

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

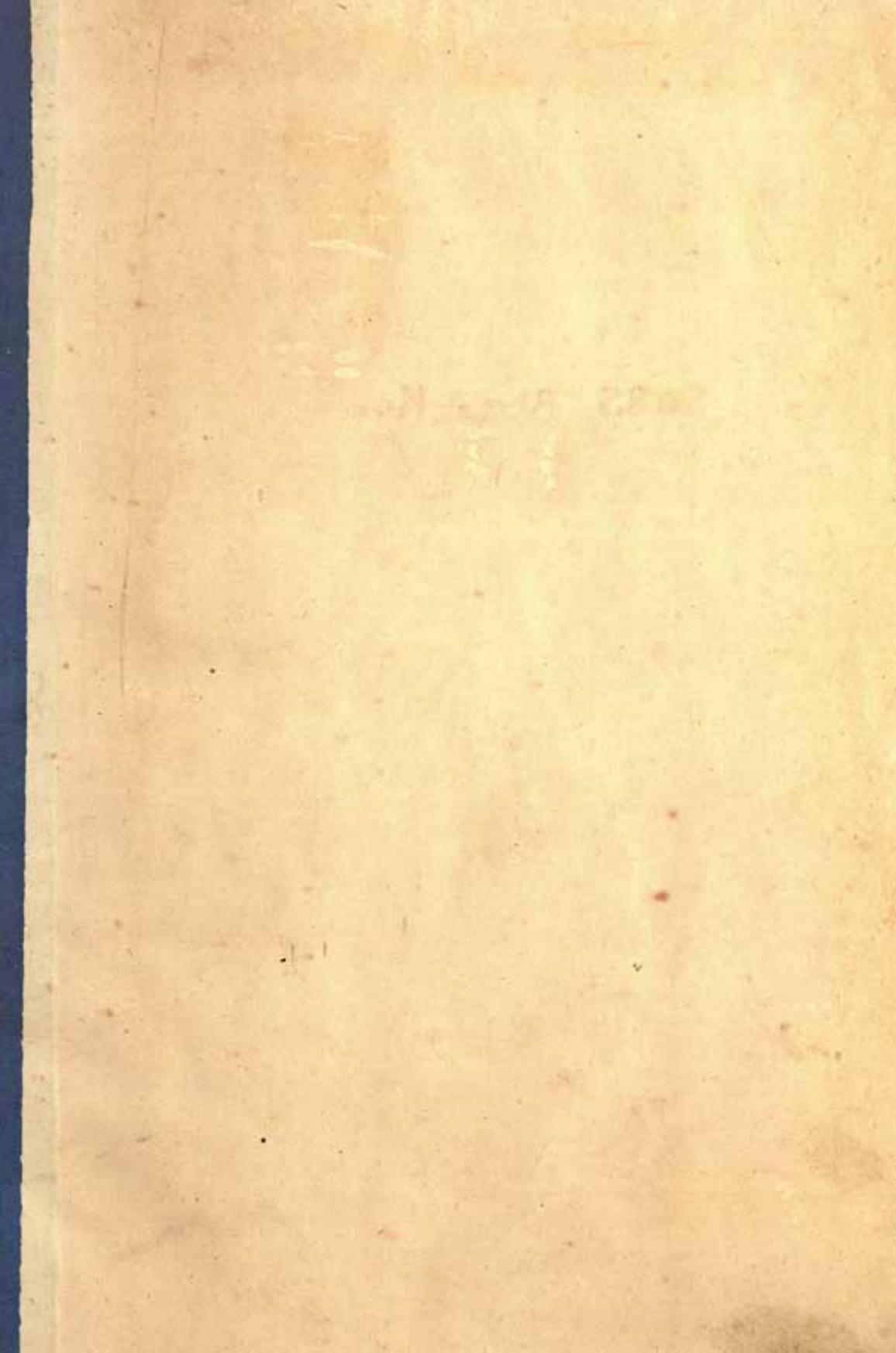

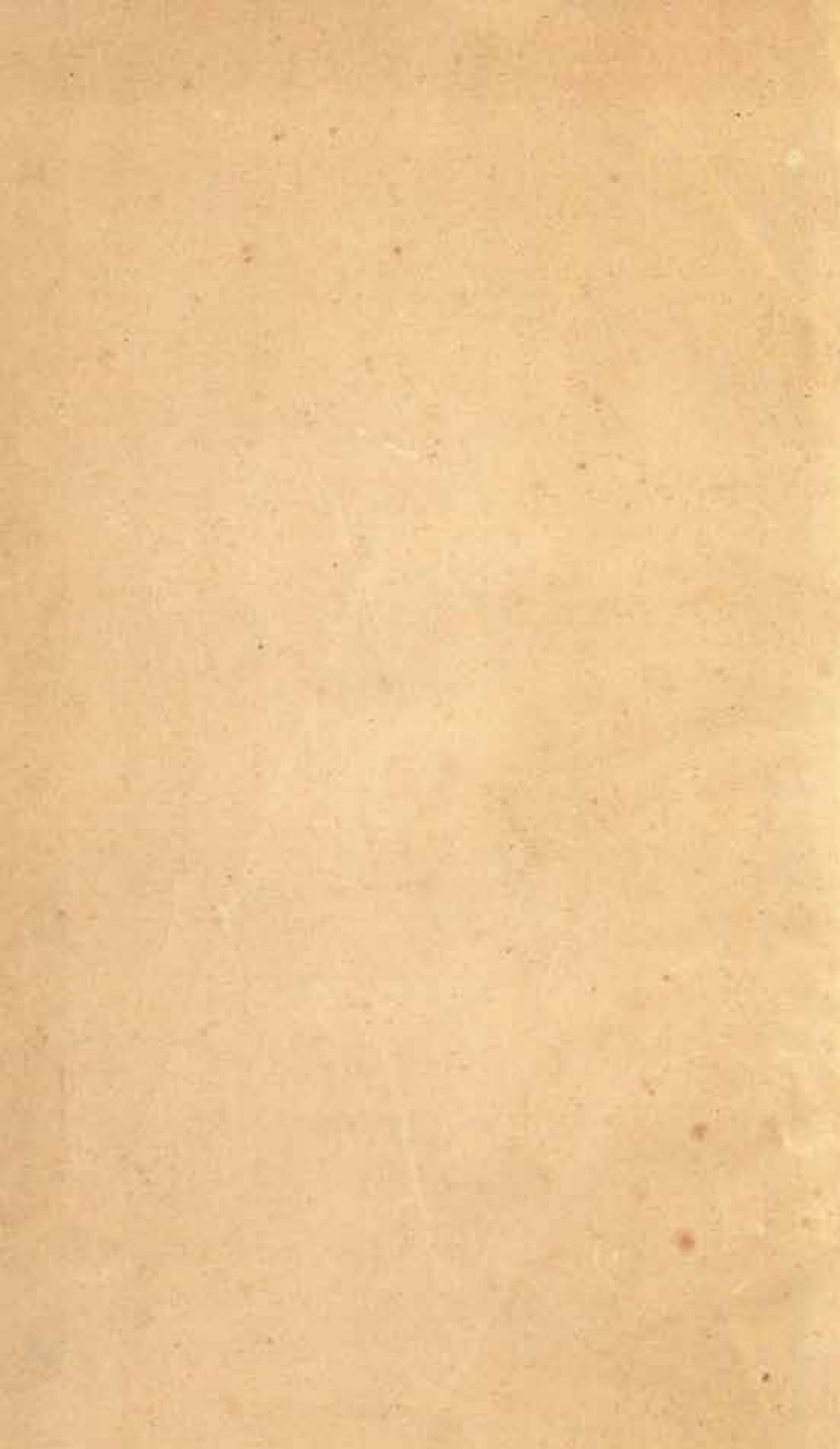
CLASS _____

8223

CALL No. *Sa8S Bha—Kos*

D.G.A. 79.

भारतीय विद्या ब्रन्थावलि, ब्रन्थाङ्क १

महाकवि-श्रीभर्तुर्हरि-विरचितं

शतकत्रयम्

(दाकिणात्यवाचनानुगतं सटीकं प्रथमङ्गलम्)

परिचयादिमध्याङ्गलप्रस्तावना-विविधपाठान्तर-परिशिदादिसमानितं

श्री दामोदर धर्मानन्द कोसंवी

विद्वरेण संशोध्य परिष्कृतम् ।

भारतीय विद्या भवन, मुंबई

द्वारा प्रकाशितम्

BHARATIYA VIDYA SERIES No. 9

ŚATAKA-TRAYAM

OF

BHARTRHARI

[The Southern Archetype of The Three Centuries of Epigrams
Ascribed To BHARTRHARI]

for the first time critically edited

BY

D. D. KOSAMBI

PUBLISHED BY

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

A. D. 1946]

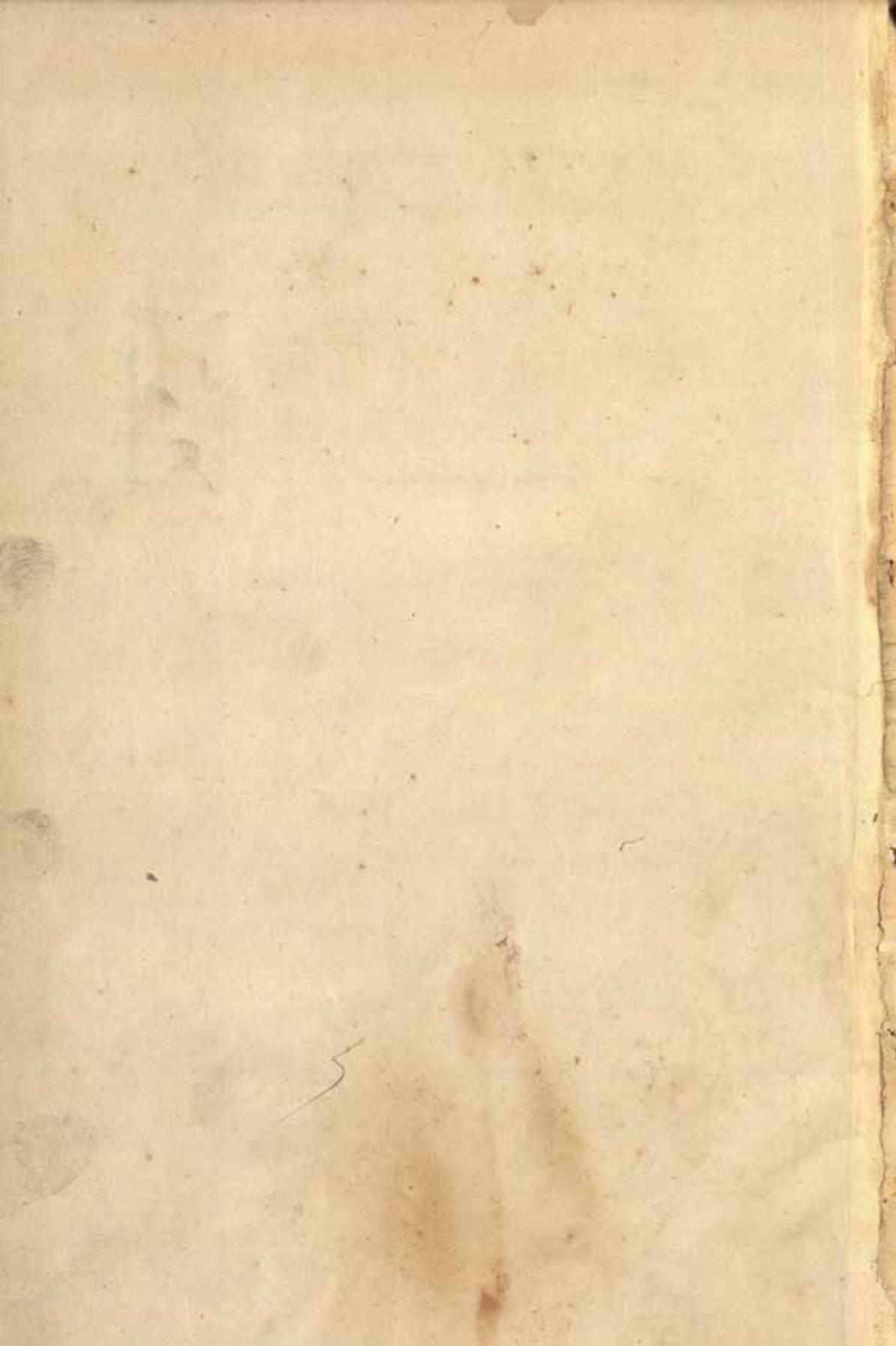
BOMBAY

[Price Rs. 6.00

Pub'
Printed

Makrishna H. Dave, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay 7.

Shelige, at the N. S. Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

भारतीय विद्या ग्रन्थावलि

[ग्रन्थाङ्क ९]

महाकवि-श्रीभर्तृहरि-विरचितं

शतकत्रयम्

(दाक्षिणात्यवाचनानुगतं सटीकं ग्रन्थसङ्कलनम्)

परिचयात्मक्याङ्गलप्रस्तावना-विविधपाठान्तर-परिशिष्टादिसमन्वयं
मुच्छंस्य-टाटा-मूलतत्त्व-संशोधनविद्यामन्दिरनियुक्त-गणितशास्त्रप्राप्त्यापेन

श्री दामोदर धर्मानन्द कोसंबी
विद्वद्वरेण संशोध्य परिष्कृतम् ।

*
पुण्यपत्तनीय-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्य-
पण्डित क० वे० कृष्णमूर्तिशर्मणा
संशोधितया टीकया समलूप्तम् ।

मुद्राईस्थित

भारतीय विद्या भवन

द्वारा प्रकाशं नीतम्

विक्रमाब्द २००२]

मूल्यं रु. ५-८-०

[१९४६ विस्ताब्द

BHARATIYA VIDYA SERIES

[Critical editions of rare and important texts, treatises and translations on Indological subjects]

FOUNDER

SHRI K. M. MUNSHI

¤

GENERAL EDITORS

ACHARYA JINA VIJAYA MUNI

DR. A. D. PUSALKER

BOMBAY

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

VOLUME NINE

[Price Rs. 5/8]

* *

First Edition 1946] * All Rights Reserved by the Bhavan * [500 Copies]

ŚATAKA-TRAYAM
OF
BHARTRHARI

[The Southern Archetype of The Three Centuries of Epigrams
Ascribed To BHARTRHARI]

for the first time critically edited
BY
D. D. KOSAMBI

Professor at the Tata Institute of Fundamental Research, Bombay ;
with an anonymous Sanskrit commentary edited by
Pt. K. V. KRISHNAMOORTHI SHARMA
of the Bhandarkar O. R. Institute, Poona

13378 8223

Sa8S
Bha/Kos

PUBLISHED BY
JAYANTAKRISHNA H. DAVE, M. A., LL. B.
HONORARY REGISTRAR

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
BOMBAY

V. S. 2002]

[A. D. 1946

MAYAST-AKATAZ

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 8223.....

Date. 2-1-57.....

Call No. Sa 85.....

Bha/Kos

Following this volume
will be published
the complete Critical Edition
of Epigrams Ascribed to

BHARTRHARI,
prepared from all available sources
by
the same editor.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 825.....

Date. 31-5-51.....

Call No. 891.22531 Kos.....

CONTENTS

- (1) प्राप्ति
(2) विवरण
(3) प्राप्ति
(4) विवरण
(5) प्राप्ति

TO

MY MOTHER

नमस्कृत्य वदामि त्वां यदि पुण्यं मया कृतम् ।
अन्यस्यामपि जात्यां मे त्वमेव जननी भव ॥

CONTENTS

	Page
General Editor's Preface	1
Editor's Introduction	3
Sanskrit Introduction	(1)
Alphabetical Index of Stanzas	(2)
Paddhati Division of the Text	(3)
Errata	(4)

The Sanskrit Text

Nītiśataka	9
Śringāraśataka	42
Vairāgyaśataka	994

General Editor's Preface

IT gives me great pleasure to publish as the ninth volume of the **Bharatiya Vidyā Series** this popular, famous, and charming *S'atakatrayam* of Bhāratṛhari edited by my friend Prof. Dāmodar Kosambi. Anyone who knows a little of the Sanskrit language has some acquaintance with these most sweet and delectable gnomic and lyric verses. There could be no real Sanskritist whose speech is not embellished by some stanza or phrase of these epigrams by Bhartṛhari. Except for Kālidāsa there is no poet more beloved than Bhartṛhari; these pearl-like stanzas of Bhartṛhari are even more generally known than Kālidāsa's poetry in the whole of India. Because of this popularity there have been many versions, commentaries, or renderings in Indian vernaculars and translations in all the major European languages. In India as well as Europe there have been many editions of the original text and of some commentaries, but no scholar has attempted hitherto the preparation and publication of what might properly be called an exhaustive critical edition. It is a matter of gratification for me to announce that the task of initiating this important service has been undertaken by Prof. Kosambi, who has concentrated for over three years upon the examination of and research into all aspects of the problem. The valuable results of his researches have been published in the *JBEERAS* and elsewhere. Prof. Kosambi gathered or examined over two hundred manuscripts from all parts of the country, and found many known as well as unknown commentaries on the work. Along with the determination of the original text, he also edited some of these commentaries; as a fruit of his labours one version with an easy Sanskrit commentary by a scholar named Rāmarsi was published last year in the *Anandāśrama Series*. In the present edition, another such commentary is being issued for the first time. The commentator has made no reference of any sort which gives a clue to his identity, time, or place; nevertheless, Prof. Kosambi conjectures from his general style that he was probably a learned southerner. The commentary is written in a clear and comprehensive manner so that even those who have not advanced very far in Sanskrit will be able to penetrate into Bhartṛhari's figures of speech.

Prof. Kosambi is a mathematician of renown; his principal subject of study and of research is mathematics. As senior professor of mathematics in a specialized and leading foundation like the Tata Institute of Fundamental Research he pursues his valuable investigations in that subject. Nevertheless, it gave me the utmost joy to see his enthusiasm and activity in Sanskrit philological research as well. Though I guessed in his boyhood that he would one day be an acute and outstanding mathematician, it never occurred to me that he might attempt to surpass his saintly father, the world-famous Pāli savant S'ri Dharmānand Kosambi, in Sanskrit philology. This I realized only last year when my dear friend S'ri Dharmānandaji came to me and said, "Bābā' has been preparing a critical text of Bhartr̥hari for a couple of years and wishes to edit and publish some of the unpublished commentaries as well. If you publish these in your Series, it would be very useful". I accepted at once with alacrity and wrote to 'Bābā' to send on his press copy. The first fruit thereof is now in the hands of the learned. The critical edition of Bhartr̥hari which he has completed has gone to press for publication immediately after this. It is hoped that that work also will soon be available to readers.

Srāvanti Paurṇimā
Vikrama Samvat 2002 }

JINA VIJAYA MUNI

editio princeps of which will be the first to
serve as basis for a critical edition of the
text, and also for the study of the various
traditions of the work.

INTRODUCTION

1. Bhartrhari as a poet is known to all who have any acquaintance with the Sanskrit language or literature. His name may even be placed in any authors' list covering world literature. Unfortunately, almost nothing of his life, even to his actual period, can be stated with any certainty, as I have shown in another place.¹ Moreover, the literary tradition associated with his name, as supposed author of the *śatakatrayam*, contains manuscript evidence of such astonishing diversity² that the poet could hardly have promulgated this famous work, transmitted to us as his, in any properly integrated form. Under the circumstances, a critical edition is badly needed; one is in fact almost ready for the press at the time of writing. However, such a comprehensive edition will naturally be cumbrous, unreadable, filled with difficult or even objectionable readings, and impossible to fit into any commented scheme. The most reasonable procedure, therefore, would be to supplement the critical edition with editions of single versions or archetypes (preferably with good commentaries) which would necessarily have to be constituted during the course of the *editio princeps*, and would please the common reader more. One such text from the Northern recension has been edited and published with Rāmarṣī's commentary.³ The present edition represents archetype δ of my classification; it must not be assumed that the precise archetype has been reconstructed or even that one actually existed as a document at any given time. Our purpose here has merely been to account for the evidence as it appears today with the hope that more MSS will become available for study.

1 D. D. Kosambi: *On the authorship of the Śatakatrayī*: J. Oriental Research Madras, 1946, vol. XV pp. 64-77

2 D. D. Kosambi: *Some Extant Versions of Bhartrhari's Śatakas*: JBBRAS, XXI, 1945, pp. 17-32.

3 Edited by K. V. Kṛṣṇamūrti Śarmā and D. D. Kosambi, Ānandaśrama Sanskrit Series no. 127 (1945). The printing and general get-up leave very much to be desired.

This general type is quite familiar to readers in the Indian peninsula, a Telugu version having appeared in most of the Southern scripts as well as Devanāgari with the Sanskrit commentary of Rāmacandra Budhendra.

The characteristic of this particular tradition is the division of verses into more or less logically grouped decades for the *nīti-* and *vairāgya-satakas*, with scores for the *śringāra*, each of these *Centuries* containing exactly a hundred stanzas. The rigid frame-work of such *paddhati* division does not allow much latitude, so that this is the smoothest and most homogeneous of all large MS groups handed down to us in Bhartṛhari's name. Yet, such is the nature of the gnomic and lyric verse itself, with the absence of any guiding thread (such as a narrative; for example, the frame-story of the *Pañcatantra*) that there is surprising variation even in the present collection, albeit of far lesser extent than in any Northeren Bhartṛhari MS group of comparable geographic extent. The present archetype is notable also for being the only one properly represented by MSS in all major scripts of the peninsula as well as Devanāgari, though Kanarese sources were omitted as they are either copies of ॥ 2. 3. or incomplete like DC 12086 at Tirupati, or direct copies of the Rāmacandra Budhendra (printed) version as with Māgaḍi Kṛṣṇāśṭri's and Dōdbele Nārayaṇa Śāstri's printed texts at Bangalore. The fact is that the one proper indigenous Kanarese version (represented by Tirupati DC 12090, Mysore Govt. Or. Library 1768 and the valuable Wali MS from Belgaum) is Northern in arrangement with the infiltration of Southern readings.

2. The actual manuscript tradition utilized may be divided into groups by script. Of these, all the Southern alphabets and most *devanāgari* represent in reality a single major version, while only one other major version within the archetype is to be found, namely that of Tukā Brahmānanda in Devanāgari. The minor versions, unfortunately, are not clerally determined, though there undoubtedly exist at least three main classes. Of these, the Telugu has an aberrant minor variety to which the famous Rāmacandra Budhendra version belongs; this is characterized by the absence of the stanza *lajjām* *gunāughajanam*, and the inclusion of *sakyo vārayitum*. Our

last two Malayalam sources ष. ४. ५ unquestionably represent a subclass of their own; finally, there are other characteristic differences, such as the inclusion or omission of *chinno'pi rohati taruh.*

These are strong enough to be noted, but cut across the other criteria of grouping. One need only note that the most numerous additional stanzas (usually at the end of the *paddhati*) and the widest variation both occur in the *nītisatka*. My explanation for the variation is that the work as originally rearranged from the amorphous Northern recension did not contain the full three hundred stanzas though *nīti* had, or soon acquired, an early surplus over 100. Naturally, different people selected different additions of their own, giving us the total MS apparatus. On the other hand, there is also the possibility of substitutions because of transmission by memory.

The actual MSS selected and cited in the critical apparatus are as follows:

Devanāgari Group.

३ = The Tukā Brahmānanda version.

Tukā Brahmānanda was a *vīśabrahmaṇa* (goldsmith). The poet is reported* to have been the son of the money-changer Nāganātha Karmār, treasurer of Śivāji at Sātārā. Ajgāokar* is not very particular as to his sources or dates, though miracles performed by his poets are reported in full. The *samavṛtti* for *nīti* and *vairāgya* was published at the turn of the century in the *Satsaṅga* magazine at Kumbhārjua in Goa, Portuguese India, being mistaken for the work of the 16th century Sārasvat Brāhmaṇin, Tukārāma Varde. These, with the translation of śrṅgāra found in the *Satsaṅga* editor's papers, were republished in Bombay (Lakṣminārāyaṇa Press, 1940) as No. 1 of the Mahārāṣṭra Sārasvata Granthamālā, the order of stanzas being changed, two or three omitted, and the Sanskrit supplied by guess-work, with many misidentifications and some omissions. Tukārāma Varde is not known to have translated Bhartṛhari, though the *Satsaṅga* publication has misled many of Mahārāṣṭra's literary "historians". In comparing this with the rest of the Southern MSS, the major difference apart from characteristic inclusions and omissions, is a transposition in the *vairāgya* from stanzas 8 to 35, and shifting of *sadā yogābh्यासा*.

३ २ = No. 2 of the Rājapur Sanskrit Pāṭhaśālā, by courtesy of Pt. Raghu-nāth Śāstrī Pāṭankar. Paper, size 8½" x 4", fol. 111, lines 6-7 but the opening seven stanzas of *Nīti* are missing. Text with the Marāṭhī *samavṛtti* of Tukā Brahmānanda, dated śaka 1677 - A. D. 1755. Supplemented for the opening

* According to part 1 pp. 70-81 of महाराष्ट्र कविचरित्र (भाग १ ला) by जगद्वाय रुद्रानन्द आचार्यांकर; pub. दानोदर साहित्याराम आणि मंडळी मुंबई १९०७.

slokas with MS no. 51 of the Rājavāde collection in the Bhārata Itihāsa Samśodhaka Mandala, Poona.

गृ २ = No. 244 of the Barve collection in the Bhārata Itihāsa Samśodhaka Mandala, Poona, from Limb in the Sātārā district. Size 8" x 5½", fol. 77 written crosswise, with some blank folios and a few extra slokas perhaps not meant as Bhārtṛhari's; leather bound, comparatively modern. Supported by another recent MS in the same collection without the Marāṭhi. Other MSS are known, among them British Museum Bendall 256-A.

Both of these MSS are rather corrupt, but the *śikā* helps decide occasionally unintelligible readings.

गृ = The Maheśvara Bhaṭṭa version.

Maheśvarabhaṭṭa Rāmacandrabbhaṭṭa Sukhathapakar was a famous commentator of the 18th century (1718–1816), the best known of his numerous works being the commentary on the Amarakośa. His version of Bhārtṛhari with the commentary (called Ālibandha) was published by Ābāji Rāmacandra Sāvant at the Rāmatattvaprakāśa Sarasvatabhūṣana Press at Belgaum in 1910, and was brought to my attention through the goodwill of Mr. A. K. Priolkar who also secured the two MSS. below from Maheśvarabhaṭṭa's descendants who still reside in the ancestral home at Māsela (= mahāśalā) near Kumbhārjuś, Goa. The version is closest to the preceding in readings, though in arrangement it is much nearer to the general southern type of the variety that contains *apeksante na pātrāṇi*. The sources are:

गृ १ = the older of the two MSS., covering only the *nīti* and *śringāra* and supposedly contemporary with Maheśvara himself. Text in the center of the page with commentary above and below; paper of European factory manufacture.

गृ २ = the later of the two MSS., complete text and commentary, dated A. D. 1837, European paper.

गृ ३ = the printed edition, which follows गृ २ whenever the two MSS. differ with a few exceptions when it differs from both, and even from the commentary.

Other Devanāgarī sources.

गृ ४ = University of Madras Collection no. 344, originally acquired at Baroda. Size 9½" x 4½", fol. 27 = 1–26, 28 with nos. 27 and 29 lost so that about 20 stanzas are missing from the *śringāra*. Lines 9–13, order *vairāgya-nīti-śringāra*. Probably copied from a Telugu or other southern exemplar. Marginal variants and corrections as well as some readings in text show northern influence. Specially notable for substitution of three stanzas in *nīti*.

गृ ५ = A MS. dated A.D. 1729 from Benares, from the collection of a Mahārāshtrian pandit there, obtained by courtesy of Prof. S. V. Puṇṭāmbekar, Principal of the Arts College of the Benares Hindu University. Size 6½" x 4½"; fol. 62, lines 8–9. Contains some strikingly individualistic readings not found elsewhere which may be due to substitution in the memory of a Southern pandit who had remained in the North for a long time.

गृ ६.७.८ = Tanjore Sarasvathi Mahāl Library Nos. 4903, 4904, 4906 respectively; paper MSS. without description whose variants were noted at Tanjore on an interleaved copy of the 7th Nirṇayasāgar edition of the Rāmacandra Budhendra version. Some ambiguities remain in the collation.

Telugu Group.

१ = The Rāmacandra Budhendra version. Avāñci Rāmacandra (Budhendra) was a Telugu Brāhmaṇ of the Śāndilya gotra, son of Kondopandita and Gaṅgāmbikā, who wrote the commentary *Sahṛdayānandinī* at an unknown date. Though many MSS. of this are known in the Madras Govt. collection now at Tirupati, the Āndhra Sāhitya Parīṣad at Coconāda, and elsewhere, it was not possible to gain access to any of them at reasonable cost.

I have used two printed editions for this version.

२ = the Grantha edition by Śāttanur Viśvanātha Śāstri, Śāstra Sanjivini Press, Madras 1912.

३ = the Devanāgarī (7th) Nirṇayasāgar edition now current. This is full of an unusual number of misprints; the text differs often from the commentary. The final ४ text is determined, therefore, by agreement between three of these four sources, i. e. two texts and two commentaries. Only where the two editions differ *en bloc*, have differences been noted in my critical apparatus.

४ = from Tirupati, Madras Govt. collection DC 12094, palm leaf $18'' \times 1\frac{1}{2}''$; fol. 18, lines 8-9, letters 75. A good MS., carefully copied. Durmati year, unidentifiable.

५ = Tirupati, Madras Govt. collection R 1950. Size $16\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$; fol. 22, lines 6-8; letters 72. Palm leaf. Good condition except that a few leaves are damaged at the corners. The colophon, mostly lost, seems to show that the original exemplar might have contained the Rāmacandra Budhendra commentary.

Grantha Group

Five MSS. were selected from widely separated collections but they almost all show close affinity to the Malayālam. Our published commentary is that from २, and is supported by India Office Mackenzie 68, an incomplete Nandināgarī MS. with the identical commentary, running to half of *vairāgya*; and two small Devanāgarī fragments in the Bombay University collection.

१ = No. 7122 from the Punjab University Library at Lahore, palm leaf, 32 folios; an excellent MS. in good condition but for one folio which is broken in two pieces. The colophon shows that the scribe was from Malabar or had Malayālam connections.

२ = No. 3870 of the Govt. Oriental Library, Mysore, fol. 83, lines 10; letters 55, palm leaf, with an anonymous commentary. Copying by a Malabarian hand, with the letter *m* always in Malayālam.

३ = From Mysore, Mahārāja's Sanskrit College Library, No. 1146. Size $16\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$; fol. 66 (numbered 73-138); lines 11-12; letters about 60. Palm leaf with the same commentary as in २. Wormeaten in places, dated about A. D. 1810, apparently in the Kollam era.

४ = Tanjore Sarasvathi Mahāl Library No. 10233, copied at Tanjore into Devanāgarī from the original Grantha MS. by Pt. Bālasubrahmanya Śāstri. No description. The copying is meticulous and reproduces every essential feature of the MS.

५ = R. 4783 C of the Madras Govt. collection, accurately collated at Tirupati against a printed interleaved Rāmacandra Budhendra (Nirṇaya-

sāgar) text by Dr. T. R. Chintāmaṇi of the Madras University Department of Oriental Studies.

Malayālam Group.

This consists of five palm leaf MSS., of which π_1 was copied out in full and the other four collated against the copy, at Trivandrum. A few ambiguities remain. No description has been supplied. The numbers are:

π_1 = no. 2010, π_2 = no. 2011 both of the Palace Library, π_3 = no. 2087 of the University Library; π_4 = no. 6122 of the University Library, and π_5 = no. 2008 of the Palace Library. The last two form a distinct group by themselves, as against the first three. But even then π_3 differs from the others in being rather corrupt and in containing readings that are unquestionably oftener in agreement with the Northern recension, with which the Malayālam group as a whole shows greater concordance than any other Southern group.

Besides these MSS, I have utilized for purposes of making a synoptic chart, to determine the order, and for collection of extra stanzas, several uncollated sources: a corrupt Devanāgari MS from Goa in the collection of Mr. A. K. Priolkar, six complete Grantha and Telugu palm leaf MSS from the Adyar Library etc., and have referred to some other printed editions, none of which are of any use. Two more MSS, one Devanāgari (No. 6, the *Padyasangraha* of the *RASB*, Calcutta) and one Nandināgari no. 10234 collated at Tanjore (both belonging to this archetype) have been utilized for the critical edition, but they came to hand too late for the present work.

3. The evidence presented by these twenty-four sources and four commentaries is confused enough. It seems impossible to determine exactly the text even of a single version preserved in one family, such as $\bar{\pi}$, where each of the three sources differs on occasion from the other two; therefore, the problem as a whole might seem insoluble. However, dividing it into two portions: 1) the determination of the actual stanzas, and 2) that of the text of each stanza, the first is seen to be comparatively simpler. Taking the evidence as it is, without prejudice, the stanzas to be included and their order are settled with ease by reference to the majority of the MSS. Where the stanza is omitted in a version, or in two or more MSS, it has been starred and may be taken as doubtful, weaker than the rest, probably one of those added later to make up the exact 300. The additions found in each

paddhati are indicated with separate numbering of their own. The number of these stray additions would undoubtedly be very greatly increased by searching through more southern MSS. Omission in a single MS is treated as accidental.

The exact determination of the text is of a different order of difficulty. For the greater part, the text is simply given by the agreement of all sources with negligible variation. But where strong variation occurs, the critical editor will have to choose a reading that *explains* all variants. This is in fact the canon adopted in my forthcoming edition of Bhartrhari's stanzas from all MS tradition, but which it is impossible to apply in the same way here. In the first place, the Northern recension is a source of disturbance (the smoothing of which gave rise to the whole Southern recension) which is not shown in our apparatus. This has continually influenced some readings in the Telugu group and Tukā Brahmananda, which have also affinities with the Western archetype. The readings naturally filter down through the other scripts. Secondly, Bhartrhari himself, to judge from tradition as well as well as MS evidence, was a northerner, but even the Malayālam group shows only on occasion a clear Northern reading. The final constitution of the text has been done, therefore, as follows: wherever possible, the major reading is taken; where two groups of readings are about equally balanced, that which differs from the Northern reading is taken. In the rare cases where neither test applies, and there is little to choose between several discordant groups, I have taken the reading belonging to the group containing our MSS ॥ 2. 3, for the commentary comes from these. Explicable mislections and scribe's errors are generally ignored.

The collation proper was done on the basis of one whole collation sheet per stanza. The sheets contain variants of all MSS collated, Northern as well as Southern; from these the Southernmost readings have been grouped for publication in this edition. Accuracy was increased by working in pairs; for Devanāgarī MSS, I dictated the text while Pt. K. V. Krṣṇamūrti Śarmā entered variants; for the remaining scripts, we exchanged rôles. in case of doubt, previous collation were checked by reference to the original MSS whenever available. For

determining the order of the stanzas, a synoptic chart of all MSS has been prepared, of which a section had to be devoted to MSS of this archetype alone, for the order of the stanzas differs from version to version even more than the readings themselves.

4. In the edition as printed, the text I have determined is given in the largest type, followed by the commentary. The commentary itself, current over a hundred years ago in Kanarese territory, needed three MSS; for, the oldest π_3 is wormeaten in places, its companion π_2 defective in that it omits an occasional word or phrase, so that the rather corrupt Nandināgari MS (India office Mackenzie 68, copied in Kanarese territory, acquired by the I. O. in 1825) which came to hand after the first form had been printed off is useful for making a complete text. A fragment of the *nīti* and another of the *sṛṅgāra*, both in Devanāgari, in the University of Bombay Library did not seem worth utilizing, though they go to prove that the commentary was not localized to Mysore. Wherever our accepted readings in the stanza differ from those of the commentary, or where the Grantha MSS of the commentary differ among themselves, the superfluous or inapplicable gloss is shown in parentheses; relevant excerpts from other commentaries, generally Rāmacandra Budhendra's, are given in curly brackets; additions or emendations of our own are given in square brackets. The responsibility for carrying out this scheme of constituting the commentary rested wholly upon Pt. Kṛṣṇamūrti, whose aid (on a part-time basis) in the collation and general preparation of the text has been priceless, though I take full responsibility for all decisions. Without his beautiful calligraphy, accurate copying, knowledge of Sanskrit grammar and versification, as well as of southern scripts, and patience in the face of adversity this edition would never have been possible.

After the text and the commentary come, in the smallest type, the variants preceded by special remarks as to omissions or changed order. The variants (except mislections and scribe's errors) are noted in the order given, and unless the stanza is omitted by a particular MS., or missing because of some lacuna, it is to be understood that all sources not cited agree which the printed reading. Abbreviations used are: π = original,

ट्री = commentary, ट्रीपा = variant in commentary. All variants between vertical bars (*dandas*) refer to the same original text reading which is, where not obvious, shown at the end in round brackets. Finally, after the variants, I have given citations of the stanza in other works. The order here is: first the work with section-and-number or page-and-number of the stanza (where stanzas are numbered), followed by the attribution to Bhartrhari, or any other author, or work, in brackets. The standard procedure in such cases is to use Th. Aufrecht's MS. *pratika* index no. 36 from the India Office collection, but the war made it impossible to secure this in time so that I had to index such works as were found on library shelves. For convenience, the commonest citations have been abbreviated as follows:

अ = *Indische Sprüche*, Sanskrit und Deutsch herausgegeben von Otto Böhtlingk. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, 3 vols, St. Petersburg; I, 1870; II, 1872; III, 1873. The numbers in अ. are followed by Böhtlingk's citations of other works.

आ - *The Paddhati of Śāringadharā*, a Sanskrit anthology ed. Peter Peterson vol. I, Bombay Sanskrit Series XXXVII, Bombay 1888.

शु = *Subhāṣitāvalī of Vallabhadeva*; ed. Peter Peterson and Durgāprasāda, Bombay 1886.

समु = *The Sūktimuktāvalī of Bhagadatta Jālhana*; ed. with an introduction in Sanskrit by Embar Kriṣṇamācārya. Gaekwad's Oriental Series LXXXII; Baroda (Oriental Institute) 1938.

सूहा = *The Sūktiratnāhāra of Sūrya*; ed. K. Sāmbāśiva Śāstri. Trivandrum Sanskrit Series BXLI, Sri Citrodayamañjari XXX. Trivandrum 1938.

सुभा = *Subhāṣita-ratna-bhāṇḍāgāra*; ed. Kāśināth Pāṇḍurāṅg Parab, 7th ed. revised by Vāsudev Lakṣmaṇ Śāstri Pāṇḍikar, Nirṇayasāgar Press, Bombay 1935.

चुर = *Subhāṣita-ratnākara*; a collection of witty and epigrammatic sayings in Sanskrit, compiled and edited with explanatory notes by Kriṣṇa Śāstri Bhāṭavāḍekar, Bombay (Gaṇpat Krishṇāji) 1872.

सक = *Saduktikarnāmṛta* of *Sridharadāsa*; ed. MM. Pt. Rāmavatāra Śarmā, and others. Lahore (Motilal Banārasī Dāss) 1933.

का० = titles in the (old) Kāvyamāla series issued by the Nirṇaysāgar Press, Bombay.

I have not gone into the question of validity of attributions found in these works, or of conclusions that could be drawn about the date of Bhartr̥hari from these citations. As a matter of fact, the present archetype, even when starred and extra stanzas are omitted, can at best claim to be an anthology. The vedantic stanza *dikkālādyanavacchinā* which opens the work can hardly have been written before the 9th century while Edgerton, in his (Am. Or. Society) edition of what he considers to be the oldest level of the Pañcatantra gives several stanzas that occur in the *nītisātaka* here. In particular, his I-9=our *nīti* 22, I-10=23, I-31=77, I-177=38, II-5=85, and I-8=P., 18, extra 1. This means that the oldest of the "Bhartr̥hari" stanzas must be earlier than the 6th century A. D., possibly several centuries older. If the *sātakas* as published are from a single pen, it must have been the pen of an anthologist.¹ Elsewhere, I have propounded the view that the *Centuries* are collections made by much later scribes of epigrams which they supposed to have been composed by Bhartr̥hari. A detailed inquiry is reserved for the critical edition. For a literary criticism, I may refer the curious to another comparative study of mine.²

5. There remains the pleasant task of thanking those who have helped in the preparation of this edition; the following have put me under the heaviest obligations: Prof. P. K. Gode, Curator of the Bhandarkar O. R. Institute for having used his great influence to obtain MSS or copies; the staff of the BORI for giving cheerfully every aid in their power; the Librarian

1 This differs, however, from Hertel's analysis in the *Vienna Oriental Journal* XVI (1902) pp. 202-205 and 298-304 where he used the *Pañcatantra* stanzas, without a critically edited Bhartr̥hari collection, to reach the conclusion that Bhartr̥hari was an anthologist who borrowed from the other work. The question of borrowing is still open; the *Pañcatantra* surely quotes many epigrams.

2 *The Quality of Renunciation in Bhartr̥hari's Poetry*: Fergusson College Magazine, 1941; reprinted with changes in *Bhāratīya Vidyā* Vol. VII 1946, pp. 49-62.

and authorities of the University of Bombay for acquiring copies of Tanjore and Trivandrum MSS, which materially reduced the expense of the edition; Achārya Jinavijayaji Muni the Honorary Director of the Bhāratīya Vidyā Bhavan for undertaking publication of the work at a time of universal shortages; the Nirṇayasagar Press for their unequalled printing; the J. R. D. Tata Trust for a subvention that took care of the heavy expenses of copying, collation, and obtaining MS evidence; many other friends whose advice and encouragement were essential for an interloper like me in the completion of the task. To my mother, however, the edition owes far more than to anyone else. At a time when my health and finances were both ruined and the work would have been suspended, she put at my disposal, unsolicited, the meagre savings of a lifetime devoted to the service of her children. To these funds, given without condition in the disappointed hope that I should use them to improve my health, this edition owes its very existence. A matron in the noblest Indian tradition, one to whom even Bhāsa's broken hero of the shattered thigh, abandoned on the field of battle, might pray with his dying breath, "If merit be mine and rebirth fall to my lot, be thou again my mother", she deserves to have a far better work dedicated to her, just as she deserves a far better son. However, if she will condone the shortcomings of the book as she has those of the child, both are hers.

D. D. KOSAMBI

Tata Institute of Fundamental Research.

Bombay, June 30, 1946.

वाचकानां पुरतः किंचित्तिवेदनम् ।

भारतीयकवीन्द्रप्रणीतेषु सुग्रसिद्धकाव्यरसेष्वन्यतमस्य श्रीभर्तुहरिकृतशतकत्रयस्य संशोधनकार्ये प्रायो वस्त्रत्रयं व्यापृतानां रामर्थिकृतविवृतिसनाथितशतकत्रयप्रकाशनात्परं नश्चकुर्गेचरी-भूतात्रप्रकाश्यमाना नातिविस्तृतसंक्षिप्ता सुगमतरविवरणशैलीमनुसृता कापि दीका । अस्यां च दीकायां कवित्कविदुपलभ्यमानेष्वपि केषुचित्प्रमादेषु वाचव्यक्त्यं सूक्ष्मदृशा परिदीर्घ्यं संमुद्रणेनः प्रथमः समजनि । अत्र च सटीकोषाद्वयसुपलब्धं यथावत्प्रीढ्यान्यतरस्यां मातृकायां इष्टान्याठान् ( ) कोषेऽन्तर्भाव्य निर्दिशामः । { } एतादशकोषान्तर्गताः रा-सु-इति संज्ञया निर्दिष्टाः पक्षयः क्रमेण प्रकृतमूलपाठविवरणाय, रामचन्द्रबुधेन्द्रमहेश्वरभट्टसुखठणकरयोर्दीकातः संगृहीता इति विदांकुर्वन्तु वाचकमहोदयाः । [ ] एतादशविद्वान्तर्गतास्वास्माकीनः । दीकाप्रणवनावसरे दीकाकारस्य वा मातृकालेखकानां वा प्रमादवशास्त्वसुत्पन्नानां अनस्मन्मतिपरिहरणीयानां यथाकोषादेव पक्षीनां सुदृशं ज्ञापयति वाचकमहोदयांस्तत्रस्यलेषु यथावदयेनिर्णयायाभिज्ञा एव प्रमाणमिति ।

कोऽस्याः दीकायाः प्रणेतेति पुष्पिकास्वपि तच्चामालिदेशेन न वयं निर्णेतुं प्रभवामः । अथापि दक्षिणदेशोऽस्यादीकायाः प्रचाराधिक्यं परं निर्धारयितुं सन्मिति कारणानि । विवेचनशैल्याशाल्यन्तस्युहीयतया सर्वजनोपयोगिनी भवेदिति प्रकाशनेऽस्याः प्रवृत्तिः ।

पाठमेदोल्लेखप्रवृक्षेष्वेकेकपाठान्ते कस्य पाठस्य स्थाने इमानि पाठान्तरणीति निश्चेतुं तन्मूलपाठः ( ) कोषान्तः प्रदर्शितः । समस्तपैदेकदेशपाठानामादावन्ते च -, “इति रेखा विनिवेदिताः १-१-२)-३)-४) इत्यङ्गाः श्लोकानां चतुरोऽपि पाठान्त्रदर्शयन्ति ।

अत्र प्रदर्शितेषु दाक्षिणात्यकतिपयकोषामात्रोऽतेषु पाठेषु केविदपञ्चष्टा अपि वाचकमहोदयानां विस्मयप्रकर्षाय कल्पेन्द्रन् । ‘आदित्यस्य गतागतैरिति पदे ‘इद्वा’ इत्यत्र त्वाप्रत्ययोपपत्तिप्रदर्शनपरा: काब्रित्पञ्चायः अच्छुद्धप्रायाः । १६५ षुष्ठे १४ पञ्चौ “संरक्षित वहस्यां ये ये” इति स्थाने “स ऐक्षत वहस्यां प्रजायेय” इति शुद्धं भाति ।

भर्तुहरिकवेचां तत्प्रणीतशतकत्रयस्य वा विषये विशेषजिज्ञासाया आङ्गलभूमिकैव शास्त्र-त्वेन नात्र गैरीण्यामपि दीर्घतरभूमिकायाः अवकाश इति चर्वितचर्वणाद्विरम्यते ।

अन्ते चैतत्संस्करणोपयुक्तमातृकोपलविधप्रकारं शतकत्रयस्य श्लोकोदाहर्तुभूत्यान्तरसंज्ञाश्रोपवर्ण्येयतैव विरमामः ।

तु १-तुकाब्रह्मानन्दकृतमहाराद्वीयसमवृत्तिसंवलिता राजापुरसंस्कृतपाठशालीया रघुनाथ-शास्त्रिपाठणकरेण सादरं वितीणी २ अङ्गेनाङ्किता, शक १६७७ वत्सरीया । आदितः ७ श्लोकाः कोशान्तरात् ॥

तु २ तथैव तुकाब्रह्मानन्दकृतसमवृत्तिसमेता, पुण्यपत्तनस्य भारतेतिहाससंशोधनमण्डलस्य-वर्वे-संग्रहादुपलब्धा २४४ अङ्गेनाङ्किता ।

सु १ नीतिशङ्कारशतकद्वयधटिता महेश्वरभट्टकृतीकोपेता ।

सु २ नीतिशङ्कारवैराग्यशतकत्रयधटिता वित्त १८३७ वत्सरीया महेश्वरकृतीकोपेता ।

सु ३ प्रायः द्वूर्वोक्तमातृकाद्वयाधारेण महेश्वरीकृतीक्या सह वेळगांवनगरे वित्त १९१० वल्सरे रामतर्चक्रप्रकाशसारस्वतभूषणयत्तालये शुद्धिता ।

ना १ एवं वरोडातः पश्चात्तेजपुरीविष्वविद्यालयतः (मद्रास युनिव्हर्सिटी) उपलब्धा ३४४ अङ्गेनिहिता ।

ना २ वाराणसीहिन्दुविष्वविद्यालयस्य प्रिनिसपाल श्रीकृष्ण पुण्यताम्बेकरद्वारोपलब्धा शके १६५१ [वित्त १७२९] वत्सरीया समीचीनस्वतत्रपाठविदिता ।

ना ३.४.१ इमा मातृकाः तज्जावूरसरस्वतीमहालकोशागारस्याः याभ्यः पाठान्तराणि संगृहासम्बन्धं प्रेषितानि. क्रमेण ४९०३, ४९०४, ४९०५ इत्यद्वैरकृताः ।

रा १ मद्रासनगरे शास्त्रसंजीविनीमुद्रालये खिल्ल १९१२ वर्त्सरे शात्तनूर विश्वनाथ-शास्त्रिणा परिष्कृत्य अन्यलिप्यां मुद्रिता रामचन्द्रबुधेन्द्रीकोपेता ।

रा २ रामचन्द्रबुधेन्द्रीकथा सह मुम्बई निर्णयसागरयात्रालये मुद्रिता (सप्तमं संस्करणम्) ।

ते १ श्रीपति (तिरुप्पदि) क्षेत्रस्यापितमद्रासराजकीयग्रन्थसंग्रहालयतः संगृहीता तालपत्रात्मिका मातृका डि. सि. १२०१४ संख्ययाद्विता दुर्मितवत्सरीया ।

ते २ तथैव मद्रासराजकीयग्रन्थसंग्रहादुपलब्धा आद. १९५० संख्याभूषिता तालपत्रात्मिका कतिपयपत्रेषु कोणे किंविजुटिता ।

अ १ लाहोरनगरस्थपञ्चाबयुनिवारसिटीत उपलब्धा ७१२२ संख्याद्विता । (पृतन्मातृकालेखकः केरलप्रान्तीय इत्यनुभीयते) तालपत्रात्मिका ।

अ २ महीशूर (मैसूर) राजकीयप्राच्यकोशागारादुपलब्धा ३८७० संख्याद्विता ताल-पत्रात्मिका अविज्ञातनामधेयटीकया युता 'म' इति वर्णस्य सर्वत्र केरलीयतया पृतन्मातृकालेखकः केरलीयः स्वादिति संभाव्यते ।

अ ३ महीशूरराजकीयसंस्कृतपाठशालास्य सरस्वतीभण्डारतः संपादिता तालपत्रात्मिका ११४६ संख्याद्विता प्रायः खिल्ल १८१० वर्त्सरीया । (अ२.३ इति द्वे इमे मातृके प्रकृतटीकया युते पृतद्वन्धप्रकाशनोपयुक्ते)

अ ४ तज्जावूर सरस्वतीमहालकोशागारस्येऽन्यं १०२३३ संख्याद्विता । पण्डित वालसुब्रह्मण्यशास्त्रिणा तत्रयेन मातृकावलिमिता ।

अ ५ मद्रासराजकीयग्रन्थागारीया ४७८३ संख्याद्विता । इतश्च पाठमेदाः डाक्टर टी. आर. चिन्तामणिपंडितैः संगृहा प्रेषिताः ।

म १-५ इमा: पञ्च मातृकाः अनन्तशयन (तिरुवेन्द्र) संख्यानसंबन्धिन्यः । तत्र प्रथमे द्वे मातृके क्रमेण २०१०, २०११ संख्याभ्यां भूषिते प्रासादग्रन्थालयस्ये, तृतीया विश्वविद्यालयीया २०८७ संख्ययाद्विता, चतुर्थी च विश्वविद्यालयीया ६१२२ संख्यायुता, अन्तिमा तु प्रासादीया २००८ संख्याद्विता । आभ्यः पाठमेदाः संगृहा प्रेषिताः ॥

मुद्रिताः अन्ये अन्याः (उदाहरणप्रदर्शनाय गृहीताः) ।

भ=भद्रलिङ्ग इंडिशे इम्प्रूले इति अन्यः भागवतात्मकः । पाश्चात्यदेशे खिल्ल १८९०-१८७३ वर्त्सरेषु प्रकाशितः ।

शा=शार्ङ्गधरपद्धतिः वाम्बे संस्कृत सीरीज्. नं० ३७. खिल्ल १८८८ वर्त्सरे मुद्रिता.

सुभा=सुभापितवत्तमाण्डागारः सुम्बई निर्णयसागरे "१९३५" मुद्रितः (सप्तमं संस्करणम्) ।

सु=सुभापितावलिः वल्लभदेवस्य सुम्बव्यां खिल्ल १८८६ वर्त्सरे मुद्रिता ।

ससु=सक्तिमुक्तावलिः (बरोडा ओरियंटल इन्स्टिट्यूट) खिल्ल १९३८ वर्त्सरे मुद्रिता ।

सक=सदुक्तिकर्णामृत (पंजाब ओरियंटल सीरीज) खिल्ल १९३३ वर्त्सरे मुद्रितः ।

सूहा=सूक्तिरत्नहारः (अनन्तशयन=[ब्रावणहार] संस्कृत सीरीज) १९३६ वर्त्सरे मुद्रितः ।

सुर=सुभापितवत्तमारः सुम्बई (गणपत कृष्णाजी यज्ञालये) १८७२ वर्त्सरे सुद्रितः ॥

इतोऽन्ये च केचन भर्तुहरीयश्लोकोदाहरुंग्रन्थास्तत्र तत्रैव श्लोकानामधोभागेषु द्रष्टव्याः ॥

का० काव्यमाला (निर्णयसागरमुद्रणालयमुद्रिता प्राचीनाद्वैर्धटिता).

शुद्धयशुद्धिपत्रिका

पुस्तक	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	७	भ(ग)वान्मः	भ(भग)वान्मः
"	२४	अस्याः पञ्चरादौ [अडयार २७, इ २ कोशे पश्चादयं शोको योजितः] इति योज्यम्	
२१	६	०रायुर्वेदलितो	०रायुर्वेदलितो
२१	२०	[ना. नीति. ७. ११]	[ना २. नीति. ७. ११]
३५	३२	पुरुषस्य	पुरुषस्य
३७	१२	पासंगते	पारं गते
३८	३७	सृगशावाक्ष्याः	सृगशावाक्ष्या
३९	३८	च नास्ति । १)	च नास्ति] १)
३९	७	वसन्दयथ-	वसन्दयथा
४०	२२-२३	विरसे अस्वादौ । (परिणति	(विरसे अस्वादौ । परिणति
४२	११	ना २.	सु.
४४	२५	समुद्रकः	समुद्रकः
१०४	२९	प्रहिः	प्रहि-
१०५	१३-१४	सुधालयेषु सुधालिप्सगृहेषु	(सुधालयेषु सुधालिप्सगृहेषु)
११५	२१	तिभिरमन्थ-	तिभिरमन्थ-
११६	४	त्वमाशेऽमोघाशे	त्वमाशे मोघाशे
"	१३	-४) इत्यनन्तरं "ग्र.३[५]मोघाशे" इति योज्यम् ।	
"	९	प्रतिहतविधियां	प्रतिहतविधियां
१२९	२७	[उपगतो]	[अपगतो]
"	३१	स	सन्
१३१	१	प्रतीयते	प्रतीयते
"	७	पौर्वकालये	पौर्वकालये
"	३२	०भूतविषयैर् ।	(०भूतविषयैर्) ।
१४४	८	नश्यतीति	नश्यतीति
१५९	१४	सति	सति
१७३	९	कृपिसेवा याचना	कृपिसेवायाचना

[२७, २७ पुटयोः शीर्षके 'अथेपद्धतिः' इति स्थाने 'दुर्जनपद्धतिः' इति, ३३ पृष्ठे 'मान-
शीर्षपद्धतिः' इति स्थाने 'सुवनपद्धतिः' इति च, तथा १२१, १२३, १२५ पृष्ठेषु 'तृष्णादूषणम्'
इति स्थाने 'विषवपरित्यागविडन्वनम्' इति च पठनीयम् ।]

नीतिशतकम् ।

शुभमस्तु ।

पञ्चायुधस्य परिपन्थयपि वाममधुं
भक्तानुकम्पनतया हिमवदुहित्रे ।
योऽदात्तमीशमभिवन्ध्य वदामि टीकां
ग्रन्थस्य भर्तुहरिणा शतकत्रयस्य ॥

तत्र भ(ग)वान्मर्तुहरिः प्रारब्धस्य ग्रन्थस्य निष्ठत्यूहपरिसमाप्तये शिष्यप्रशि-
ष्यद्वारा लोके प्रचयगमनाय च शिष्याचारपरिप्राप्त्यर्थं विशिष्यामिष्टदेवतां परब्रह्म-
रूपां ग्रन्थादौ नमस्करोति दिग्गित्यादिना ॥

अज्ञपद्धतिः ।

दिङ्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।

स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

दिङ् पूर्वादिः कालः काष्ठादिः । दिशा वा कालेन वा । आदिशब्दात् अङ्गुली-
वितस्तिहस्तक्रोशगव्यूत्यादिना वा अनवच्छिन्ना अपरिमिता अनन्तं नाशरहितं
चिन्मात्रं ज्ञानमेव । मात्रशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽवधारणे । ‘मात्रं कात्क्षर्येऽवधारणे’ ॥
इत्यमरः । मूर्तिः स्वरूपं यस्य तस्मै । स्वानुभूतिरात्मानुभवः एकं मानं प्रमाणं यस्य
तस्मै स्वर्णं (य)वेद्यायेत्यर्थः । शान्ताय रागद्वयविकारहिताय तेजसे महसे नमः ।
‘नमः स्वस्तिस्वाहास्वधे’त्यादिना चतुर्थी । न हि ब्रह्म केनापि परिच्छेतुं शक्यते प्रा-
च्यमेवात्मि प्रतीच्यां नेति वा । न च कालेनापि परिच्छेतुं शक्यते वा । शतमे-
ष्यस्ति नातः परं वर्षसहस्रं नातः परमिति । न चाङ्गुल्यादिना परिच्छेतुं शक्यते ॥
शताङ्गुलं ब्रह्म सहस्राङ्गुलमिति शतवितस्ति सहस्रवितस्ति शतहस्तं सहस्रहस्तं
शतक्रोशं सहस्रक्रोशं शतंगव्यूति सहस्रगव्यूतीत्यादि, सर्वगतत्वादनादिनिधन-
त्वाङ्गुलणः ॥ [अनुष्टुप्]

१) ना२. दिक्पाला० । ना१. °वच्छिन्ना०; म४. °परिच्छिन्ना० । —२) तु२. ग्र१. म२.३. [आ]-
नम्दचिन्मात्र० । —३) तु. ना१. ग्र१-३. म२.४.५. स्वानुभूत्येक०; ना३. स्वानुभूत्येक० । ग्र३. ४४
(मू). °बोधाय (मानाय) । —४) ना५. नमः सोमार्धमूर्तये । ग्र१.म३. शंभवे (तेजसे) ॥

भ. २७८९ (११५२) । चु. ३ (मर्त्त०) । सुभा. ष० १.२ । लघुयोगवासिष्ठसरे १. १ ॥

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।

अबोधोपहताश्रान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ २ ॥

बोद्धार इति ॥ बोद्धारो ज्ञातारः (विद्वांसः) मत्सरेण अन्यवैदुष्यद्वेषेण ग्रस्ताः ॥
शृणीताः । प्रभवो राजानः समेन दूषिताः राजगर्वेण उपहताः । अन्ये अपरे अबो-

धोपहताः अबोधेन अज्ञानेनैव उपहताः दुर्विताः । सुभाषितं सुजलिपतं अङ्गे शरीर
एव जीर्णं यातयामं जातम् । अयं तात्पर्यार्थः । बोद्धारो मत्सरग्रस्ततया सतां सुभा-
षितानि नाद्रियन्ते अन्ये च न बुध्यन्ते (°ग्रस्ततया सुभाषितं न भूषयन्ति । अन्ये
अज्ञतया दूषयन्ति) । राजानश्च गवेण नाद्रियन्ते इत्येतत्सर्वं प्रायेण न तु सर्वेण,
४ चेत् ग्रन्थनिर्माणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ [अनुष्टुप्]

३) तु१. अज्ञानोप०; ना२. आज्ञानोप० । —४) म३. अङ्गे (अङ्गे) ॥

म. ४४८८ (१९८८) । शब्दकल्पद्रुमे 'बोद्धा' । सु. १३९ । सुभा. पृ० ३९. १८ । सुर.
पृ० १०. (स्फुटल्लोके) । सूहा. १. ६ (भर्त०) ॥

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

१० ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रज्यति ॥ ३ ॥

अज्ञ इति । अज्ञो मूढः सुखं आयासरहितं यथा भवति तथा आराध्यः आरा-
धयितुं शक्यः । विशेषं जानातीति विशेषज्ञः । सोऽपि सुखतरं निरायासतरं आरा-
ध्यते । आराधनं हर्यणम् । ज्ञानस्य प्रबोधस्य लवेन लेशेन दुर्विदग्धं दुष्टचेतस्कं
(°चेतसे) नरं पुरुषं ब्रह्मा चतुर्वेदनोऽपि ("नो हि") न रज्यति न ग्रीणयति । योऽल्पज्ञो
१५ दुर्विदग्धो भवति तस्मादज्ञ एव वरः (वरं) यसामिरहंकृतिः सन् विद्वद्भ्वो विशेषं
ज्ञानमभ्यस्यत्यल्पज्ञः । दुर्विदग्धश्चेत् दुरहंकारग्रस्तो भूत्वा अभ्यास(स्य)पराङ्मुखो
भवति । स्वयं च सम्यज्ञ जानाति ॥ [आर्या]

१) ना२. सुखतरमाराध्यः; म४.५. सुखमवोध्यः । —२) म४.५. अबोध्यते (आराध्यते) ।
—४) तु. ब्रह्मापि तं नरं; सु. ब्रह्माप्येतं नरं; ना२. ब्रह्मापि तं (ब्रह्मापि नरे) । म४.५. बोध्यति
२० (रज्यति) ॥

म. १०५ (३९); हितोपदेशो ४. ९९ (१०४); सुभाष. ३०२ । शा. २०८ (भर्त०) ।
सु. ३९३ (भर्त०) । सुभा. पृ० ४०. २५ (भर्त०) । सुर. पृ० ३४. १ (भर्त०) । सूहा. २९.
२३ (भर्त०) । सुभाषितार्थे ३३. २ ॥

प्रसह्य मणिमुद्भरेन्मकरवक्रदंष्ट्रान्तरा-

२५ त्समुद्रमपि संतरेत्प्रचलदूर्मिमालाकुलम् ।

भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारये-

न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ४ ॥

प्रसह्यति । मकरस्य नकविशेषस्य दंष्ट्रान्तरात् मुखदंष्ट्रामध्यात् मणि रक्षं
प्रसह्य वलात् उद्धरेत् उत्पाटयेत् । प्रचलतां (°तां चञ्चलानां) ऊर्मिणां तरङ्गाणां
३० मालाभिः पङ्किभिः आकुलं संकीर्णं समुद्रं पारावारमपि संतरेत् सम्यक् लङ्घयेत् ।
कोपितं उत्पादितकोधं भुजंगं सर्पं शिरसि मूर्त्ति पुष्पवक् कुसुममिव धारयेत् ।
विभृयात् । प्रतिनिविष्टस्य आग्रहग्रस्तस्य मूर्खस्य अज्ञस्य लोकस्य चित्तं

मनस्तु नाराधयेत् न रञ्जयेत् । मकरादिभ्यो रत्नोद्धरणादिकमपि कर्तुं शक्यते
केनचिदुपायेन । प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तं तु केनाप्युपायेन रञ्जयितुं न शक्यते
इत्यर्थः ॥ [पृथ्वी]

१) तु१. ते२. म५. °दंड्रांकुरात्; सु१.३. "दंड्रालयात् । —२) ना३.४. लंघयेत् (संतरेत्) ।
ना२. प्रसरदूँ । —३) म५. पुष्पमिव (पुष्पवद्) । तु२. धारयन् ॥

भ. ४२८३ (१८७६); सुभाष. ३०२ । शा. ४१६ (भर्तुं) । सु. ४४६ (भर्तुं) ।
सुर. पू० ३४.२ (भर्तुं) । सुभा. पू० ४०.५६ (भर्तुं) ॥

लभेत् सिकतासु तैलमपि यत्तः पीडय-

निपवेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
कदाचिदपि पर्यटञ्चशशिवाणमासादये-

न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ५ ॥

लभेतेति ॥ यत्तः प्रयत्नेन पीडयन्यन्वादिना संघट्यन्सिकतासु वालुकासु
तैलं स्नेहमपि लभेत् प्राप्युयात् । मृगतृष्णिकासु मरीचिकासु पिपासया तृपा अर्दितः
पीडितः सलिलं जलं पिवेद्ययेत् । पर्यटन्परिभ्रमञ्चशशिवाणस्य मृगविशेषस्य विषाणं
शृङ्गमपि कदाचित्कस्मिन्काले आसादयेत्प्राप्युयात् । प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तं तु ॥
नाराधयेत् । अत्यन्तासन्ति सिकतातैलमृगतृष्णिकाजलशशिवाणानि यदि संभ-
वन्ति तदानीमपि प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्ताराधनं तु न संभवतीत्यर्थः ॥ [पृथ्वी]

१) तु. ना१. लभेच (लभेत) । —२) ग्र१. °सुजलं; प्र३.४. म१.३.५. °खपि जलं (°सु-
सलिलं) । —४) तु. संबोधयेत्; ना३.आराधये (आराधयेत्) ॥

भ. ५८३७ (२६६१) । शा. ४१५ (भर्तुं) । सु. ४४० (भर्तुं) । सुर. पू० ३४.३ ॥
(भर्तुं) । सुभा. पू० ४१.५७ (भर्तुं) । सूहा. २९.३५ (भर्तुं) ॥

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते

मेत्तुं वज्रमणि शिरीषकुसुमप्रान्तेन संनद्यति ।

माधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते

मूर्खान्यः पथि नेतुमिच्छति वलात्सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥ ६ ॥

व्यालमिति ॥ यः सुधास्यन्दिभिः पीढ्यपवर्षिभिः सूक्तैः सुभापितैः मूर्खान्वलान्
[वलात् प्रसवा] (सतां सज्जनानां) पथि मार्गे नेतुं गमयितुं वाञ्छत्यभिलयति
असौ व्यालं दुष्टगजम् । 'सर्पहिंस्रपशुव्याला' वित्यमरः । वालमृणालस्य कोमलवि-
सस्य तन्तुभिः सूत्रैः रोद्धुं बन्धुं समुज्जृम्भते व्यवस्थति । वज्रमणि हीररक्षम् ।
'वज्रोऽरुही हीरके पवौ' इत्यमरः । शिरीषकुसुमस्य कपीतन(वाह)पुष्पस्य प्रान्ते-
नाग्रेण मेत्तुं छिद्रयितुं संनद्यति सज्जीभवति । क्षाराम्बुधेर्लवणसमुद्रस्य मधुवि-

मुना क्षौद्रपृष्ठतेन माधुरभावं रचयितुं निर्मातुं ईहते वाञ्छति । यथा कोमल-
विसतन्तुभिद्यालबन्धनं न संभवति । यथा शिरीषकुसुमप्रान्तेन वज्रमणिभेदो
न संभवति । यथा च लवणसमुद्रस्य मधुविन्दुना माधुर्यनिर्माणं न संभवति
तथैव सुधास्यन्दिभिरपि सूक्ष्मः खलानां, (सतां) पथि वर्तनं न संभवतीत्यर्थः ॥

५ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ना१. नागं (व्यालं) । तु. सु. समुक्षते । —२) ना२. ते. प्र१.३ (मू).५. म. °मणीन् ।
तु. ना१.३. प्र२ (मू). ४. म४.५. संनश्चते । —३) तु२. क्षाराम्बुधेरीष्टते । —४) तु. ना२. नेतुं
वाञ्छति यः सतां पथि खलान् । ना३.४. मूर्खं यः । ना१.३-५. रा.ते. प्र३ (मू. शोधनात्पूर्वे). ४
प्रति; प्र५. परि- (पथि) । चु.घ२.३. म१.२.४. सतां; प्र४. नरः (खलात्) । चु. °स्पर्धिभिः
१० (टी.पा °स्यन्दिभिः) ॥

भ. ६३३० (२९२०) । सुर. य० ३४.४ (भत्त०) । सुभा. य० ४१.६७ । पश्चानन्दस्य
वैराग्यशतके ॥

स्वायत्तमेकान्तहितं विधात्रा विनिर्मितं छादनमज्जतायाः ।
विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपणितानाम् ॥७॥

१५ स्वायत्तमिति ॥ विशेषतो विशेषेण सर्वविदां सर्वज्ञानां समाजे मध्ये अपणिङ-
तानां मूढानां स्वायत्तमाधीनमेकान्तहितं नियतानुकूलमज्जताया मूढत्वस्य छादनं
गोपनं विधात्रा विनिर्मितं सृष्टं मौनं तृणीभाव एव विभूषणमलंकारः । सर्वज्ञानां
मध्ये मूढानां मौनमेवालंकारः । यदि मौनं सृजति तदानीमखिलममुव्यावैदुष्यं
प्रकटीकृतं भवति । मौनिनश्चेद्वावन्ति तदा किमेते मूढा उत सर्वज्ञा इति लोकाः
२० संदिहते । अवैदुष्यनिश्चयाद्वा संदेह इत्यर्थः ॥ [उपजातिः]

१) रा. (टी.पा) °कृतं (°हितं) । —२) ना२. छादयमज्ज० ॥

भ. ७३५२ (३१४०); शतकावलौ ११ । सु. २३४२ । सुर. य० ७९.२ (भत्त०) । सुभा.
य० ८६.३ ॥

२५ यदा किंचिज्जोऽहं गज इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलितं मम भनः ।
यदा किंचित्किंचिद्विद्वजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥ ८ ॥

यदेति ॥ यदा यस्मिन् काले अहं किंचिज्जः अवपवित् गज इव द्विष्ट इव मदेन
अन्धः विवेकरहितः समभवं अभूतं तदा तस्मिन्काले सर्वज्ञः पणितः (सर्ववित्)
३१ अस्मि भवामि इति मम[मे] मनश्चित्तं अवलितं गर्वितम् । यदा तु वृद्धजनसकाशात्
विद्वजनेभ्यः किंचित्किंचित् अवपमलयं अवगतं विदितं तदा तस्मिन्समये मूर्खोऽस्मि
मूढो भवामीति ज्वरो व्याघ्रिरिव मे मम मदो गर्वः व्यपगतो नष्टः । किंचिज्जाना-
मेव मनस्यवलेपो भवति न तु सर्वज्ञानामित्यर्थः ॥ [शिवरिणी]

१) दुर. नार. द्विष (गज) । —२) प्र॒. °भवमवलिं । —३) म४. बुधवर० । दु. °काशा-
दधिगतं; ते॒. म३. °काशादपगतं । —४) प्र५. मूढो (मूर्खो) । दु१. विगलितः; प्र१. म३.
—स्वपगतः ॥

भ. ५१८८ (२३४७) सुभाष. ३११ । शा. ४१७७ (भर्त०) । सु. ३४५६ (भर्त०) । सुभा.
ष० ४१.५८ (भर्त०) । सुर. ष० ३४.५ (भर्त०) ॥

कृमिकुलचितं लालाक्षिणं विगन्धि जुगुपितं
निरुपमरसप्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् ।
सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्यं विलोक्य न शङ्कते
न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम् ॥ ९ ॥

कृमिकुलेति । कृमिकुलैः जन्तुयूथैः । चितं व्याप्तं । लालया सृणिकया । १०
'सृणिका स्यन्दनी लाले'त्यमरः । क्षिणं आद्रं । विगन्धि विरुद्धगन्धं जुगुपितं
गर्हितं । निरामिषं मांसरहितं । नरास्थि मनुष्यकीकर्त्तव्यं कर्म । श्वा शुनकः कर्ता ।
निरुपमरसं अतुलखादमिति प्रीत्या हर्षेण खादन् भक्षयन् । पार्श्वस्यं समीपस्थितं ।
सुरपतिमिन्द्रमपि विलोक्य दृष्ट्वा { न शङ्कते न लज्जते-रा० } (विशङ्कते) । एष
सुरपतिरिदमस्थि ग्रहीष्यतीत्याकुलो भवति । तथा हि । क्षुद्रोऽल्पो जन्तुः प्राणी ११
परिग्रहस्य अर्थना (आत्मना) परिगृहीतस्य बस्तुनः फलगुतां असारत्वं न विग-
णयति न विचारयति ॥ [हरिणी]

१) दु२. सु (मू). ना१.२. रा१. ते. प्र४. क्रिमि- । प्र१. म३. °शतं ('चितं') । ना१. ते२.
म१. कृगन्धि । —२) दु. सु. अनुपम- । ना२. प्र१-३. म१-३. °रसं प्रीत्या । दु. सु. ना५. रा.
ते१. प्र५. खादन्नरास्थि; ना२. खादन्नरास्थि । —३) म५. पार्श्वस्तं । दु२. च शङ्कते; ना३.४. ११
प्र२.३. विशङ्कते । —४) सु. गणयति न हि; प्र३. विगणयति न । दु१. मैत्री-(जन्तुः) ॥

भ. १८९४ (७२८); शतकावलौ ८२; नीतिसं० ६५; सुभाष. ३०७ । शान्तिशतके २.
८। सक. ५. ६८.५ (ष० ३२२, शूलस्य) । सुभा. ष० १७७. ११७ । सुर. ष० ३४.५
(भर्त०) ॥

शिरः शावं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिघरं
महीध्रादुक्तुङ्गादवनिमवनेश्वापि जलघिम् ।
अधो गङ्गा सेयं पदमुपगता स्तोकमथ वा
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥ १० ॥

शिर इति ॥ सा प्रसिद्धेयं गङ्गा मन्दाकिनी स्वर्गात्पशुरलोकात्सकाशात् शावं
शवेसंवन्धिं शिरो मूर्धानं पशुपतिशिरस्तः परमेश्वरमूर्धः । पञ्चम्यास्तसिल । १२
क्षितिघरं हिमाचलं उक्तुङ्गात् उच्चतात् महीध्रात् हिमाचलात् अवर्णं क्षोणीं अवर्णे-
श्वापि जलघिमकूपात्, एवमधः अधस्तात्स्तोकमल्पं पदं स्थानमुपगता प्राप्ता ।

अत्युच्छतपदस्थायिन्या गङ्गायाः अधःस्थानग्रासिः कषेति तात्पर्यम् । (समाधत्ते) ।
अथ वा विवेकात्सकाशात् भ्रष्टानां च्युतानां विनिपातः पतनं शतमुखः अप-
रिमितमुखो भवति । गङ्गाया विवेकभ्रष्टत्वं जडात्मकतया । निर्विवेकानामापत्परंपरा
भवन्तीत्यर्थः ॥ [विखरिणी]

- १) प्र२ (मू.). शिवः शावं; मा१. शिरः शापं । प्र४. °शिरस्त्; म५. °पुरस्तः (°शिरस्तः)
—२) म४. महाव्रेद (महीव्राद्) । —३) तु. सु. अधोधो गङ्गेयं; ना३-५. रा२. प्र१. मा१.२.५.
अथो गङ्गा सेयं । ना१. प्र५. म५. स्तोकमधुना; प्र४. तोकमधुना; म४. स्तोकमधुरा । —४) दु३.
विनिपातः । मा३.५. शतमुखः ॥

भ. ६४५६ (२९८२) । सुर. पृ० ३५.७ (भर्तृ०) । सुभा. पृ० ४१.५१ । अलंकार-
॥ रक्षाकरे ४९६ (अलंकारविमर्शनीतः २७. १९१) ॥

(नीतिशतके प्रथमपद्धतौ अधिकश्लोकाः)

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।

असत्कुते च परितुष्यति काचिदन्या
धिकतां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥ १ ॥

१५

[मु. नीति. २] [भ. ५४२८ (२४६१; सिंहासनदानिंशकायां) । सुभाष. ३०२]

अविदितशप्सविशेषा वाणी निःसरति वक्तो येषाम् ।
गुदवदनविवरभेदो रदनैरनुभीयते तेषाम् ॥ २ ॥

[म.४.५. नीति. १०] [भ. ६८२; सुभाष. २५८]

२०

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक्ष्यर्पणं सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गौर्गर्दभः ।
व्याधिर्भेषजसंग्रहैश्च विविधैर्मत्रैः प्रयोगैर्विषं
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥ ३ ॥

[रा. नीति. १०]

- २५ [भ. ६३४८ (२९२९; पञ्चरत्ने ५ (हे. ४); काढ्यक०; काढ्यस०; सुभाष. २८२ । सु-
२९४३ । सूक्तावल्यां १७ । सुर. पृ० ३५.८ (भर्तृ०) । सुभा. पृ० ४१.६८ । सुभाविताणीवे
२७. ८१ ।]

॥ विद्वत्पद्धतिः ॥

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा

विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः ।
तज्जाङ्घं वसुधाधिपस्य सुधियस्त्वर्थं विनापीश्वराः ।

कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षकैर्न मणयो यैर्वर्तः पातिताः ॥ ११ ॥ ६

शास्त्रेति । शास्त्रेण व्याकरणेन उपस्कृतैः शब्दैः क्रियाकारकरूपैः सुन्दरगिरो रचिरवाचः शिष्येभ्योऽन्तेवासिश्यः प्रदेया दातव्या आगमाः शास्त्राणि येषां ते तथाभूताः विख्याताः प्रथिताः कवयो विद्वांसः यस्य प्रभोः नेतुः विषये देशो निर्धनाः दरिद्राः वसन्ति तिष्ठन्ति तञ्चिवसनं वसुधाधिपस्य भूपतेर्जाङ्घं अज्ञानम् । राजा स्वदेशो निवसतामकिंचनानां विदुषां प्रीतिं यदि कल्पयेत्तदा राजा विवेकी भवति ॥ नो चेदद्वौ भवति । तथा च स्मृतिः । “तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः । ज्ञात्वा राजा कुदुम्बं च धर्म्या वृत्तिं प्रकल्पयेत्” ॥ इति ॥ सुधियो विद्वांसो हि यस्मात्कारणात् । ‘हि हेताववधारण’ इत्यमरः । अर्थं विनापि धनमन्तरेणापि ईश्वराः समर्थाः । सुविद्या यदि किं धनैरिति स्वयमेव वक्ष्यति । इममेव दृष्टान्तमुखेन दर्शयति । मणयः रक्षानि कुपरीक्षकैः कुत्सितरक्षपरीक्षिभिः अर्थतो मूल्यात् पातिताः ॥ भ्रंशिताः । वहमूल्या मणयोऽल्पमूल्याः कृताः । तैः कुपरीक्षकैः हेतुभिः कुत्स्या निन्द्या न स्युः । कुपरीक्षकाएव कुत्स्याः स्युः । एवं विद्वद्वज्ञानि (विद्वत्कुलानि) राजभिर्यदि नाद्रियन्ते तदानीं राजान् एव कुत्स्याः स्युः । न विद्वांसः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

२) ते२. प्रख्याताः । ना५. ते३. भवन्ति (वसन्ति) । तु२. सु१. प्रभो । —३) तु२. सुधियोत्स्वर्थं; सु. ना२. ग्र२.३. सुधियो लार्थं; ना१. ते१. सुधियश्वार्थं; ना३.४. सुधियोऽप्यर्थं । ना२. २० विनापीश्वराः । —४) सु१. कुत्साः; ग्र१-३. कुत्स्या । तु१. कुपरीक्षकाथ न मणयोः; तु२. कुपरीक्षकाथमणयोः; सु१.३. ना३.४. कुपरीक्षकान न मणयो । तु. ना२. अर्थतः; ग्र५. (शोधनात्प्राक्) अर्थितः ॥

भ. द४४२ (२९८०); शतकावलौ ७८; सुभाष. ३०३ । सुभा. ष० ३९.२७ । सुर. ४० ३२.२ (भर्तुः) ।

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुण्णाति यत्सर्वदा-

प्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।

कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्यारुयमन्तर्धनं

येषां तान्प्रति मानमुज्ज्ञत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥ १२ ॥

हर्तुरिति । यत् हर्तुः चोरस्य गोचरं विषयं न याति न गच्छति । अपहर्तुं न शक्यते । यत्सर्वेदा सर्वेस्मिन्काले किमपि वर्णयितुमशक्यं शं सुखं पुण्णाति वर्ध- २५ यति । यदर्थिभ्यो याचकेभ्योऽनिशं सर्वेदा प्रतिपाद्यमानं परामविकां वृद्धिं उपचितिं प्राप्नोति याति । यत्कल्पान्तेषु प्रलयेष्वपि निधनं नाशं न प्रयाति नोपैति । हीति सर्वत्र संवन्धः प्रसिद्धौ । एवं धनं विद्यारुयं विद्याभिधेयं अन्तर्धनं अभ्यन्तर-

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः॥१६॥

विद्येति ॥ विद्या वेदशास्त्रादिः नरस्य पुंसः अधिकमुक्तुष्टं रूपं सौन्दर्यं नाम प्रसिद्धं प्रचल्लजं गृहं यथा भवति तथा गुरुं रक्षितं धनं विचं च । विद्या विद्यैव सतां भोगकरी । भुज्यन्त इति भोगा विषयाः । तत्संपादयित्री । यशः कीर्तिं च सुखं शर्मं च करोति संपादयतीति तादशी । विद्यैव गुरुणां देविकानां गुदराचार्याः । विद्या विदेशगमने परदेशायाने बन्धुजनो बान्धवलोकः । विद्या परा उत्कृष्टा देवता सुरी । विद्या राजसु नृपेषु पूज्यते आराध्यते । धनमेवंविद्यं न भवति । तसाद्विद्याविहीनः पशुः । जरामरणयुक्त इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१० १) म३. गुरुं धनं विद्यया (प्रचल्लजगुरुं धनं) । —२) तु. भाग्यकरी । —३) दृ१. दृ१.२. बन्धुजने । सु. ना२. परं दैवतं । —४) तु. प्र४. म४.५. पूजिता; ना१.पूजते । दृ१.३. न तु धनं; प्र१. म३. च सततं; म४. वरधनं; म५. परधने ॥

म. ६०८९ (२७९७); गुणरक्त० ३ (हे ५२३); काव्यकल्प०; काव्यस०; हितोपदेश०; विक्षमचरिते १२५; प्रसङ्गाभ० १२; सुभाष. ८ । सूक्ष्मावलौ ४ । सुभा. प४ ३०. १५ । सुर. प४० ४२. १ (प्रसङ्गरक्तावल्यां) । सुभाषितार्णवे ७. ९ ॥

क्षान्तिश्वेत्कवचेन किं किमरिभिः क्रोधोऽस्ति चेदेहिनां
ज्ञातिश्वेदनलेन किं यदि सुहृदिव्यौषधैः किं फलम् ।
किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्यानवद्या यदि
व्रीडा चेत्किमु भूषणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥१७॥

११ क्षान्तिरिति ॥ देहिनां शारीरिणां क्षान्तिश्वेत्क्षमा यद्यस्ति कवचेन वर्मणा किं प्रयोजनम् । क्षान्तिरेव देहं रक्षतीत्यर्थः । क्रोधः कोपः अस्ति चेत् अरिभिः शत्रुभिः किं किं प्रयोजनम् । स्वकोप एव स्वस्य शत्रुरित्यर्थः । ज्ञातिः सगोवः पितृव्यपुत्रादिरिति यावत् । चेद्यदि अनलेन अग्निना किं किं प्रयोजनम् । ज्ञातिरेव स्वपरितापकर इत्यर्थः । सुहृद्यदि आसोऽस्ति चेत् दिव्यौषधैरुत्कृष्टरसायनैः किं प्रयोजनम् । आत्मसुहृदेव स्वकीयरोगनिवर्तकः । आपन्निवारक इत्यर्थः । दुर्जनाः मूर्खाः यदि सर्पैराशीविषैः किं किं प्रयोजनम् । दुर्जना एव भयंकरा इत्यर्थः । अनवद्या दोषरहिता विद्या वेदशास्त्रादिर्यद्यस्ति धनैः सुवर्णैः किमु । व्यर्थम् । विद्यैव धनमित्यर्थः । व्रीडा चेष्टज्ञा यदि भूषणैराभरणैः किमु किं प्रयोजनम् । खिया इति शेषः । खिया लज्जैव भूषणमित्यर्थः । सुकविता शोभनकवित्वं यद्यस्ति १२ राज्येन राष्ट्रेण किं किं प्रयोजनम् । कवितैव सर्वराज्याधिपत्यमित्यर्थः । राज्यवसौक्यप्रदायिकेति यावत् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

२) दृ१. ज्ञातिश्वेत दलेन । —३) तु. विद्यास्ति बन्द्या यदि ॥

भ. २०१६ (३८५); नीतिसंक० २७; पञ्चले ४ (हे. ४); कवितामृतक० ५०। सुभा.
पू० १७८, ३०१९। सूहा. १८१, ६४ (भर्त०) ॥

दाक्षिण्यं स्वजने दया परिजने शान्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वार्जवम् ।
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता
ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ १८ ॥

दाक्षिण्यमिति ॥ स्वजने बन्धौ दाक्षिण्यं सरलता परिजने परिवारे भूत्यादौ
दया कृपा । दुर्जने खले शान्यं शठभावः । तथेति क्रमे । साधुजने सज्जने प्रीति-
ईर्ष्यः । नृपजने पार्थिवजने नयो नीतिः । विद्वज्जनेषु विपश्चित्सु आर्जवमृजुता ।
शत्रुजने वैरिजने शौर्यं विक्रमः । गुरुजने पित्रादौ क्षमा सहिष्णुत्वम् । नारीजने ॥
खीलोके धूर्तता कैतवम् । कलासु विद्यासु ये पुरुषाः कुशला निपुणाः (कुशलैः
शिक्षितैः यैः पुरुषैः सुजनैरेव मुक्तप्रकारेण क्रियते) । लोकस्य जगतः स्थितिर्मर्यादा
तेष्वेव वर्तते नान्यत्रेत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) दु१. दाक्षण्यं; दु२. दाक्षिण्यं । सु१.३. ना१.२. प्र५. परजने । दु१. सु. प्र२.३.५. तथा;
ना२. जने (सदा) । —२) ना२. स्मयः खलजने (नयो नृप०) । दु. ना१. रा. ते२. प्र४.५. म३. ॥
०ने चार्जवं; ना२. ते१. जेप्यार्जवं । —३) रा. प्र५. कान्ताजने (नारीजने) । सु(टीपा). रा.
प्र४.५. म४.५. धृष्टता (धूर्तता) । —४) ना१. यथेवं; प्र३.५. यैथेवं । प्र२.३.५. पुरुषैः कलासु
कुशलैः । प्र१. म२.३. कुशला भवन्ति पुरुषाः; म४.५. पुरुषाः कलौ सुकुशलाः । ना१. निपुणाः
(कुशलाः) । प्र१. म२.३. लोकशता ॥

भ. २७३६ (११२५); शतकावकौ ११; प्रसङ्गाभ० ५। सु. २९४६। सुभा. पू० १७९, २१
१०३९। सुर. पू० १४. ३६ (भर्त०) । चाणक्यनीतिदर्पणे १२. ३। सुभापितार्णवे २४. ४४ ॥

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिष्टु तनोति कीर्ति
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ १९ ॥

जाड्यमिति ॥ सत्संगतिर्विद्वत्संसर्गः पुंसां पुरुषाणां किं ध्रेयः न करोति न
विधेत्ते कथय बृहि । सर्वमपि ध्रेयः करोतीत्यर्थः । तदेवाह । धियो बुद्धेर्जाड्यम-
इत्वं हरति अपनयति । वाचि भारत्यां सत्यां (वाण्यां) सत्यं यथार्थकथां सिञ्चति
निदधाति । मानस्य बहुमतेः उन्नतिं उच्छ्रायं दिशति वितरति । पापं दुरितमपा-
करोति अपनुदति । चेतभित्तं प्रसादयति । विमलं (बनाविलं) करोति । दिष्टु ॥
आशासु कीर्ति यथा: तनोति विस्तारयति । सज्जनमैत्री सर्वेषां गुणानां निधान-
मित्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

१) ते२ (शोधनात्मक), सीदति (सिद्धति)। —३) प्र३ (मृ), वित्तं (वेत्तः)। नार. प्रसा-
रयति। म३. करोति कीर्ति ॥

भ. २३७६ (१५५); संस्कृतपाठो० ६२; सुभाष. ३०९। सुर. प० ८०. १ (भर्तु०)।
सुभा. प० ८०. २९। सुभाषिताण्डो० २४. ८१ ॥

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशः काये जरामरणजं भयम् ॥ २० ॥

जयन्तीति ॥ रसेन शृङ्गारादिरसेन पारदेन च । 'रसः सूदश्च पारद' इत्य-
भरः। 'शृङ्गारवीरकरुणाद्भूतहास्यभयानकाः । वीभत्सरौद्रौ च रसाः' इति । सिद्धा
निष्पद्धाः पलितादिवर्जिताश्च । सुकृतिनः पुण्यवन्तस्ते कवीश्वरा विद्वच्छ्रेष्ठाः जय-
मन्त्युत्कर्षं प्राप्नुवन्ति । येषामुभयेषामपि यश एव कायः शरीरम् । यशस्तुल्यशरीरे
[यश आत्मकशरीरे] जरामरणजं भयं दृख्यत्वमरणाभ्यामुत्पन्नम् । 'पञ्चम्याम-
जातौ' इति जनेऽहं । भयं साध्यसं नास्ति न विद्यते ॥ [अनुष्टुप्]

२) ना१. गुणयुक्ताः (रससिद्धाः)। —३) ना२. कवित्वे विहृतिनेषां । सु२. ना३-५. रा.
ते१. प्र३-५. तेषां (प्र४. येषां इत्यपि) ॥

भ. २३७३ (१५०)। शा. १६६ (भर्तु०)। सुर. प० ३१. १ (शाङ्कु०)। सुभा. प०
३२. १ (भर्तु०) ॥

नीतिशतके द्वितीयपद्धतौ अधिकश्लोकाः ।

न भोगहार्या न च बन्धुहार्या न भ्रातृहार्या न च राजहार्या ।
खदेशमित्रं परदेशबन्धुविद्यासुषां ये पुरुषाः पिवन्ति ॥ १ ॥

[अड्यार० २५. वल० २ कोशे]

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुक्ते
कान्तेव चामिरमयत्पनीय खेदम् ।
कीर्तिं च दिक्षु वित्तनोति तनोति लक्ष्मीं
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ २ ॥

२५ [प्र१. नीति. १. १०; म१-३ नीति१. ११] [भ. ४८०७ (२१७४) सु. ३४४५। सुभा.
प० ३०. १४। सुर. प० ४२. ३ (स्फुटलोके)। विक्रमचरित्रे १२७।

अव्याधि गात्रमनुकूलतरं कलत्रं
वेशम प्रसिद्धविभवं निशिता च विद्या ।
श्लाघ्यं कुलं चरमकालगतिः समर्थो
मातुः कटाक्षपरिणामविभूतयस्ते ॥ ३ ॥

[अड्यार० २९. हृ२. कोशे. नीति. २१]

मानशौर्यपद्धतिः ।

क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्रायोऽपि कष्टां दशा-

मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः

किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ॥ २१ ॥

भृत्क्षाम इति ॥ शुधा बुभुक्षया क्षामोऽपि दुर्वलोऽपि जरया विक्षंसया कृश-
स्तनुरपि शिथिलप्रायः क्षुत्क्षलपोऽपि कष्टां दशामापन्नः प्रासोऽपि विपन्नदीधि-
तिर्नष्टप्रमोऽपि प्राणेष्वसुषु नश्यत्सु गच्छत्स्वपि मत्तस्य गर्वितस्येभेन्द्रस्य करिव-
रस्य विभिन्नयोविंदारितयोः कुम्भयोः शिरःपिण्डयोः पिशितप्रासेषु मांसकवले-
ष्वेकेष्वेव बद्धस्पृहः संसक्तवाङ्गः मानेन चित्तसमुद्धत्या महतामुदारणामग्रेसरो ॥
भूरीणः केसरी कण्ठीरवः जीर्णं पुराणं तृणं यवसं पलालादिकमत्ति भुङ्गे किम् । न
भुङ्गे इत्यर्थः । यथा केसरी कष्टावस्थां गतोऽपि मानं नोज्जल्येवमेव महानपीत्यर्थः ।
तथा चोकम् ॥ “अथमा धनमिच्छन्ति धनमानौ तु मध्यमाः । उत्तमा मानमि-
च्छन्ति मानो हि महतां धनम्” ॥ इति ॥ [शार्वूलविकीडितम्]

१) तु. ना३-५. प्र४. म१. ३-५. जरानितोऽपि । तु. शिथिलप्राणोपि दीनां; ना२. शिथिलः ॥
प्रासोपि कष्टां । —२) तु. सु. गच्छत्स्वपि । ना२. शामत्स्वपि । —३) ना२. उन्मत्तेभ- (भत्तेभेन्द्र-) ।
ना२.-कवल-; ते२.-पलल- (-पिशित-) । ते२.-बद्धः स्पृहः; म५.-बन्धस्पृहः । —४) प्र१.
म३. किं जीर्णस्; म५. किंजीर्णस् । ते. केशरी ॥

भ. २०२७ (७९१); सुभाष. ३०४ । शा. १०७ (मर्तुः) । सु. ६१४ (रतिसेनस्य) ।
सुर. ए० १०४. १ (शा.) । सभातस्त्रे १६. १ । वामटकाव्यानुशासने ३. (का० ४३. ए० ३६) ।
सुभा. ए० २३०. ४० (रतिसेनस्य) ॥

खल्पन्नायुवसावसेकमलिनं निर्मासमप्यस्थि गोः

श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न च तत्स्य शुधाशान्तये ।

सिंहो जम्बुकमङ्गमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विषं

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥२२॥

खल्पेति ॥ श्वा सारमेयः खल्पन्नायुवसया मेदसोऽवसेकेन क्लेदेन मलिनं
इयामलं निर्मासं मांसहीनमपि[गोः] अस्थि क्लीकसं लब्ध्वा प्राप्य परितोषं मुदमेति
प्राप्नोति । तदस्थि तस्य शुनः [शुधायाः] (शुधः) बुभुक्षयाः शान्तये शमनाय नालं
न पर्यासम् । सिंहः कण्ठीरवः जम्बुकं क्लोष्टारं अङ्गमुत्सङ्घमागतं प्राप्तमपि त्यक्त्वा
विहाय द्विषं दन्तिनं निहन्ति हनस्ति । सर्वो जनः सकलोऽपि लोकः कृच्छ्रगतः
कष्टां दशां प्रासोऽपि { सत्त्वानुरूपं खशक्त्यनुगुणं } (सत्त्वानुकूलं आत्मशक्ति-
सदृशं) फलं वाञ्छति इच्छति । अर्थान्तरन्यासोऽयम् ॥ [शार्वूलविकीडितम्]

[दु. कोशी नालि] १) सु. खल्पः; ना२. खल्पः । ना१.२. °वसावशेष°; प्र१. °वसावशेषक°;
प्र२-३. °वसावसेन । ना१. प्र१-३.५. म१.२. अप्यस्थिकं; म३. अप्यस्थितं । —२) ना२. शा
खधा; म३. कं लब्धा । सु. ना१. म१. ३-५. न पुनस् (न च तद्) । सु. तत्स्यात् (तस्य) ।
प्र२.३. कुधः शान्तये । —३) ना२. जम्बुकमेकम्; प्र३ (मू.). जम्बुकमङ्गम् । ते१. आगतवति ।
४ ना१. -विहन्ति । —४) ना२. सर्वैः; प्र१.४. म२.३. प्रायः (सर्वैः) । ना२. वाञ्छित- । प्र२.३.
सत्त्वातुकूलं ॥

भ. ७३२२ (३३३५); सुभाष. १०७ । पञ्चतंत्रे १. १२ । हितोपदेशे २. ३९ । सु.
१०२५ (पञ्चतंत्रे) । सुभा. पृ० ७९. २२ । तत्त्वार्थायिकायां १. ० ॥

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।
श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुंगवस्तु
धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्गे ॥ २३ ॥

लाङ्गूलेति ॥ श्वा कौलेयकः पिण्डदस्याचकवलप्रदस्य । संवन्धपृष्ठी । लाङ्गूलस्य पुच्छस्य चालनं विधूननं अधः क्षितितले चरणानामत्रिणामवपातं निपातनं
॥ भूमौ श्वोण्यां निपत्य पतित्वा वदनोदरयोर्बैकजठरयोर्दर्शनं प्रकाशनं पिण्डदकर्तुं
कुरुते विद्धाति । गजपुंगवो गजश्चेष्टस्तु धीरं यथा भवति तथा विलोकयति
पिण्डदं पश्यति । चाटुशतैरपरिमितप्रियवाक्यैश्च भुङ्गे जेमति । अन्यापदेशो-
उयं । नीचमुदात्त(र)चित्तं च लक्ष्यीकृत्योक्तः । श्वा यथा पिण्डदस्याश्च तच्चित्ता-
लुरज्जनाय कार्पण्यं भजते पवमेव नीचोऽपि । उदारचित्तस्तु मदवारण इव परैर्दी-
यमानं वस्तु प्रियवाक्यशतैः प्रार्थ्यमानः सन्कथंचिदन्येषां सुदे शृणाति । धैर्यं न
त्यजतीत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

१) रा. ते१. प्र५. चरणावपातं । —२) म३. निपात्य । —३) म४. मदवारणस्तु (गजपुंग-
वस्तु) —४) म३. भुङ्गैः ॥

भ. ५८४५ (२६६३); पञ्चतंत्रे १. १४; हितोपदेशे २. ४० (३७) । सु. ६१ । सुर-
पृ० ७० ७८. ८ (भर्तु) । सुभा. पृ० २३१. ७१ । तत्त्वार्थायिकायां १. ८ ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशः समुद्भवतिम् ॥ २४ ॥

परिवर्तिनीति ॥ परिवर्तिनि परिभ्रमति संसारे भवे मृतः परासुः को वा न
जायते नोत्पद्यते । सर्वोऽपि मृतः पुनरुत्पद्यते । तस्य जन्म निरर्थकमित्यर्थः । तर्हि
४ कस्य जन्म सार्थकमित्याकाङ्क्षायामाह । जातेनोत्पद्यते येन पुंसा वंशः कुलं समु-
द्भवति सम्यगुच्छयं याति गच्छति स जातः उत्पन्नः । तस्य जन्म सार्थकमित्यर्थः ॥
“कोऽयोऽस्ति बहुभिः पुत्रैर्गणनापूरणात्मकैः । वरमेकः कुलालम्बी यत्र विश्रमते
कुलम्” इति ॥ [अद्वृप]

[तु. कोशे पूर्वोत्तरादौं विपर्यस्तौ] १) सु१. "वर्तनि; ना२. "वर्तनि । —२) म४. मदः कोपाच जा० । —४) ते२. वंशो याति । तु१. वंशसमुच्चर्तीः । म४. मानः (वंशः) । म५. समुच्चर्ती० ॥

भ. ६६८१ (३१०७); हितोप० १३ (१४); पञ्चतंत्रे १. ३३ (२७); सुभाष. ६३ ।
सु. ५००। सुभा. प४० १८. ७। सुर. प४० १२०. ५ (हितोप०)। सहा. १६८. १० ॥

कुसुमस्तबकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।
मूर्धिं वा सर्वलोकस्य शीर्थते वन एव वा ॥ २५ ॥

कुसुमस्तबकस्येति ॥ मनस्विनो धीरस्य कुसुमस्तबकस्येव पुष्पगुच्छकस्येव
द्वयी द्विविधा वृत्तिर्वतनं हि । द्वैविध्यमेवाह । सर्वेस्यादेष्यस्य लोकस्य जनस्य मूर्धिं
मस्तके वा वृत्तिर्भवति । वने कानन एव शीर्थते जीर्थते वा । उदात्ताः सर्वलोकोत्कृष्टा
भूत्वा तिष्ठन्ति । अथ वा वन एव जीर्थन्ति । न तु मध्यमं पक्षमध्यमं वा पक्षमा- ॥
श्रित्य जनमध्ये तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ [अनुष्टुप्]

१) तु. प्र३. म४. ०सैव । — २) तु१. ते१. म३-५. द्वे गती तु; सु. द्वे गती त्तो; ना१.
द्वे गती च; ते२. द्वेधा वृत्तिरूप; प्र१. द्वे हि वृत्तिरूप; म१. द्वे गती हि; म२. द्वे हि वृत्ती (द्वयी वृत्तिरूप) ।
—४) प्र.२.३.५. जीर्थते ॥

भ. १८४५ (७०८); हितोप० १. १२६ (१०१, १४१); सुभाष. ३०८। वा. २६४ ॥
(भर्तू०)। सु. २०३ (रविगुसस्य), ५०९। सुमु. ७. २ (भर्तू०)। सुभा. प४. ७९.४ (भर्तू०)।
सुर. प४. ४८.९ (शाङ्खवरस्य)। सहा. १०२.२। सुभाषितार्णवे २४.४३। सभातरङ्गे ४३.२२
(भर्तू०)। गलडमहापुराणे ११०.१३ ॥

सन्त्यन्येऽपि वृहस्पतिप्रभृतयः संभाविताः पञ्चषा-
स्तान्प्रलेष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।
द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ
भ्रातः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषीकृतः ॥ २६ ॥

सन्तीति ॥ सूर्य[र्या]चन्द्रमोभ्यामन्ये परेऽपि संभाविता वहुमता वृहस्पति-
प्रभृतयो गुरुमुख्याः पञ्चव्याः पञ्च पद्मा सन्मित विद्यन्ते । 'संख्याव्ययासज्जादूराधि-
कसंख्याः संख्येये' इति संख्यावाचिनः पदश्य संख्यावाचिना पदेन सह संख्येये- ॥
१२० ये बहुवीहिविधानात्समाप्तः । 'बहुवीहौ संख्येये डजबहुगणात्' इत्यच्चसमा-
सान्तः । दित्यवाङ्मुखोपः । विशेषविक्रमे अतिशयशक्तौ रुचिः प्रीतिर्यस्य तादृशः स
एष दृश्यमानो राहुः स्वर्मानुस्तान्संभावितान्वृहस्पतिप्रभृतीन्प्रति उद्दिश्य न वैरायते
वैरं न करोति । 'शब्दवैरकलहे'त्यादिना क्यषु । दिनेश्वरः सूर्यः निशाप्राणेश्वर-
चन्द्रः । तौ भास्वरौ तेजस्विनौ । 'स्थेशकासे'त्यादिना वरच । द्वावेव पर्वणि पक्षान्ते ॥
ग्रसते गिलति । हे भ्रातः सोदर्यै । पश्यावलोकय । [शीर्षावशेषीकृतः शीर्थमात्रा-

वशिष्ठः] (शीर्यावशेषाकृतिः शिरोमात्रावशिष्ठाकारो) दानवपतिदैत्याधिपः इति
राहोर्विशेषणद्वयं मानोचर्तिं च द्योतयितुम् । उदारः क्षीणबलोऽपि कीर्तिकामः
सञ्जुदारेष्वेव वैरायते नाल्पेष्वित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्तितम्]

१) ग्र१. सन्त्येवात्र । मु.२ प्रश्नतिभिः । ना१. निर्जसस् (प्रान्ते पवशाय इत्यपि) । —३) मु.

रा. ते. दिवाकरनिशा० । मु२.३. ना२. भास्त्वरौ । —४) तु२. ना२. ते२. म४. आन्तः; प्र१.
म१-३.५. प्रीतः (आतः) । ग्र१. सोपि (पश्य) । ना१. दैत्यरिपुणा (दानवपतिः) । रा. ते. ग्र२.३.
म१.२.४.५. शेषाकृतिः ॥

भ. ६८०३ (३१५९) । सुभा. पृ. २४९.९९ ॥

वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां
कमठपतिना मध्येष्वष्टुं सदा स च धार्यते ।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरा-
दह ह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ २७ ॥

वहतीति ॥ शेषोऽनन्तः फणाफलके स्फुटापटे स्थितामध्युपितां भुवनानां
लोकानां श्रेणीं राज्ञि वहति धते । कमठपतिना कच्छपनाथेन स च शेषः सदा
१) सर्वेदा मध्येष्वष्टुं पृष्ठस्य मध्ये । 'पारे मध्ये वष्ट्या वा' इति समासः । धार्यते उहते ।
पयोधिः समुद्रस्तमपि कमठपतिमनादराळीलया क्रोडाधीनं वराहपरतत्रं विधत्ते ।
महतामुदाराणां चरित्रविभूतयो चृत्तमहिमानो निःसीमानो निरवधिकाः । अह ह
अहते । 'अह हेत्यहुते खेदे' इत्यमरः ॥ [हरिणी]

१) ना१. ३-५. रा. ग्र५. म४. शेषिणी । म४. ५. फलकस्थिता । —२) ते२. कमर्थः म४.

२) कमल०(कमठ०) तु१. ना२. ग्र१. शृष्टे; ना१. तोयं (शृष्टं) तु१. स चाप्यवधीयते । —३) म४.५.
क्रोडाधीनं पयोधिमना० । —४) ना२. निःसीमालाश ॥

भ. ६०१२ (२७६३); सुभा०. ३१५ । सुभा. पृ. ५१. २२६ । भोजप्रबन्धे २०७ ॥

वरं प्राणच्छेदः समदमधवन्मुक्तकुलिश-
प्रहरैरुद्धच्छद्धहुलदहनोद्धारगुरुभिः ।
३) तुषाराद्रेः सूनोरह ह पितरि क्लेशविवशे
न चासौ संपातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ २८ ॥

वरमिति ॥ तुषाराद्रेहिंमाचलस्य सूनोः पुत्रस्य मैनाकस्य समदेन गवेसहितेन
भवता गोत्रभिदा मुक्तस्य प्रहितस्य कुलिशस्य वज्रस्य प्रहरैर्हतिभिः उद्गच्छतः
ज्ञत्पततः वहुलस्य भूयिष्ठस्य (गहनस्य विषमस्य) दहनस्याग्नेरुद्धारादुहिरण्यात्

गुरुभिः दुःसहैः प्रहारैः प्रहरणैः तुभिः प्राणत्यागः मरणं वरं मनाकृप्रियम् । पितरि जनके क्लेशेन दुःखेन विवशो परवशो सति पयसां पत्युरणीवस्य पयसि जलेऽसौ प्रसिद्धः संपातश्च पातस्तु । चस्त्वर्थः । नोचितो न युक्तः । अह ह खेदे । गोत्रभिदा लूनपक्षे हिमाचले महति दुःखार्णवे निमग्ने सति तथाविधं पितरं अगणयित्वैव स्वपक्षरक्षणाय पयोधिपयसि पतनं न वरं मैनाकस्य । अपि तु प्राणत्याग एव वरं स्मित्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

[ना१. कोशे नालि] १) तु. सु. पक्षच्छेदः; ना३-५. ते. ग्र२-५. म१.२. प्राणत्यागः; रा. म३-५. प्राणोच्छेदः । म१-३.५. समदमघोन्मुः । म२. °कुलिल० (‘कुलिल०’) । —२) ग्र.४. उद्गच्छद्विरुः; म४. उद्गच्छन् । ना२. ग्र४. म१.३-५. °बहल०; ते१. °गरल०; ग्र२.३. °गहल० (‘बहुल०’) । तु. सु. °विरोद्धारः; ते१. °गहनोद्धारः; ग्र१. म२-४. °दहनोद्धारिं । ग्र१. म१-३. १४ °रुचिभिः (‘गुरुभिः’) । —४) तु१ (मू.). संयन्ता (संपातः) ॥

भ. ५९७२ (२७४४) । सुभा. ष० २१५.११ ॥

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः ।
तत्त्वेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ॥ २९ ॥

यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणादचेतनो ज्ञानरहितोऽपि इनकान्तः सूर्यकान्तमणिः ॥ सवितुर्मानोः पादै रश्मिभिः चरणैश्च स्पृष्टः चुम्बितः सन्प्रज्वलति प्रदीप्यते । तत्त्वस्मात्कारणात्तेजस्वी प्रभाववान्पुरुषः पुमान्परेणान्येन कृतामाहितां निकृतिं तिरस्कारं कथं केन प्रकारेण सहते क्षमते । न कथंचित्सहते इत्यर्थः । ‘तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽपीत्यमरः । ज्ञानरहितोऽपि पादाहतः कुरुतीत्युके किमुत ज्ञानवांस्तेजस्वी च परकृतां पादाहतिरूपां निकृतिं सहते इति छायार्थः । सूर्यकान्तपक्षे ॥ तेजस्वी दीप्तिमानित्यनुसंधेयम् ॥ [आर्या]

१-२) तु२. पादस्पृष्टः; ग्र४. पादस्पृष्टेः । सु१. प्रज्वलतु । तु१. सवितरिन०; तु२. सवितुरीनकान्ताः; म४. सवितुरिनकान्तं; म५. सवितरिनकान्तं । —३) [सु१.२ कोशयोः ‘पुरुषः’ इति पदं नालि] । —४) ग्र४. प्रकृतिः; ग्र१. परकृतिः-(परकृत)- । तु१. -निहतिः; ग्र२ (मू.) ४. -निकृतिः; म३. विकृतिः । तु२. कथं तु; ग्र३. म१-३.५. कथं तु । ना२. सहतां ॥

भ. ५९७३ (२३३६) । सुभा. ष० ७९.१५ । सुर. ष० ४९.६ (भर्त०) ॥

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ३० ॥

सिंह इति ॥ शिशुरभ्यकोऽपि सिंहः कण्ठीरवो मदेन दानेन मलिनाः इयामलाः कपोलभित्तियो गण्डस्थलानि येषां तेषु गजेषु निपतति । सत्त्ववतां तेजस्विनां इयं ॥ प्रकृतिः स्वभावः । वयो बाल्यादि तेजसः सत्त्वस्य हेतुः कारणं न भवति खलु ॥ [आर्या]

१) ग्र.५ पतति (निपतति) । —२) ग्र१ (मू.). गजानां (गजेषु) । —४) रा. ते. ग्र५. तेजसां ॥
नी० श० ३

भ.५०४० (३२५१); सुभा०. ३१६। शा. २८३। सु. ५९३ (श्रीवज्रायुधस्स)।
सुभा. ष० ७९.१४। सुर. ष० १७४.३ (ष० ४९.२ भर्तु)। सभातरहे १६.३ (४०.६)॥

नीतिशातके तृतीयपद्धतौ अधिकश्लोकाः ।

यस्मिञ्चीवति जीवन्ति वहवः स तु जीवति ।

बकोऽपि किं न कुरुते हिंसाखोदरपूरणम् ॥ १ ॥

[तु. कोशे. नीति. २४] [भ.५३४८ (२४१९); पञ्चतत्रे१.२८ (१०,२३); विकमच-
रित्रे४; हितोपदेशे २.३५। सुभा. ष० १८.६। सूहा. १०२.५।]

यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदापि संजातम् ।

अवकरनिकरं विकिरति तर्तिक कृत[क?]वाकुरिव हंसः ॥ २ ॥

[ना२. कोशे. नीति.३.११] [भ.५२२० (२३६३); शतकाबलौ १३। शा. ६१। सु.६९१
(भट्टवासुदेवस्य)। सुभा. ष० २२१.९ (भट्टवासुदेवस्य)। सुर. ष० १८४.११ (रसिकजीवनस्य)]

याचते त्रिचतुरः पयःकणांश्चातको जलधरं पिपासया ।

सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा हन्त हन्त महतासुदारता ॥ ३ ॥

[ना१. नीति. २८] [सुभा. ष० ४९.१६० 'याचते, चातकः' इति पदद्वयं व्यत्यक्तं]

॥ अर्थपद्धतिः ॥

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतां

शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः संदृश्यतां वह्निना ।

शौर्यं वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं

येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता अमी ॥३१॥

जातिरिति ॥ जातिः ब्राह्मणत्वादिः रसातलं पातालं यातु गच्छतु । नश्य-
त्वित्यर्थः । गुणानां श्रुतशीलाध्ययनतपःप्रभृतीनां गणः समूहः तस्य रसातलस्य
(तत्र रसातलेऽपि) अधोऽधस्तात् गच्छतां (तात्) वज्रतु । शीलं सत्खभावः
शैलतटात् अद्विप्रदेशात्पततु भ्रश्यतु । अभिजनो वंशो वह्निना कृशानुना संदृश्यतां
सम्भगमसीक्रियताम् । शौर्यं पराक्रम एव वैरिणि रिणौ वज्रं दम्भोलिश्चाशु शीघ्रं
निपततु गच्छतु । नः अस्माकं केवलमेकं एवार्थो द्रविणमस्तु भवतु । जात्यादि-
व्यादरं विहायार्थमात्राङ्गीकारे कारणमाह । एकेन येनायेन विना अमी समस्ता
गुणाः तृणलवप्रायाः यवस(धास)कणकलपाः । गुणवन्तमपि द्रिद्रं लोका नाद्रि-
यन्ते । गुणहीनमप्यर्थवन्तं पुरुषमाद्रियन्ते । तस्मादर्थस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः ॥
[शार्दूलविकीडितम्]

१ तु१. गुणगुणस्; प्र१. गुणगणास् । ना१.३-५. रा.ते. प्र३-५. तत्राप्यधो । ना३-५. ते२.
प्र२. म४.५. गच्छतात्; प्र५. गच्छतः । —२) म६.५. शैलतटी । प्र४. अभिजनाः । —३) प्र४.
शौर्यै । —४) ते२. हेकेनैव (यैकेन) । प्र१. म३. तुण्लघुप्रायाः । तु.ना२. रा. ते. इमे; प्र१.म३.
अपि (असी) ॥

भ. २३८८ (९६५); शतकावलौ ८१; सुभाष. ६५ । शा. ३३२ (भर्तू०) । सु.३०७३ ।
(माघस) । सु. १२५.९ (भर्तू०) । सुर. प१० ४४.९ (भर्तू०) । सुभा. प१० ६४.१५
(भर्तू०) । सभातरहे ४१.११ ॥

यस्यास्ति विचं स नरः कुलीनः स पण्डितः स श्रुतवान्गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः काङ्गनमाश्रयन्ति ॥ ३२ ॥

यस्येति ॥ यस्य विचं धनमस्ति स नरः कुलीनः सत्कुलप्रसूतः । सः पण्डितः ॥
सुधीः । स श्रुतवान् शास्त्राध्ययनसंपन्नः । गुणज्ञः परगुणवित् । स एव वक्ता
वदावदः । स एव दर्शनीयः सुन्दरश्च । सर्वे गुणाः कुलीनत्वपण्डितत्वादयः काङ्गन
सुवर्णमाश्रयन्ति अधितिष्ठन्ति । गुणहीनमपि धनिनं लोकाः कुलीनोऽयं पण्डि-
तोऽयं इत्यादिभिर्वहुमन्यन्ते । अकिञ्चनं गुणसंपन्नमपि न संभावयन्तीत्यर्थः ॥
[उपजातिः]

४) ते१. प्र१.४. जनाः (गुणाः) । प्र१.४. म१.२. आश्रयन्ते ॥

भ. ५४१४ (२४४७); विकमचरित्रे १५२; सुभाष. ३२; प्रसङ्गाभ० १२ । शा. ३३३
(भर्तू०) । सुभा. प१० ६४.९ (भर्तू०) । सुर. प१० ४४.६ (भर्तू०) । सुभाषितार्णवे १४.३ ।
सभातरहे ४१.७ ॥

दौर्मच्यानृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालना-
द्विग्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
हीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः खेहः प्रवासाश्रया-
न्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाङ्गनम् ॥ ३३ ॥

दौर्मच्यादिति ॥ मचो गुति(स)वादः । ‘वेदमेदे गुपतवादे मन्त्र’ इत्यमरः ।
दुष्टो मचो यस्यासौ दुर्मैत्रः । तस्य भावो दौर्मच्यम् । तस्मात् नृपतिः राजा विन-
श्यति विनाशमृच्छति । यतिर्मत्सरी सङ्गाज्जनसंसर्गाद्विनश्यति । सुतः पुत्रो
लालनात् उपलालनाद्विनश्यति । उक्तं च ।

“लालनाद्वह्वो दोषास्ताडनाद्वह्वो गुणाः ।

तस्मात्पुत्रं च शिष्यं च ताडयेन्न तु लालयेत्” ॥ इति ॥

विग्रो ब्राह्मणः अनध्ययनात्त्वाध्यायाध्ययनाभावाद्विनश्यति । ‘वेद एव द्विजातीनां’
निःश्रेयसकरः पर’ इति स्मृतेः । ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पदङ्गो वेदो[उध्येयो]
ज्ञेयश्चेति’ श्रुतेश्च । ‘अधीतिबोधाचरणप्रचारणैरिति श्रीहर्षश्च । कुलं वंशः कुतन-
यात् दुष्पुत्राद्विनश्यति । उक्तं च ।

“लवणज लान्ता नद्यः रुद्रोगान्तानि वन्धुहृदयानि ।

पिण्डुनजनान्तं द्रव्यं दुष्पुष्टान्तानि च कुलानि” इति ॥

खलस्य दुर्जनस्योपासनात् शीलं सदृचं विनश्यति । ‘शीलं सभावे सहत्ता’ वित्य-
मरः । मद्यात्सुरासेवनात् हीर्लज्जा विनश्यति । अनवेक्षणात्पुनः पुनः प्रत्यवेक्षणा-
भावात्कृषि: सस्यं विनश्यति । प्रवासाश्रयात्स्यानादन्यत्र स्थितेः ज्ञेहो मनः प्रीति-
विनश्यति । सहावस्थानाभावात्पुत्रादिषु ज्ञेहोऽपि नश्यतीत्यर्थः । अप्रणयात्
प्रणयस्य प्रेम्णोऽभावात् । अथ वा प्रणयस्य विनश्यमस्याभावान्मैत्री सख्यं विनश्यति ।
प्रणयास्त्वमी ॥ “ददाति प्रतिगृह्णाति गृह्णात्याति पृच्छति । भुङ्गे भोजयते वैव
षड्बिधं मित्रलक्षणम्” । इति ॥ समृद्धिः संपत्तिरनयान्तीतेरभावाद्विनश्यति ।
त्यागात् चारणगायकादिभ्यः वित्तस्य वितरणात्प्रमादादवधानाभावाच धनं विन-
श्यति ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

३) म॒.४. °दनपेक्षणादपि । —४) ग्र॑. अनवल्यागात् । सु२. त्यागप्रमादाद्; ना१. त्याग-
प्रवासाद्; ते२. त्यागप्रमादाद् । [ना२.कोशे ‘ज्ञेहः प्रवासाश्रयात्’ त्यागप्रमादाद्वन्ने इत्यशाँ मिथो
व्यलस्ता]

१५ भ. २९९१ (१२६०); पञ्चतंत्रे. १.१८५ (१३५, १६९); कवितामृ०. ५१; प्रसङ्गाभ० १६;
सुभाष. १०७ । शा. १५३३ । सु. २९४५ । सुभा. पृ० १७८, १०१० । सुर. पृ० २४०, ९२
(भर्त०) । सूहा. १८६, ५५ (भर्त०) ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्त्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्गे तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ३४ ॥

२० दानमिति ॥ दानं विश्राणनं भोगः सुखानुभवः नाशो राजचोराश्चिमूषिका-
दिनिमित्तः इति वित्तस्य धनस्य तिक्ष्णो गतयस्तीत्यपगमनिमित्तानि । यः पुमान्धनी
पावेभ्यो न विददाति न वितरति न भुङ्गे नानुभवति तस्य पुंसस्तृतीया गतिर्भन-
नाशो भवति । तस्माद्वनिको धनं दद्यात् भुजीत । तथा चोक्तम् । “दत्तभुक्तफलं
धनमिति” ॥ “त्यागो गुणो वित्तवतां वित्तत्यागवतां गुणः । परस्परवियुक्तौ तु
२५ वित्तत्यागो विडम्बना ॥ ददध्वमनिशं भुद्ध्वं मा भूत कृपणा जनाः । भाग्यक्षयेण
क्षीयन्ते नोपभोगेन संपदः ॥ अदाता पुरुषः (कृपण)स्त्यागी धनं संत्यज्य गच्छति ।
दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुच्चति ॥ मृत्युः शरीरगोपारं संचेतारं वसुंभरा ।
जारिणीब्रह्मस्त्वन्तः स्वपर्ति पुत्रवत्सलम् (लालसम्) ॥ दानपात्रमधमर्णमिहैक-
आहि कोटिगुणितं दिवि दायि । साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदम-
२० सीदत् ॥” [आर्या]

१) तु. °गो विनाशस्; ग्र॑. °गो नाशास् । —३) ते२. यज्ञ (यो न) । तु१. न हि भुङ्गे ।
—४) तु१. भवन्ति ॥

भ. २७५७ (११३४); पञ्चतंत्रे २.१५९ (१४८); हितोप० १.१७२; प्रसङ्गाभ०, ७;
विक्रमचरित्रे ७२ । सु. ४३८ । शा. ३१० । प्रवन्धचिन्तामणी ५, २६४ । तद्वास्त्यायिकापाठी
११० । सुर. पृ० ६३, ४ (भर्त०) । सुभा. पृ० ६९, १५ । सभातरं ४२, ५ ॥

मणिः शाणोङ्गीढः समरविजयी हेतिदलितो
 मदक्षीणो नागः शरदि सरिदाश्यानपुलिना ।
 कलाशेषश्वन्द्रः सुरतमृदिता वालवनिता
 तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नराः ॥ ३५ ॥

मणिरिति ॥ शाणेन निकषेणोङ्गीढो निष्टुष्टः । तेजित इत्यर्थः । मणिः रत्नम् ।
 हेतिभिरायुर्धैलितो विदारितः समरविजयी युद्धे विजितवान् । मदेन दानेन
 क्षीणः कृशः नागः कुञ्जरः । शरदि शरदतौ आश्यानपुलिना ईषदाद्रसैकता सरित्त-
 रङ्गिणी । कलाशेषः पोडशभागावशिष्टश्वन्द्रः सुधांशु । अमरोपभुक्तावशिष्टत्वात् ।
 सुरतेन व्यवायेन सृदिता मर्दिता । वालवनिता यौवनोन्मुखी । अर्थिषु याच-
 केषु गलितविभवा गतसंपदो नराश्च तनिम्ना काइयेन शोभन्ते राजन्ते ॥ [शिखरिणी] ॥

१) तु. ना२. हेतिनिहतो । —२) तु१. ना२. सरितः स्यान्; सु. सरितः श्याम्. ना१. सरिदा-
 स्यान्; ग्र१. सरितः श्यान् । तु१. सु. ना२.-पुलिनाः । —३) ग्र१. म४. °मुदिता । रा (टीपा).
 जारवनिता । —४) तु२. ननिम्ना । ना१. म१. ३. रुपाः; सु (म.). ग्र४. जनाः; ते२. नताः (नराः) ॥

भ. ४६५७ (२०८७); सुमाप. ३०३ । शा. १५२९ (भर्तुः) । सु. ३४५७ । सुमा. पृ०
 १७७. ९८३ । सूहा. १७०. १२ (भर्तुः) । कुबलयानन्दे । अभिनवगुप्तस्य ध्वन्यालोकटीकायां । १५
 पुष्पराजस्य वाच्यपदीयटीकायां २. ८९ ॥

परिक्षीणः कश्चित्स्पृहयति यवानां प्रसृतये
 स पश्चात्संपूर्णः कलयति धरित्रीं तृणसमाम् ।
 अतश्चानेकान्ता गुरुलघुतयार्थेषु धनिना-
 मवस्था वस्तुनि प्रथयति च संकोचयति च ॥ ३६ ॥ २०

परिक्षीण इति ॥ परिक्षीणो निःस्वः कोऽपि पुरुषो यवानां सितशूकानां धान्य-
 विशेषाणां प्रसृतये प्रसृतिपरिमितेभ्यो यवेभ्यः स्पृहयति । यवान्काङ्गतीत्यर्थः ।
 ‘स्पृहेरीविसतः’ इति संग्रदानसंकायां चतुर्थी । स एव परिक्षीणः पश्चादुत्तरकाले
 संपूर्णः समग्रविभवो भूत्वा [धरित्री] धरणिमपि तृणसमां यवसतुल्यां कलयति
 मन्यते । कलिः कामधेनुः । अतः कारणादवस्थावशात् अर्थेषु यवादिषु विषये गुह- २५
 लघुतया स्थूलाल्पभावेन अनेकान्ता अनियता सती धनिनामाङ्गानां वस्तुनि
 धनानि प्रथयति गुरुकरोति संकोचयति लघुकरोति च । अनेकान्तशब्दो नियत-
 पुलिङ्गः । तस्मादवस्थाविशेषणत्वेऽपि पुंलिङ्ग एव । यथा माघः ‘तेजः क्षमा वाने-
 कान्तः कालज्ञस्य महीपते’रिति । परिक्षीणवस्थायां यवानां प्रसृतिरिति[रपि]
 स्पृहणीया भवति । संपद्वावस्थायां धरित्र्यपि तृणायते ॥ [शिखरिणी] ॥

१) ना१. प्रद्यतिकां (प्रसृतये) । —२) म४. संपूर्ण । सु. ना२. गणयति । —३) तु१. सु.
 °धानैकान्त्यात्; तु२. °धानैकान्त्यात्; ना१. °धानैकान्तर्; ग्र५. °धानैकान्तो । —४) ना१. प्रचयति ॥

भ. ३९५५ (१०१३); सुभाष. ३०३। सुभा. पृ० ६५.१५ ॥

राजन्दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां
तेनाद्य वत्समिव लोकमिमं पुषाण ।
तस्मिंश्च सम्यगानिशं परिपोष्यमाणे
नानाफलं फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ३७ ॥

राजनीति ॥ हे राजन् भूप एनामिमां क्षिर्ति धरणीमेव धेनुं नवप्रसूतिकाम ।
'धेनुः स्यान्नवसूतिके'त्यमरः । धिनोति ग्रीणातीति क्षितिरपि धेनुः । यदि दुधुक्षसि
क्षित्युपचामर्थमुपादातुमिच्छासीत्यर्थः । तेन कारणेनाद्येदार्नां शकुत्करिमिवेमं लोकं
जनं पुषाण पोषय । वत्से विद्यमान एव धेनुः प्रचुरतरं क्षीरं दधाति । अविद्यमान-
वत्सा तु शुष्यति । एवमेव क्षितिरपि विद्यमानजना प्रचुरतरधनोत्थाय(द्वार)-
समर्थां भवति । अविद्यमानजना तु निष्कमात्रमपि नोत्पादयति । तस्मिंह्लोके
सम्यक् शास्त्रोक्तमार्गेणानिशं सर्वेदा परिपोष्यमाणे वर्धमाने भूमिः नानाफलं(ला)
धनघान्यादिकं(दिफला सर्वी) कल्पलता कल्पवलीव फलति पच्यते [निष्पा-
दयति] ॥ [वसन्ततिलका]

१८ १) सु. ना१.२. प्र२.४. ०मेतां (०मेनां) । —२) तु. सु. ना२-५. रा. ते१. लोकममुं । —३)
तु. सु. ना३.४. तस्मिस्तु । ना१.३. रा. ते. प्र५. म१.२.४. परिपुष्य०; सु (न.). ना४.५. परि-
तोष्य० । —४) तु. सु. नानाफलैः; प्र२. नानाफला ॥

भ. ५७४० (२६०२) । सुभा. पृ० १५२.४०५ । सुर. पृ० १२२.९ (सभातस्त्रे) ॥

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।
नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ३८ ॥

सत्येति ॥ नृपाणां नीतिर्नयः वाराङ्गना गणिकेव कच्चित्सत्या यथार्था च कच्चि-
त्परुषा निष्ठुरा च कच्चित्प्रियवादिनी मधुरभाषिणी च कच्चिद्दिक्षा हननशीला च ।
२५ 'नमिकमपी'त्यादिनारः । कच्चिद्दयालुः कृपावती । 'स्पृहित्री'त्यादिना बालुच् ।
कच्चिदर्थपरा धनपरायणा च । कच्चिद्वदान्या बहुप्रदा च । कच्चिद्वित्यव्यया अविर-
तार्थपरगमा च । 'अर्थस्यापगमो व्यय' इत्यमरः । कच्चित्प्रचुरनित्यधनागमा प्राज्ञा-
नवरतार्थप्रवेशा च अनेकरूपा बहुप्रकारा भवति ॥ [वसन्ततिलका]

१) तु१. प्र.२ (न.). पुषाण- । रा१. प्रियभाषिणी; प्र१. म३. प्रियवादिता । —३) प्र३
२८ (न.). नित्यव्यया; म३. नित्यव्यया । म३. 'दिव्यधनाऽ ॥

भ. ६७३९ (३१३२); पञ्चतंत्रे १.४७३ (४२५); हितोपदेशे २.१०४ (१६६, १८२);
प्रसङ्गाभ्यु ७। तद्वालयाविकायां १.१८५। सुभा. ष० १५२.४०४। सुर. ष० १२२.३०
(हितोप०) ॥

आज्ञा कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च ।
येषामेते षड्जुणा न प्रवृत्ताः कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ३९ ॥ १

आज्ञेति ॥ आज्ञा शासनं कीर्तिर्यशः ब्राह्मणानां विप्राणां पालनं रक्षणं गृह-
क्षेत्रघनधान्यादिदानेन चोरादिभयनिवारणेन च । यदुकं योगीश्वरेण । ‘भोगांश्च
दद्याद्विप्रेभ्यो (दीयते द्रव्यं?) प्रजाभ्यश्चाभयं सदा’ इति । दानं त्रिविधेष्वपि
पात्रेषु वित्तार्पणम् । भोगः अनिषिद्धसुखानुभवः । (वित्तस्य संरक्षणम् । अलब्ध-
मिह धर्मेण लब्धं यज्ञेन पालयेत् । पालितं वर्धयेत्तिव्यं चूर्दिं पात्रेषु निक्षिपेत् । ॥
इति ॥) मित्रसंरक्षणमिति पाठे मित्राणां सुहृदां संरक्षणं सम्यक्परिपालनम् ।
एते कथिताः षड्जुणा (प(स)हुणा) येषां न प्रवृत्ताः न प्रसृताः तेषां पार्थिवो-
पाश्रयेण { पार्थिवेति संबुद्ध्यन्तं भिन्नं पदम् । रा० } कोऽर्थः किं प्रयोजनं न किंचि-
त्प्रयोजनमित्यर्थः । पार्थिवोपाश्रयेणत्यत्र भावप्रधानो निर्देशः ॥ [शालिनी]

१) तु. सज्जनानां (ब्राह्मणानां) । —२) प्र०. भोगो मित्रः पुण्यसंर० । प्र४. नित्यसंर० । १५
ना १. मित्रसंरक्षणं । —३) वे २. प्र२ (मू). म३.४. एषां । तु. संप्रवृत्ताः; म१.२. ४ न प्रसिद्धाः
(न प्रवृत्ताः) ॥

भ. ८७६ (३१८); शतकावलौ ९० । सु. ३२२९। सुभा. ष० १५२. ३९४ ।
सुर. ष० १२२.११ (भर्तू०) ॥

यद्वात्रा निजभालपट्टिलिखितं स्तोकं महद्वा धनं ॥ २०
तत्प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नितरां मेरौ च नातोऽधिकम् ।
तद्वीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् ॥ ४० ॥

यदिति ॥ धात्रा विश्वसुजा निजे स्वके भालपट्टे ललाटफलके स्तोकमव्यं
महत्प्रभूतं वा यद्वनं द्रविणं लिखितं अस्यैतावद्वनमिति वर्णः विन्यस्तं तद्वनं नित- 25
रामत्यर्थं मरुस्थले धन्वभूप्रदेशेऽपि प्राप्नोति लभते । मेरौ हेमाद्रावपि असाद-
धिकमतिरिक्तं न लभते । [तत्] तसात्कारणात् हे लोक धीरो धैर्यवान्भव ।
वित्तवत्सु धनिकेषु कृपणां दीनां वृत्तिं वर्तनं वृथा व्यर्थमेव मा कृथाः मा विद्वाः ।
अमुमेवार्थमुदाहरणमुखेन स्फुटयति । घटः कलशः कूपेऽन्धावपि पयोनिधौ
पारावारेऽपि तुल्यं समग्रमाणं जलं गृह्णात्यादत्ते । पश्यावलोकय । यदि घटः कूपे ॥
यावज्जलं गृह्णाति ततो द्विगुणं वा जलं पयोनिधौ गृह्णाति चेतदा लोको धनिकं
याचमानो निजललाटलिखितादप्यधिकं लभते । उभयमप्यसंभावितमित्यर्थः ॥
[शार्दूलविकीडितम्]

[ना१. नी.८९] १) रा१. प्र१-४. म. - फाल - (-भाल-)। ना१. महदा कलं; म३. महदनं।
—२) ग्र१. म. नियतं (नितरा)। द्वु. भेरौ न चातो० ॥

म. ५२६७ (२३८६)। सुभा. पृ० ९३.९९। सुर. पृ० ७१.९ (समातरङ्गे) ॥

नीतिशतके चतुर्थपद्धतौ अधिकः ।

अर्था हसन्त्युचितदानविहीनचितं
भूमिर्नं च मम भूमिरिति द्वावाणम् ।
जारा हसन्ति तनयानुपलालयन्तं
मृत्युर्हसत्यविनिपं रणरङ्गभीरुम् ॥

[ना१. नीति. ४०] [सुभा. पृ० १७६.९५६; सुर. पृ० २२६.५४ (स्फुटश्लोके)]

॥ दुर्जनपद्धतिः ॥

अकरुणत्वमकारणविग्रहः परधने परयोषिति च स्पृहा ।
सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ ४१ ॥

अकरुणत्वमिति ॥ अकरुणत्वं कृपाराहित्यं अकारणविग्रहः निहेंतुकोपः
परेषामन्येषां धने वित्ते परयोषिति अन्यख्लियां च स्पृहा इच्छा । सुजनेषु साधुषु
१८ बन्धुजनेषु बान्धवेषु असहिष्णुता ईर्ष्यालुत्वमितीदं सर्वं दुरात्मनां दुर्जनानां
प्रकृत्या स्वभावेनैव सिद्धं निष्पन्नम् । दुरात्मनामेतेषु दुर्गुणेषु अभ्यासमन्तरेषैव
प्रावीण्यमित्यर्थः ॥ [द्रुतविलम्बितम्]

[१९२४ सन. बत्सरे बंगलूर वैकटेश्वरमुद्दण्डालये मागडीकृष्णशालिप्रकाशिते शतकत्रयपुस्तके
नालिका] १) प्र१. (सू). कारणत्वः । ना२. 'निग्रहः । —२) ना२. परधनापहतिः परयोषितिः । —३)
२४ ग्र४. म४. स्वजन- ॥

म. ३ (१); संस्कृतपाठ ६२। सुभा. पृ० ५५.२१७। सुर. पृ० २६.५३ (भर्तौ) ॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सन् ।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ४२ ॥

दुर्जन इति ॥ दुर्जनो दुष्टः विद्यया वेदशास्त्रोदितविद्यया अलंकृतोऽपि भूषि-
२५ तोऽपि सन् । विद्यायुतश्चेदित्यर्थः । परिहर्तव्यः परिहर्तुं योग्यः । तत्र दृष्ट्यान्तमाह ।
मणिना रक्षेन भूषितः परिष्कृतः असौ सर्पः आशीविषः भयंकरः भीतिदायी न
किं न भवति किम् । सर्पः भयंकर एवेत्यर्थः । सर्वैर्या विद्वानपि दुर्जनः परिहर्तव्य
एवेति तात्पर्यम् ॥ [अनुष्टुप्]

२) दु१. असन् (सन्) ॥

भ. २८५० (११८३); चाणक्य २५ (हे. ३१४); राजतरङ्गिण्या १.३२४; संस्कृतपाठ०
५५; हितोपदेश १.७५ (१०); सुभाष. ८९. (३०६)। शा. ३५४ (चाणक्यस्य)। सु. ३५५
(वास्मीके:)। सुर. ४० २२.१ (स्फुटश्लोके)। सुभा. ४० ५५.३० (चाणक्यस्य)। सूहा. ३२.
२४ (सरस्वतीकण्ठाभरणे)। सुभाषिताण्डे २७.५१। सभातरङ्गे ३.३० ॥

जाड्यं हीमति गण्यते व्रतस्त्रौ दम्भः शुचौ कैतवं
श्वरे निर्धृणता मुनौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ।
तेजस्विन्यवलितता मुखरता वक्तर्यशक्तिः स्थिरे
तत्को नाम गुणो भवेत्सुगुणिनां यो दुर्जनैर्नाहिंतः ॥ ४३ ॥

जाड्यमिति ॥ हीमति लज्जावति जाड्यं जडत्वं गण्यते गृह्णाते । व्रतेषु नियमेषु
रुचिः प्रीतिर्यस्य तस्मिन्दम्भः कपटाटोपो गण्यते । शुचौ शुद्धपुरुषे कैतवं धूरता ॥
गण्यते । श्वरे विक्रमवति निर्धृणता निर्दयत्वं गण्यते । मुनौ मननशीले (ऋजौ अजिह्मे)
विमतिता मतिहीनत्वं गण्यते । प्रियालापिनि प्रियभाषिणि दैन्यं दीनता गण्यते ।
तेजस्विनि मानोज्ञते अवलितता गर्विता गण्यते । वक्तरि वदावदे मुखरता दुर्मुखत्वं
गण्यते । स्थिरे विमृश्यकारिणि अशक्तिः शक्तेरभावो गण्यते । तत् तस्मात्कारणात्
गुणिनां गुणवतां यो गुणो दुर्जनैः नाहिंतः न दूषितः स गुणः को नाम भवेत् । न ॥
कोऽपीत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

[त्रु. नीति. ८०] १) ना.३.५. रा. ते. प्र४. व्रतशुचौ; म४.५. व्रतपरे । ना१. प्र१.४. म.
दम्भः । ते२. कुचौ (शुचौ) । —२) त्रु. [आ]ज्वेः; ना२. रुजे; ना५. गुरी; प्र२. (टी).३. म४.५
क्षज्जौ; प्र४. मतौ (मुनौ) । त्रु. कुमतिता । —३) त्रु१. वक्तिर्मशक्तिः; त्रु२. ना१. रा. प्र४.५. म१-४.
वक्तव्यशक्तिः । प्र४. स्थितौ (स्थिरे) । —४) त्रु२. तत्कर्मानुगुणो । प्र३. (म.). गुणोभवत्; प्र४. गुणी ॥
भवेत्; म३. भवेहुणः । त्रु१. ना१.३-५. रा. ते. प्र२.३.५. स गुणिनां । ना१. म२. दुर्जनैर्नाहिंतः;
प्र१. म१.३ दुर्जनानां मतः; प्र४. दुर्जनैर्नाहिंतः; म४.५. दुर्जनानां गुणः ॥

भ. २३७५ (१५४); शतकावलौ ८०; सुभाष. ३०६। सु. ४६४ (भर्तुं)। सुभा.
४० ६१. २६३ (भर्तुं)। सुभा. ८.३४। सुर. ४० २६.५४ (सभातरङ्गे) ॥

लोभश्वेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः
सल्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।
सौजन्यं यदि किं निजैः स्वमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ ४४ ॥

लोभ इति ॥ लोभो धनप्रेमा यद्यस्ति विद्यते तदानीमगुणेनावगुणेन किम् ।
लुभस्य सर्वे गुणा नष्टकल्पा भवन्ति । उक्तं च व्यासेन ।
नी० श० ४

“रथस्थान्धरणिस्थोऽपि पार्थः सर्वं दुर्घरान् ।
एको निवारयामास लोभः सर्वं गुणानिव” ॥ इति ॥

पिशुनतासूचकत्वं यद्यस्ति तदानीं पातकैः ब्रह्महत्यादिभिः किम् । पिशुनतैव
ब्रह्महत्यादिपातककल्पेत्यर्थः । सत्यमवितयं वचः यद्यस्ति तदानीं तपसा कुच्छ-
चान्द्रायणादिना किम् । यस्मात्सत्यमेव तपः । शुचि शुद्धिमन्मनश्चित्तं यद्यस्ति
तदानीं तीर्थेन प्रयागादिना किम् । यस्यास्ति चित्तशुद्धिस्तस्य सर्वाणि तीर्थानि
सन्ति । यस्मात्तीर्थानां पापस्पर्शपरिहारः फलं सुकृतं च तदुभयमपि शुद्धिचित्त-
स्यास्ति तस्मात्तीर्थम् [न] अभिल्पयत्थः । सौजन्यं सुजनता यद्यस्ति तर्हि निजैः वान्धवैः
किम् । यः सुजनस्तस्य सर्वेऽपि वान्धवा भवन्तीत्यर्थः । खस्यात्मनो महिमा विचा-
दिना सर्वोत्कर्षः यद्यस्ति तदानीं मण्डनैराभरणैः किम् । वि(चि)त्ताशुकर्णा पवा-
भरणमित्यर्थः । सती समीचीना विद्या वेदशास्त्रादिर्विद्यस्ति तदानीं अर्थः किम् ।
यो विद्वांस्तं सर्वेऽपि विचैः पूजयन्तीत्यर्थः । अपयशो दुष्कीर्तिर्यथस्ति तदानीं
सृत्युना मरणेन किम् । अपयश एव मृत्युरित्यर्थः ॥ [शार्वलविकीडितं]

१) ग्र१. चेत्पुणेन । —२) नार॑. तीर्थेन कि । —३) नार॑. °नं खजनेन कि सुमहिमा ।
४) नार॑. ग्र१. म१.२. जनैः सु०; सु (मुटीपा निजैः ख-) म४.५. गुणैः ख-; नार॑. गुणैः ख०; गा-
व्हलेन; ते१. जनेन; ते२. निजैः सु०; प्र२ (मू). चनैः ख०; ग्र४.५. जनैः ख०; म३. धनैः ख०
(निजैः ख०) । —५) दु१. यद्यस्तु ॥

म. ५८८१ (२६८६); यद्यत्र ६ (हि. ५); काव्यकल्प० ६; काव्यसं० ३; नीतिसं० २५;
प्रसङ्गाभ० १०; सुभाष. २२१ । शा. १५५३ । सुर. प४० २४०.९३ (भर्तै०) । सुभा. प४० १७६.
२४ १०१५ (अमरकथ) । चाणक्यनीतिदर्पणे १७.४ । सुभाषितार्णवे २७.४४ ॥

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतिः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः स्वलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ४५ ॥

३३ शशीति ॥ दिवसे वासरे धूसर ईषत्पाण्डुः शशी चन्द्रः । गलितयौवना व्यप-
गततारण्या कामिनी वामलोचना । विगतानि गतानि वारिजानि कमलानि यस्मा-
स्तचादशं सरः कासारः । स्वाकृतेः सुन्दराकारस्य पुरुषस्यानक्षरं अक्षरशून्यं योग्य-
तारहितमित्यर्थः । सुखं वदनम् । धनपरायणो वित्तपरतत्रः प्रभुः परिवृद्धः ।
३४ सतता अविच्छिन्ना दुर्गतिर्दर्शिणं यस्य स तादृशः सज्जनः साधुः । नृपस्य राजोऽ-
ङ्गणगतः अङ्गणं ग्रासः खलः कण्ठं जपश्च । तानि सप्त मे मम मनसि हृदये शल्यानि
शक्तवः । शोकदेतुत्वादेतेषां शल्य [त्व] मित्यर्थः ॥ [पृथ्वी]

[नार॑. ग्र२.३.५. कोशेषु अस्मिन् श्लोके ‘गलितयौवना कामिनी’ इति द्वितीयपादे, ‘मुखमन-
क्षरं स्वाकृतेः’ इति तृतीयपादे ‘सततदुर्गतिः सज्जन’ इति प्रथमपादे च इति स्वलविपरिणामः] । —३)
दु. सु२.३. नार॑.४. ग्र२. °दुर्गतः । —४) ग्र. नृपाङ्गण । ग्र१. म३. शल्या इमे ॥

भ. १४३४ (१९०३); अष्टवेत् ७ (हे. पृ० ८); सुभाष. ३०३ । शा. १५३० (भर्तुं) ।
सु. १४५८ (भद्रवदेः) । सुर. पृ० २४०, १५ (भर्तुं) । सुभा. पृ० १०७, ११३ । सक. (पृ०
३०२) ५, ३६, ५ (शिलहणस्य) । सूहा. १८१, ५९ (भर्तुं) । काव्यप्रकाशो १०, ५०९ । अलंका-
रसर्वले (का० ३५; पृ० २०४) । काव्यप्रदीये (का० २४; पृ० ४२८) । अलंकारमहोदयो ९१४
(भर्तुं) । उदाहरणचनिद्रकावाय । साहित्यदर्पणे १०, पृ० ६६७ । चन्द्रालोक-टी-५, १७ । हेम-
चन्द्रकाव्यालुकासने ६ (का० ७१; पृ० २, ८५) ॥

न कश्चिच्छण्डकोपानामात्मीयो नाम भूमुजाम् ।
होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥ ४६ ॥

नेति ॥ चण्डकोपानां प्रकृष्टकोपानां (प्रकृष्टरोपाणां) भूमुजां नृपाणां
आत्मीयो स्वकीयो नाम कश्चित्कोऽपि नास्ति । अस्मिन्नर्थे वृषान्तमाह । पावको
दहनो जुह्वानं आज्यचर्वादिकं ददतमपि होतारमृतिविजं (मञ्चदं?) स्पृष्टः सन्दहति
भस्तीकरोति ॥ [अनुष्टुप्]

१) प्र२ (मू.), कविच्च । —२) नाप., °स्मीयोऽन्यो न । नार. भूमृतां । —३) प्र२ (मू.),
हेतारमपि । तु. जुह्वन्तमपि होतार । सु (टीपा). जुह्वन्तं; प्र४. जुह्वमि—॥

भ. ११८४ (१३४३) । शा. १३७६ (भर्तुं) । सु. २७११ (पञ्चतत्रे) । सुर. पृ० १११, १२ (भर्तुं) । सुभा. पृ० १४६, १६० । सूहा. ५९, १ (बहुभद्रेवस्य) ॥

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वाचको जल्पको वा
धृष्टः पाश्वे भवति च वसन्दूरतोऽप्यप्रगल्भः ।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ४७ ॥

मौनादिति ॥ मौनादभाषणात् मूकोऽवाग्भवति । प्रवचने बहुभाषणे पद्मः
पेशालघ्नेत् [वाचको बहुभाषी] (वातिको वातव्याध्यभिहतो वा) जल्पको {—रा,
असंवृद्धप्रलापी} वाचाटो वा भवति । पाश्वे निकटे वसन्वर्तमानो धृष्टो (थो)
धृष्टुर्भवति । दूरतो दवीयसि देशे वर्तमानश्चेदप्रगल्भोऽधृष्टो भवति । क्षान्त्या
सहिष्णुतया युक्तघ्नेत् भीरुस्तो भवति । यद्यथ वा न सहते न क्षमते तदानीं
नाभिजातः अबुधः प्रायशः प्रायेण भवति । अकुलजो वा भवति । ‘अभिजातस्तु
कुलजे बुधे’ इत्युभयत्राप्यमरः । तस्मात्कारणात्सेवारूपो धर्मः परममत्यन्तं गहनः
प्रवेष्टुमशक्यो योगिनां सर्वज्ञानामप्यगम्यो ज्ञातुमशक्यो भवति । यस्मान्मौनप्रव-
चनादिषु सर्वेष्ववगुणत्वमेव कल्पयन्ति लोकाः । तस्माज्ञातुमशक्यः ॥ [मन्दाकान्ता]

१) तु. सु. चाढ़लो; ना१.३.४. वादको; प्र२.३.५. वातिको (वाचको) । —२) ना३.४.
प्र४. वृष्णः; प्र५. वृष्णः; ते२. दृष्टः; म२. दृष्टः । सु. प्र१. म१-३. वसति (भवति) । सु. च सदा;

ना२. प्र१. म१-३. च तथा; प्र४. निवसन्। तु. दूरतश्चाप्रमाणी; ना२. °तश्चाप्रगल्भः; म४.
°तोऽसप्रगल्भः; म५. °गोऽप्यप्रगल्भः। —३) ते२. नाभिजाने ॥

भ. ४९८७ (२२५७); हितोप० २.२६ (२५); सुभाष. ३०८; पञ्चवत्ते १.२८५।
सुभा. पृ० १७.१५। सुर. पृ० १०९.११ (भर्तै०)। सक. ५.४२. १ (पृ० ३०५)॥

उद्घासिताखिलखलस्य विश्वद्वृलस्य
प्राग्जातविस्मृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।
दैवादवासविभवस्य गुणद्विषोऽस्य
नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥ ४८ ॥

उद्घासितेति ॥ उद्घासिताः प्रकाशिता अखिलाः सर्वे खला दुर्जना येन स
१० तथाविधः । तस्य विश्वद्वृलस्य स्वच्छन्दवर्तिनः । प्राक्षूर्वं जाता इदानीं विस्मृता
अनन्तर्गता निजा स्वकीया अधमस्य नीचस्य कर्मेव द्वृत्तिर्वर्तनं येन तादशस्य ।
दैवाद्वाग्यवशादवासविभवस्य प्राप्तसंपदो गुणद्विषोऽस्य लोकेतरसदृशस्य नीचस्य
पापरस्य गोचरगतैः विषयप्राप्तैः कैलोकैः सुखं यथा भवति तथा आस्यते स्थीयते ।
न कैश्चिदपि लुखेन स्थीयते इत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

११ १) प्र१. म३. °बलस्य (°खलस्य)। म४. विजृम्भितस्य । —२) ना१. रा. (टीपा). प्रागेव;
ना३.४. प्रोद्धाथ-; ते१. रा. प्र५. प्रोद्धाद-; म४.५. प्राग्जाति-(प्राग्जात-); सु. रा (टीपा) ते१.
-विस्मृति-; ना१. प्र५. -विस्मृति-(विस्मृत-); प्र५.-निजाखिल-। —३) तु१. गुणद्विषस्य; ना१. गुणि-
द्विषोस्य; ते१. गुणद्विषोऽस्य; प्र४. गुणद्विषथ । —४) तु. प्र१. °माप्यते कैः ॥

भ. १२४१ (४६६)। सु. ४४४। सुभा. पृ० ६०.२३८। सुर. पृ० २७.५५
१२ (कल्पतरौ) ॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिज्ञा छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ४९ ॥

आरम्भगुर्वीति ॥ खलानां दुर्जनानां सज्जनानां साधूनां च मैत्री सर्वं क्रमेण
दिनस्य वासरस्य पूर्वार्धं प्रथमखण्डे परार्धं द्वितीयखण्डे च भिज्ञा विसदृशी । उभ-
२५ यत्रार्धशब्दो नपुंसकलिङ्गः समेऽशो वर्तते । 'अर्धं समेऽशोके' इत्यमरः । छायेव अना-
तप इव । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपे' इत्यमरः । पूर्वार्धभिज्ञा छाया
खलमैत्र्या उपमानम् । परार्धभिज्ञा छाया सज्जनमैत्र्या । उपमानोपमेयसाम्यमाह ।
पूर्वार्धभिज्ञा छाया खलमैत्री च आरम्भे प्रक्रमे गुर्वी अधिका तथा क्रमेण क्षयिणी
हासवती । परार्धभिज्ञा छाया सज्जनमैत्री च पुरा प्रथमं लघ्वी अल्पा पश्चादनन्तरं
२६ वृद्धिमत्युपचयवती चेति ॥ [उपजाति:]

१) सु. प्रारम्भ-। तु. ना१. प्र१. म३. कथणी । —२) ना४.५. लघ्वी पुरो—; लघूः पुरा । सु१.
कृदिमतीव; ना१. कृदिमयी च; ना३. रा. प्र१.५. म१.३. कृदिमैति । —३) प्र२(म). धीनस;
म५. इनस । ना१. °भागा (°भिजा) । —४) प्र४. छायैव । तु१. ना१. प्र२.४.५. खल (खल-) ॥

भ. १००४ (३६२); पञ्चत्रङ्गे २.३८; सुभाष. ६२ । सुभा. प१० १७२.८२६ । सक.
५.३७.५ (प१० ३०३, वाचस्पते:) । सभातरङ्गे ३.३८ ॥

मृगमीनसज्जनानां तुणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।

लुभ्यकधीवरपिशुना निष्कारणमेव वैरिणो जगति ॥ ५० ॥

मृगेति ॥ मृगादीनां कृष्णसारादीनां मीनानां मत्स्यादीनां सज्जनानां साधूनां
तुणेन यवसेन जलेनोदकेन संतोषेण तुण्णापरित्यागेन विहिता कृता वृत्तिर्जीवनं
यैसैषाम् । मृगास्तुणेन विहितवृत्तयः मीनाः सलिलेन सज्जनाः संतोषेणेति क्रमः । १०
मृगाणां लुभ्यकाः मीनानां धीवराः सज्जनानां पिशुनाः अकारणशात्रवः । मृगैर्लुभ्य-
कानामपराधः कोऽपि न कृतः । तथा मीनैर्धीवराणां सज्जनैः पिशुनानामपि । पते
निष्कारणवैरिणख्य इत्यर्थः ॥ [आर्या]

२) ते२. °निहीन° (°विहित°) । —३) तु२. रा१. प्र३.४. म१-४. °पिशुनानां । —४) तु.
ना२.३.५. निष्कारणवैरिणो । प्र४. भवन्ति (जगति) ॥

भ. ४९३१ (२२३४); सुभाष. ३०७ । सु. ४२२ (भर्तृ०) । सूक्तावल्याम् । सुर. प१०
२७.५६ (भर्तृ०) । सुभा. प१० ५७.१३६ (भर्तृ०) । वाग्भटस्य काव्यात्मकासने ३ (का० ४३.
प१० ४१) । अलंकारकौस्तुभे (का० ६६. प१० ३१४) । सुभापितार्णवे २६.६० ॥

नीतिशातके पञ्चमपद्धतौ अधिकश्लोकः ।

सर्प कूरः खलः कूरः सर्पात्कूरतरः खलः ।

मश्चौषधिवशात्सर्पः खलः केनोपशाम्यते ॥

[तु. नीति. ४४] [भ. ६८११ (३११०); चाणक्यनीतिदर्पणे कवित् कोशेषु २६ ।
सुर. प१० ३२.१० (शार्दूल०) । सुभा. प१० ५४.३३ । सुभापितार्णवे २७.२७ । सभातरङ्गे
३.३१]

॥ सुजनपद्धतिः ॥

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता

विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिलोकापवादाद्वयम् ।

भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खलै-

रेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो महद्वयो नमः ॥ ५१ ॥

बाढ़ते ॥ सज्जनसंगमे (तौ) विद्वत्संसर्गे वाङ्मा स्पृहा । परेषामन्येषां
गुणे प्रश्रयादौ प्रीतिः प्रमोदः । गुरौ जनकदेशिकादौ नप्रता प्रहीभावः । विद्यायां
शाखादौ व्यसनमास्था । ख्योधिति आत्मपद्यमेव रतिः अभिलाप्तः । लोकापवाह-
दात् जननिन्दायाः सकाशात् भयं साध्वसम् । शूलिनि शंकरे भक्तिः तात्पर्यम् ।
आत्मनः स्वस्य दमने अहंकारेभ्यो निवर्तने शक्तिवलम् । खलैर्दुर्जनैः सह संसर्गस्य
सज्जस्य मुकिस्त्यागः । एते नव निर्मलाः परिशुद्धा गुणा येषु पुरुषेषु वसन्ति
तिष्ठन्ति तेभ्यो महङ्गो (नरेभ्यो) नमः । एवंविद्यगुणविशिष्टाः सर्वजनवन्द्या
इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्तिम्]

१) ना१.३-५. रा. वे. प्र२.३. °संगतौ । —२) ना५. म. चकिणि (शूलिनि) । तु. सु.
१० ना१.२. म२. खले; ना३. प्र३.४. खलेषु । —४) तु. ना१. शेते येषु वसन्ति; सु. शेते यत्र वसन्ति;
म. येष्वेते निवसन्ति । रा (टीपा). तैरेव भूर्भूषिता; म२. तेष्वेव लोकस्थितिः (तेभ्यो महङ्गो नमः) ।
सु. ना२. म१. ३-५. नरेभ्यो (महङ्गो) ॥

भ. ६०३१ (२७७३); सप्तखं १ (हे. ५); काव्यकल्पः; काव्यसः; सुभाष. १५९
(३०९); प्रसङ्गाभः ८ । सु. २९४४ । सुभा. प१० ५३.२५९ । सुर. प१० १८.७१ (मर्तै०) ।
१० महानाटक ३.३७ ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पदुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धभिदं हि महात्मनाम् ॥ ५२ ॥

११ विपदीति ॥ विपदि आपदि सत्यां धैर्यं धीरत्वम् । अथ अलन्तरं अभ्युदये
संपदि सत्यां क्षमा । सदसि समायां वानिवये पदुता पेशालत्वम् । युधि समरे
विक्रमः अतिशक्तिः । यशसि कीर्तौ अभिरतिः प्रीतिः । श्रुतौ शाखादिश्चवणे
व्यसनमास्था । इदं वद्विधं महात्मनां महतां प्रकृतिसिद्धं खभावसिद्धं हि ॥ [दृत-
विलम्बितम्]

१२ ३) तु. सु१. ना२. चाभिरतिर्व्य० ॥

भ. ६१४७ (२८२५); हितोपदेशो १.२८ (३२); सुभाष. ६१; संस्कृतपाठ० ६१ । या.
२०९ (मर्तै०) । सु. २६७ (मेण्डकस्य) । स.सु. ६.२३ (भर्तुमेण्डस्य) । सुभा. प१० ५०.१६८
(भर्तै०) । सुर. प१० १७.६२ (मर्तै०) । सुहा. १६८.३० (मर्तै०) । सुभायिताण्डे २४.१७ ॥

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता
मुखे सत्या वाणी विजयि मुजयोर्वीर्यमतुलम् ।
हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतमधिगतं च श्रवणयो-
र्विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनभिदम् ॥ ५३ ॥

कर इति ॥ करे हस्ते ऋष्यः प्रशस्तस्त्वागो वितरणम् । शिरसि मूर्झिं गुरोः
पित्रादेः पादयोश्चरणयोः प्रणयिता प्रेमा । मुखे बदने सत्या तथ्या वाणी वाक् ।
भुजयोर्बाह्नोर्विजयि जयशीलं अतुलमनुपमं वीर्यं बलम् । हृदि हृदये खच्छा
निर्मला वृत्तिर्वर्तनम् । श्रवणयोः श्रोत्रयोरधिगतमाकर्णितं श्रुतं शास्त्रं च । इतीदं
प्रकृतिमहतां स्वभावत एवोदारणामैश्वर्येण विभवेन विनापि मण्डनमलंकारः ।
ऐश्वर्यवतां तु कटककुण्डलादि विभूषणम् ॥ [शिवरिणी]

१) ना१. लाघस्त्वागः । ना५. °प्रबणता; ग्र१. म२.३ °प्रणतिता; ग्र४. °प्रणमनं (इत्यपि);
म४.५. °प्रणमता (°प्रणयिता) । —२) तु२. विजय-; ना१. जयति (विजयि) । —३) तु१.
ना२. सत्या (खच्छा) ॥

भ. १५४३ (१०१); सुभाष. ५६ (३१५) । सुभा. पृ० ५२.२४० । सुर. पृ० १८. ॥
०२ (भर्तृ०) ॥

प्राणाधाताञ्जिवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं

काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् ।

तृष्णास्त्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा

सामान्यं सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ॥ ५४ ॥ ॥

प्राणाधातादिति ॥ प्राणा असवः तेषामाधातात् प्राणिवधादित्यर्थः । निवृत्ति-
विमुखता । परेषामन्येषां धनस्य वित्तस्य हरणे चौर्यादिना वलात्कारेण वा ग्रहणे
संयमो निवृत्तिः । सत्यं यथार्थं वाक्यं वचनम् । काले ग्रहणादिसमये शक्त्या
स्वसामर्थ्यानुसारेण प्रदानं प्रकृष्टं वितरणम् । दानस्य प्रकर्षो नाम सात्त्विकता ।
उक्तं च भगवता ।

'दातव्यमिति यदानं दीयते नुपकारिणे ।

देशो काले च पात्रे च तदानं सात्त्विकं स्मृतम्' ॥ इति ॥

स्वयं च वक्ष्यति धर्मस्य निर्व्याजतेति । परेषामन्येषां युवतिजनस्य तरुणी-
जनस्य कथासु वार्तासु मूकभावो मौनम् । तृष्णास्त्रोतसः स्पृहाद्वाहस्य विभङ्गः
आमर्दनम् । गुरुषु पित्रादिषु विनयः प्रश्रयः । सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु अनुकम्पा दया ।
सर्वेषु शास्त्रेषु स्मृत्यादिषु अनुपहतविधिः अनपोहितविधानम् । एष श्रेयसां
पन्था मार्गः । सामान्यः सर्वैसाधारणः ॥ [स्वरूपरा]

१) ते. म१-३. प्राणाधाताञ्जिं; म४. प्राणाधातानि० । ते१. संयतं (संयमः) । म१.२.४.
वाचि सत्यं (सत्यवाक्यं) । —२) ते२. सत्या (शक्त्या) । —३) तु१. सु.१.२.३(टीपा.)
°शान्तोर्मिभङ्गो; म२. °क्षोतोव०; म४. °क्षोतोनि०; म५. °क्षोतोति० । —४) ना३-५. ग्र३.३. ॥
सामान्यः; ग्र१. म१.३.४. प्रामाण्यं । तु. सु. ना२. °हतमतिः; म४. °हतगतिः ॥

भ. ४३१० (१८९१) । सोमदेवस्य यशक्तिलकचम्पवौ (का० ७०.२; पृ० ११; वरहचे : ।
टी. वरहचि=कात्यायनः) । सुर. पृ० ११.२ । सुभा. पृ० १८०.१०५६ । सूहा. ७.१९
(भर्तृ०) । सुभाषिताण्णवे २४.८९ ॥

संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ।

आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ ५५ ॥

संपत्स्विति ॥ महतामुदारणां चित्तं चेतः संपत्सु सतीषु उत्पलकोमलं कुचलयस्तुकुमारं भवति । विनयेन नम्रं भवतीत्यर्थः । आपत्सु विपत्तिषु महाशैलस्याद्रेः शिलानां दृष्टदां संघातश्चय इव कर्कशं कठिनं भवति । आपहुःखसहनं भवतीत्यर्थः ॥ [अनुष्ठप्]

२) [त्र१. अलशुद्धं], सु. रा. ते१. प्र५. भवेत्पलकोमलम् । —३) प्र२. तु (च) ॥

भ. ६८७६ (३१८८); सुभाष. ३०६ । सु. २०० (भर्तु) । सुर. १० १८.७३ (प्रसङ्गरक्षावस्थां) । सुभा. १० ४५.२७ । सूहा. १६८.९ ॥

प्रिया न्याया वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरं
त्वसन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
विपद्युच्चैः स्यैर्यं पदमनुविधेयं च महतां
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधारावतमिदम् ॥ ५६ ॥

प्रियेति ॥ न्याया न्यायादनपेता वृत्तिर्वर्तनं प्रिया अभीजिता । मलिनम-
१) विमलं कर्म असुभङ्गे प्राणनाशेषपि असुकरं दुष्करम् । तु शब्दोऽवधारणे । अस-
न्तोऽसज्जनाः नाभ्यर्थ्याः अभ्यर्थनीया न भवन्ति । सुहृत् सोऽपि कृशधनः क्षीण-
विच्छिन्नः न याच्यो नाभ्यर्थनीयाः । विपद्यापदि उच्चैरुच्छतं स्यैर्यं स्थिरता । महतां महा-
पुरुषाणां पदं स्थानमनुविधेयमनुसरणीयम् । इदमसिधारावतं खङ्गाग्रनियमः ।
'नियमो व्रतमळी' इत्यमरः । असिधारायामेव संचरामीत्येवं रूपं व्रतं यथा विषमं
२) दुष्करं तथैवेदमपि प्रियेत्यादिपदत्रयेणोक्तं व्रतं सतां सत्पुरुषाणां केन देशिकेनोद्दि-
ष्टमिति प्रश्नः । तस्योक्तरमप्येतदेव । केन वेघसोपदिष्टमित्यर्थः । 'मारुते वेघसि-
ब्रह्मे पुंसिक' इत्यमरः ॥ [शिखरिणी]

१) सु१. न्याया; ना५. वन्या । ना२. हृतेद् । म१. ३-५. °भोव्यसुकरं । —२) सु. ना२.
शसन्तो; ना१. क्षसन्तो । प्र२. न शार्याः; म३. ऽसामर्याः । सु. सुहृदपि । प्र४. वाच्यः; म५.
३) याच्यः । ना१. कृशधनः । —३) त्र१. स्यैर्यं; रा. प्र१.५. म३. वैर्यं ॥

भ. ४३५४ (१९२२); सुभाष. ३०४ । सु. २८० (जयादित्यस्य) । सुभा. १० ५२.
२७८ (जयादित्यस्य) । सुर. १० १४.३९ (भर्तु) । सक. ५. ३५.४ (प१० ३०१; धर्मकीर्तेः) ॥

*प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ५७ ॥

प्रदानमिति ॥ प्रदानं परस्मै द्रव्यवितरणं प्रच्छन्नं निगृहम् । गृहं गृहमुपगते ॥
प्राप्ते आगते विषये संभ्रमविधिः त्वरया करणम् । आसनं पादोदकमिल्यादि प्रिय-
मिष्टं कृत्वा विधाय मौनमविकल्पनम् । उपकृतेरन्येन कृतस्योपकारस्य सदसि
सभायां कथनं प्रकटीकरणं चाप्ति । लक्ष्म्या संपदा हेतुना अनुत्सेको मदराहित्यम् ।
परेवामन्येयां कथा वृत्तान्ता निरभिभवसाराः दूषणराहित्येनोत्कृष्टाः इतीदं विषमं
दुश्चरं असिधाराव्रतं खङ्गधारानियमः सतां सभ्यानां केनोद्दिष्टमुपदिष्टम् । न ॥
केनापि । किंतु खभाव एवेत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

[तु. कोशे नालि । ना१. कोशे दितीयतृतीयचरणौ व्यत्यस्तौ] १) सु१. गृहमुपगते । —२)
ना२. चाप्युपगते; प्र१. म३. नाप्युपकृतेः । —३) सु. अनुच्छेको; ना१. निरुत्सेको; प्र१. म२. ३.
अनुद्गेगो । सु. ना२.५. ते१. प्र२.३. लक्ष्म्या । ना१.३.४. म२. अनभिभवगान्धाः; प्र१.४. म१.३.
अनभिभवसाराः; प्र३. निरभिभवसारा । प्र३. परकथा । —४) ना१.३.४. श्रुतेऽत्यन्तासङ्गः पुरुष- १५
भमिजातं कथयति (ना३. ०सि) ॥

भ. ४२५३ (१८५९) । कुवलयानन्दे १४० । सु. २८१ । सुर. ष० १५.४० (७०
२१.१०२; सभातरहे) । सुभा. ७० ५२.२४९ । दूहा. १६८.३९ ॥

संतसायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं दृश्यते । २१
अन्तःसागरशुक्तिकुक्षिपतितं तन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमजुषामेवंविधा वृत्तयः ॥ ५८ ॥

संतप्तेति ॥ अग्नौ सम्यक्ते तापं गमिते अयसि लोहे संस्थितस्य सम्यकस्थानं
कृतवतः पयसो जलस्य नाम अभिधानमपि न श्रूयते नाकर्णयते । पयोऽत्यर्थ
विनश्यतीत्यर्थः । तदेव पयो नलिनीपत्रे पश्चिनीपलाशे स्थितं मुक्ताकारतया मौक्ति- २१
काकृतिभावेन दृश्यते विलोक्यते । मुक्ताफलमिव भवतीत्यर्थः । अन्तःसागरे समुद्र-
मध्ये शुक्तिकुक्षौ मुक्तास्फोटजठरे पतितं प्रविष्टं तदेव पयो मौक्तिकं जायते मुक्ता-
फलमेव भवति । प्रायेण भूज्ञा अधममध्यमोत्तमजुषां निकृष्टमध्यमोत्कृष्टसेविनां
वृत्तयो वर्तनानि एवंविधा इत्थंप्रकारा भवन्ति । अधममध्यमोत्तमसेविनां फला-
मध्यममध्यमोत्तमानि भवन्तीत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्] २२

२) म५. विलिनी० (नलिनी०) । तु. सु. ना२. राजते; प्र४. जायते; म३-५. लक्ष्यते (दृश्यते) । —३) तु. सु. ना२. खाल्या॒; प्र४. खाल्या॑ (इत्यपि) । तु. सु. °संपुटगतं; ना१.२.५. रा. ते. प्र३ (मू).४.५. म४. °मध्यपतितं । तु. सु. तज्जायते मौकिकं । —४) तु. °तमगुणाः संसर्गतो देहिनां ॥

भ. ६७८१ (३१५२); पञ्चतंत्रे १.२८० (२५०); सुभाष. १०५ । शा. ३३० (विष्णु-शर्मणः) । सुभा. पृ० ८०.३३ । सुभाषितार्णवे २४.१७ ॥

*यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्वर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य-
देतत्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ ५९ ॥

य इति ॥ यः सुचरितैः सच्चरित्रैः शुश्रूषाश्रवणादिभिः पितरं जनकं प्रीणाति तर्पयति । स पुत्रः स एव सुतः । यस्तु पितृतुराशामुख्यत्वयति शुश्रूषां च न करोति स पुत्रं एव न भवति । यद्वर्तुः पत्युर्हितमेवेच्छति वाच्छति तत्कलत्रं सैव पक्षी नान्या । आपदि विपदि सुखे शर्मणि च समक्रियं तुल्यचेष्टं भवति तदेव मित्रं सखा नान्यत् । जगति लोके एतत्रयं पुत्रकलत्रमित्ररूपं त्रयं चित्रयं पुण्यकृतः सुकृतिनः लभन्ते । एवंविघ्नपुत्रकलत्रमित्राणि पापीयसां न सन्तीत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

[तु. कोशे. नास्ति] १) सु. ना२-४. प्र२.३. प्रीणाति यः; ना१. यः प्रीतयेत् । ना१. सुचरितैः । —२) ना१. सुखम् (हितम्) । —३) ते१. सुखेऽपि । प्र१. म३. समप्रियं । प्र३ (मू). तद् (यद्) ॥

भ. ४३६३ (१९२६); सुभाष. ३०६ । सु. २९२९ । सुभा. पृ० ५०. १९२ । सुर. प० १८.७४ (सभातरहे) । सभातरहे ३६.५ । सुहा. १६३.१६० (वलभस्य) । सुभाषितार्णवे ३६.११ ॥

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्गुणान्ल्यापयन्तः
स्वार्थान्संपादयन्तो विततपृथुतरारम्भयत्ताः परार्थे ।
२) क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्जनान्दुःखयन्तः
सन्तः साश्र्वयचर्या॑ जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः ॥६०॥

नम्रत्वेनेति ॥ नम्रत्वेन नम्र(अवनत)भावेन उन्नमन्तः नन्नाः सर्वेऽपि विनीताः प्रशंसन्नित् । परेषामन्येषां गुणकथनैः विद्याविनयकुलाचारादिवर्णनैः स्वानात्मीयान्गुणान्ल्यापयन्तः प्रथयन्तः । ये परेषामये प्रयोजने वितता विस्तृताः पृथुतरा अत्यधिका आरम्भेषु प्रारम्भेषु { यत्ताः येषां ते तथोक्ताः } (यत्ताः प्रयत्नाः)

सन्तः स्वार्थान्स्वकीयप्रयोजनानि संपादयन्तः । आक्षेपादविक्षेपाद्वृक्षैः परुषैरक्षरैर्वै-
गैर्मुखराणि शब्दायमानानि मुखानि वदनानि येषां तान् । दुर्जनान्दुष्टान् । क्वान्त्या
क्षमयैव दुःखयन्तः । क्लिश्यन्तः [क्लेशयन्तः] साश्वर्यचर्याः सविस्मयचरित्राः ।
बहुमताः संभाविताः । एवंविधाः सन्तः सत्पुरुषा जगति लोके कस्य नाभ्यर्च-
नीयाः न पूजनीयाः । सर्वेषामपि पूजनीया इत्यर्थः ॥ [लगधरा]

१) म४.५. °गुणनुतिभिः । सु२. स्वागुणान् । सु(टी) वाचयन्तः (स्वापयन्तः) । —२) प्र१.
म. पुण्यन्तः स्वीयमर्थं सततकृतमहा(म४.५ °कृतसमा)रम्भ० । ना२. वित्त०; प्र४. विविष्ठ०
(वित्त०) । तु. सु. °बहुतरा०; प्र२ (मू). °परधना० (°पृथुतरा०) । —३) म३-५. °पहष०
(°मुखर०) । तु. सु३. ना२. दुर्मुखान् । तु. सु. ना२. दूषयन्तः; ना५. दूषयन्तः; म४.५. पीडयन्तः ।
—४) प्र२. चार्ष्वर्य०; प्र४. त्वार्ष्वर्य० । तु२. °वर्या० (°चर्या०) । म४.५. सदसि (जगति) । तु. बहुमतो ॥
ते२. प्र१. म२.३. कस्य नाभ्यर्चनीयाः; म४. केस्य न स्वर्णमस्याः; म५. कस्य न स्वर्णमस्याः ॥

भ. ३३७९ (१४३४); प्रसङ्गाभ० ११; सुभाष. ३०८ । सु. २८६ । सुभा. पृ० ५३.
२७७ । सुर. पृ० १८.७५ ॥

नीतिशातके षष्ठपद्धतौ अधिकश्लोकौ ।

सुजनं कुजनं मन्ये महान्वंशसमुद्भवः ।
स्वपरिभ्रमणैव परतापं व्यपोहति ॥ १ ॥

[तु. नीति. ५८] [भ. ७०९८ (५२५७); प्रसङ्गाभ० ३ । सुभा. पृ० ४५.१६ । सुर.
पृ० १२.१६ (शाह०) । सभातरङ्गे १.२८]

परदारपद्रव्यपरद्रोहपराम्बुखः ।
गङ्गा ब्रूते कदागत्य मामयं पावयिष्यति ॥ २ ॥

[तु. नीति. ६०] [भ. ३९२२ (१६१७); सुभाष. २१७ । शा. ६६७ । चन्द्रालोक-
टीकायां ५.१०३ । सुभाषितार्थे २७.४८]

॥ परोपकारपद्धतिः ॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्भैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ६१ ॥

भवन्तीति ॥ तरवो वृक्षाः फलानां प्रसवानां उद्भैरुत्पत्तिभिर्नम्रा अवनता
भवन्ति । घना मेघा नवाम्बुभिः नूतनोदकैर्दूरमधो यथा तथा विलम्बिनो नम्रा
भवन्ति । सत्पुरुषाः सज्जनाः समृद्धिभिः संपत्तिभिरनुद्धता अनौद्धत्या विनीता
भवन्ति । एवोऽयं परोपकारिणां स्वभावो निसर्गः । इयं प्रतिवस्तूपमा । यथोक्तं

दण्डना ॥ 'वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्सधर्मणः । साम्यप्रतीतिरसीति प्रति-
वस्तूपमा मते'ति । यथा परोपकारिणस्तरवो घनाश्च महत्यामपि संपदि सत्यामव-
नता भवन्ति । एवमेव सत्पुरुषा भवन्तीत्यर्थः ॥ [वंशस्थम्]

१) प्र४. फलोदकैदू ('फलोदयैदू' इत्यपि) । — २) तृ. नार. भूमि०; सु१. मूल्य०; सु२. भूम्ब०;
३ नान. मान. भूर्ति० (दूर०) । — ४) तु२. एषो हि (एवैष) ॥

भ. ४५५६ (२०२९); शाकुन्तले १०१ (५.१३) । सुभा. पृ० ७५.११ । सुर. पृ० १०३.४
(सभातरहे) । सक. ५.३९.३ (पृ० ३०३, कालिदासस्य) । सहा. ३१.३३ (कालिदासस्य) ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्गणेन ।
विभाति कायः करुणाकुलानां परोपकारेण न चन्दनेन ॥ ६२ ॥

१० श्रोत्रमिति ॥ श्रोत्रं शब्दग्रहः श्रुतेन शाखादिश्वयोनैव विभाति शोभते ।
कुण्डलेन कर्णाभरणेन न । पाणिर्हस्तो दानेन त्यागेनैव शोभते कङ्गणेन कटकेन च
न । करुणा[कुलानां] (पराणां) कृपालूनां कृपापरिषूर्णानां कायो देहः परोपामुप-
कारेण अन्येषां हिताचरणेनैव शोभते । चन्दनेन मलयजेन न । परोपकारशून्यानां
मलयजः शोभायै न भवति । मलयजशून्यानामपि परोपकारः शोभायै भवत्येव ।
११ दानहीनानां कङ्गणः शोभायै न भवति । कङ्गणविहीनानामपि दानं शोभायै भव-
त्येव । श्रुतविहीनानां कुण्डलं शोभायै न भवति । कुण्डलहीनानां श्रुतं शोभायै
भवतीत्यर्थः ॥ [उपजाति]

[नान. कोशो प्रधमद्वितीयचरणी मिथो व्यत्यस्तौ] — २) सु२. न तु कुण्डलेन; म१. न च
कङ्गणेन । — ३) तु. सु. आभाति । तु. सु१.३. प्र२.३.५. करुणापराणां (प्र३. °णालयानां इत्यपि);
३ नान.३-५. प्र४. °णाकराणां; प्र१. °करुणां (इत्यपि) । — ४) प्र१. म२.३. मण्डनेन; म४.५.
भूषणेन (चन्दनेन) ॥

भ. ६८५६ (३०५२); प्रसङ्गाभ० ११; सुभाष. १०० । सुर. पृ० १०३.५ (हितोप०) ।
सुभा. पृ० ७५.१२ । अलंकारकौस्तुमे (का० ६६. पृ० ३६०) । चाणक्यनीतिदर्पणे १७.१२ ॥

पद्माकरं दिनकरो विकचं करोति

१२ चन्द्रो विकासयति कैरवचकवालम् ।

नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति

१३ सन्तः स्वयं परहिते विहिताभियोगाः ॥ ६३ ॥

पद्माकरमिति ॥ दिनकरो विकर्तनः पद्माकरं तटाकं विकचं व्याकोचकमलं
करोति । स्वयमेव । न तु पद्माकरेणाभ्यर्थितः । चन्द्रोऽपि हिमांशुः कैरवाणां कुमु-
३ दानां चकवालं मण्डलं विकासयति प्रबोधयति । स्वयमेव । न तु कैरवचकेणाभ्य-
र्थितः । जलधरो धाराधरोऽपि जलमुदकं ददाति । स्वयमेव । न तु लोकैरभ्यर्थितः ।

सन्तः सत्पुरुषाः स्वयमात्मनैव परहिते परोपकारे विहिताभियोगाः कृतोद्योगाः ।
न तु परैरभ्यर्थिताः ॥ [वसन्ततिलका]

१) ते१. पद्माकरो दिनकर । तु. सु. विकर्षी- । —२) तु१. सु. विकाशायति; म२. इपि
काष्ठ० । —३) तु. नाभ्यर्थितं । —४) तु. सु. ०हितेषु कृताभियोगाः (तु. ०गः); नार० ०हितेषु
कृतप्रयत्नाः । ते२. विहितानुयोगाः; ग्र१. म३. विहितोपयोगाः; म३. विहितप्रयत्नाः; म४.५. ०
विहिताभिलापाः ॥

भ. ३१०९ (१६९२) । सुर. प० १०३.६ (सभातरङ्गे) । सुभा. प० ७५.१३ ॥

*एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघन्ति ये
ये निघन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥६४॥

एत इति ॥ स्वार्थमात्मप्रयोजनं परित्यज्य विहाय परार्थघटकाः परप्रयोजन-
पोषकाः । परार्थघटका इत्यत्र [शेष] पछ्याः समाप्तः [न] स कृचोगव्याप्त्याः ।
तस्याः कर्तृरि चेति प्रतिवेदात् । एते सत्पुरुषाः सज्जनाः । ये तु स्वार्थानामात्मप्र-
योजनानामविरोधेन परार्थमुद्यमभृतः उद्योगधारिणस्ते सामान्याः । ये स्वार्थाय ॥
परेषां हितमिष्टं कार्यं निघन्ति नाशयन्ति तेऽमी मानुषराक्षसाः मनुष्यवेषाः
क्रमादाः । ये तु निरर्थकं निष्प्रयोजनमेव परेषां हितमिष्टं कार्यं निघन्ति नाशयन्ति
हि के न जानीमहे न विद्धाः । उत्तमकोटौ न प्रविशन्ति, न मध्यमकोटौ नान्यधम-
कोटौ तस्मात्तेषां नाम न विद्धा इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

[तु. क्षेत्रे नास्तीदं पश्यम् । १) सु. एके (एते) । नार०. ते२. ग्र२. (सू). स्वार्थ० । नार०. २०
ते१. (ये) । —२) नार०. ग्र२. (सू). परार्थ उद्यम० । म४.५. स्वार्थानुरोधेन । —३) नार०. ते१. तै१.
(तेऽमी) । म४. परव्यतं (परहितं) । —४) नार०. ते१. (ये) । सु. ना. रा. विर॒. ग्र३. (सू). ५. उ
घन्ति; ते१. ते१. हन्ति (निघन्ति) । म३.५. -रनर्थकं ॥

भ. १४६० (५७६); शातकावलौ ८४; संस्कृतपाठ० प० ४७; सुभाष. ३०९ । शा.
४६५ (मर्त०) । सुसु. ८.३३ । सक. ५.६८.३ (प० ३२२, मर्त०) ॥ २५

पापान्विवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहति गुणान्प्रकटीकरोति ।
आपद्धतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ६५ ॥

पापादिति ॥ सन्तो विद्वांसः इदमेतत् सन्मित्रस्य सत्सर्व्युर्लक्षणं चिह्नं वदन्ति कथयन्ति । किं तदित्याह । पापादृतिराज्ञिवारयति निवर्तयति । हिताय श्रेयसे योजयते तद्युक्तं करोति । गुह्यमवाच्यं निगृहति आच्छादयति । गुणान् श्रुतादीन्प्रकटीकरोति प्रस्थापयति । आपद्रतमापन्नजनं न (वि) जहाति न त्यजति ।
५ काले सर्व्युः अकिञ्चनावस्थायां ददाति द्रविणादिकं वितरति । एवंविधगुणविशिष्टो यः स एव सन्मित्रमित्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

१) ना१. पापं । प्र१. यो यतते (इत्यपि) । म२. हितानि; म४. हितं ये । —२) तु१. गुणं च गुह्याति; तु२. ना२-५. गुणं च गृहति; सु. ना१. प्र१. म४-५. गुणानि गृहति; प्र३ (म्). गुणं च गृहयति; म३. गुणाभिगृहति । —३) ना३. च निजहाति; ना३-४. प्र२-३. न विजहाति (च १० न जहाति) । सु२-३. तदाति-(ददाति) ॥

भ. ४०६० (१७७१); कवितासूत्रं २५; प्रसङ्गाभं १३; सुभाष. ३०७ । सुभा. प० ८०
८८.१८ ॥

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरोत्तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानौ हुतः ।
१५ गन्तुं पावकमुन्मनस्तद्भवदृष्टा तु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदशी ॥ ६६ ॥

क्षीरेणेति । क्षीरेण दुर्घेन आत्मगते स्वनिष्ठे उदके जले पुरा प्रथमं अखिलाः सर्वे गुणाः रूपरसगन्वादयः दत्ताः स्थापिताः । (नन्वित्यामन्वये) । अनन्तरं वह्नौ निहितस्य पच्यमानस्य च क्षीरस्य तापं पावकव्ययां चावेक्ष्य दृष्टा तेन पयसा २५ जलेन आत्मा स्वयं कृशानौ हुतः क्षिप्तः । क्षीरे तप्यमाने क्षीरमिलितं जलं क्षीयते । तत्क्षीरं तु मित्रस्य जलस्यापदं दृष्टा पावकं गन्तुं वह्नि प्रवेष्टुं उन्मनः उद्रतचित्तम्-भवत् । तेन जलेन प्रक्षिप्तेन शाम्यति वह्नितापो निवर्तते । तद्युक्तं स्थाने । सतां सज्जनानां मैत्री [पुनः] (मैत्रीगुणः सर्वधर्मः) ईदशी (शः) [एवंविद्या] (घः) । [शार्दूलविकीर्तिम्]

२५ १) ना२. °दको ननु गुणा; ना३-४. प्र२-३-५. °दके ननु गुणा । [ते१. कोशे 'गुणा' 'पुरा' शब्दौ मिथो व्यलस्ती] । ना१. ते२. प्र५. निजात्तेखिलाः । प्र१. म१-३. खेखिलाः; म४-५. वेखिलाः । —२) तु१. सु. ना२-४. ते२. प्र३-५. म५. क्षीरे तापम्; ना३. क्षारे तापम्; म४. क्षीरा-तापम् । तु. अवीक्ष्य; ते२. अपेक्ष्य । ना१. प्र२-३. म४-५. हात्मा । ना२. हतः (हुतः) । —३) ना२. प्र१. म३-५. उन्मनास् (प्र१. उन्मुखास् इत्यपि); प्र४. उन्मुखं (इत्यपि) । प्र२ (म्). तु १० (तु) । —४) तु१. सु. युक्तं तच्च; तु२. सुकं तच्च; म३. यत्तं तेन । तु. ना२. °गुणस्त्वीदशीः; ना१. प्र१-४. म३. °गुणस्त्वीदशीः; ना३. पुनस्त्वीदशीः; ना४. प्र२-३. °गुणस्त्वीदशीः; प्र५. पुरा त्वीदशी; म२. °गुणस्त्वीदशी ॥

भ. २०२६ (७९०); सुभाष. ३०६ । सुभा. प० ८० ८८.२० । सुर. प० ५५.११ (भ०१०)

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-
मितश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।
इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥ ६७ ॥

इत इति ॥ सिन्धोर्वपुः समुद्रस्य शरीरं विततं विस्तुतं ऊर्जितं वृद्धिमत् भर-
सहं भारक्षमं च । अहो आश्र्वयम् । तदेवाह । इतः समुद्रस्य क्वचित्प्रदेशो केशवो
विष्णुः स्वपिति शेते । इतः अन्यत्र प्रदेशो तदीयानां केशवसंवन्धिनाम् । तच्छब्दस्य
'स्यदादीनि च' इति वृद्धिसंज्ञायां वृद्धाच्छः । आयनादिसूत्रेण छस्य ईयादेशः ।
द्विषां वैरिणां दैत्यानां कुलं समूहः । इतः अन्यत्र प्रदेशो । शरणार्थिनः शरणं रक्षि-
तारं अर्थयन्ते ये ते तथाविधाः । शरणं निवासमर्थयन्ते इति वा । 'शरणं गृहरक्षि-
त्रो'रित्यमरः । शिखरिणां शैलानां गणाः समूहाः इतो निवासन्ति । पुरा शैलानां
गृहतः सन्ति । शकः कुलिशेन तान्गरुत आचिछन्त् । ततः पक्षच्छिदः शकाद्वीताः
शिखरिणः सिन्धुं प्राविद्याच्छक्षपक्षा एव सुखेन निवासन्तीति प्रसिद्धिः । इतः
अन्यत्रापि समस्तैः सकलैः संवर्तकैः ज्वालाभिः सह वडवानल और्वानलस्तिष्ठति ।
अन्यत्रापदेशोऽयम् । यथा समुद्रः सर्वेषामावासदानादिना भरसहो भ्रमति एवमेव ॥
सन्तोऽपीत्यर्थः । इतः इति सप्तम्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिल् ॥ [पृथ्वी]

१) ना२. स्वपन्ति; प्र३. स्वपति । —२) ना१.४.५. रा. शरणार्थिनां । तु१. शिखरिपत्रिणः;
ना२. शिखरणां गणाः; प्र४. शिखरिणः परा—। —३) तु१. इतश्च । प्र४. सकलभूत० (सह समस्त०) ।
प्र१. म३. °कैवर्तकैः; प्र४. °संवर्तकस् । —४) प्र४. त्वहो । प्र४. म५. परसह; म४. वरसह ॥

भ. १०१५ (४१९); सुमाप्त. ३०५ । शा. १०१३ (भर्तु०) । सु. ८८६ । सूहा. १६८. २०
४१ । सुभा. प२० २१६.२५ (भर्तु०) । सुर. प२० १९५.९ (भर्तु०) । सरस्वतीकण्ठाभरणटीकायां
४.४९ । अलंकारमहोदधौ ८१८ ॥

जातः कूर्मः स एकः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्ठं
श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजस्विचक्रम् ।
संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्टान्न चाधो
ब्रह्माण्डोदुम्बरान्तर्मशकवदपरे जन्तवो जातनष्टाः ॥ ६८ ॥

जात इति ॥ येन कूर्मेण पृथवेऽधिकाय भुवनानां लोकानां भराय भारं घोडुं ।
'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इति चतुर्थी । पृष्ठं तनुचरमभागः । अर्पितं
स्थापितम् । स एको मुख्यः । 'एके मुख्यान्यकेवला' इत्यमरः । कूर्मः कमठो जात
उत्पन्नः । तस्य जन्म सार्वकमित्यर्थः । यत्र यस्मिन्द्वृते नियमितं वायुपाशैर्वद्धम् । ॥
तेजस्विनां ग्रहनक्षत्रताराणाम् । 'अस्मायामेधान्नजो विनि'रिति विनि: । मत्वर्थश्च ।
चक्रं समूहो भ्रमति भ्राम्यति । तस्य ध्रुवस्यौत्तानपादेजन्म जननं स्थाध्यम् । स्तोत-

व्यमित्यर्थः । अपरे आश्रामन्ये परेषामन्येषां हितकरणे उपकारविधाने उपरिष्ठादूध्वं धोऽधस्ताच्च न भवन्ति । संजाता उत्पन्ना व्यर्था निरर्थकाः पक्षा गरुदः स्वमतानि च येषां ते ब्रह्माण्डमेव उदुम्बरमुदुम्बरफलं तस्यान्तमर्थये । मशकवन्मशका इव जातनष्टा उत्पन्नमृताः । जन्तवः प्राणिनः । येषां जन्म परोपकरणाय भवति ५ तेषां जन्मसाफल्यमस्ति । ये तु परोपकारशून्यास्ते तूत्पन्नमृता जन्तव इत्यर्थः । परहितकरणविहीनानां जन्मनो मरणस्य च विशेषभावात् ॥ [लघुरा]

१) म१. °यापितो येन पृष्ठः । —२) सु१. भवति (ब्रमति) । सु२. प्र४. येन (यत्र) । —३) तु. संजाता । प्र१. म३. परहितकरणं । तु. नोपरिष्ठात्र चाथो; ना२. नोपरिष्ठोदध्वं धो वा; म३. नोपरिष्ठात्र चाथो; म४. प५. नोपदिष्टा न पन्था: । —४) तु. °ज्ञोदुम्बरान्ते; प्र२ (मू). °ज्ञोदुम्बरान्तदृ । १० तु. सु. ना२. प्राणिनः (जन्तवः) । तु संचरन्ति (जातनष्टा:) ॥

भ. २३७७ (१५६) । शा. ४१५४ (मर्तै०) । सु. १०३३ । सुभा. पृ० ९८.११ ॥

तृष्णां छिन्निव भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः

सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ।

मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय प्रश्रयं

११ कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां चेष्टितम् ॥ ६९ ॥

तृष्णामिति ॥ तृष्णां विषयेष्वभिलायं छिन्निव लुनीहि । क्षमां सहिष्णुतां भज अवलम्बस्व । मदं दर्पं जहि [हि?] उज्ज्ञ । उक्तं च ।

“विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनान्मदः ।

एते मदा मदान्धाना(दुर्जनाना)मेत एव सतां दमाः ॥

२१ माद्यन्ति विद्यया केचिद्दनेनान्धन्ति चापरे ।

अन्ये तु सुभगंमन्याः (अन्ये माद्यन्ति सुभगात्) परे पण्डितमानिन इति ॥”

पापे दुरिते रतिमभिलायं मा कृथा मा विदधाः । कुओ लुडि रूपं ‘न माड्योग’ इत्यडभावः । सत्यं यथार्थमेव ब्रह्म वद । साधूनां सज्जनानां पदवीं पन्थानमनुयाहि अनुसर । विद्वज्जनं सुधीलोकं सेवस्व शुश्रूपस्व । मान्यान्मानार्हान् २५ (मान्यं मानाहं) मानय पूजय । विद्विषः परिपन्थिनोऽप्यनुनय (प्रशामय) आश्वासय । प्रश्रयं विनयं प्रख्यापय प्रथय । कीर्तिं यशः पालय रक्ष । दुःखिते व्यथिते (अधीरे) दयां कृपां कुरु चर । एतदुक्तं द्वादशविधं सतां सज्जनानां चेष्टितं कृत्यम् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ना३. कृतिः; म४.५. मर्तिं (रति) । —२) प्र१. म२.३. साधुचरिते । तु. सु. ना१-४. २० प्र३.४. विद्वज्जनान् । —३) ते२. वाक्यान्; प्र२.३. म४.५. मान्यं । प्र४. °प्यनय । तु. सु३. ना१. प्र५. म२.४.५. प्रच्छादयः; सु१.२. प्रच्छादयन् । तु. सु. ना१. ते१. प्र१.५. म२-५. स्वान्गुणान् (प्रश्रयं) । —४) तु१. कीर्तिः । म१.२. लक्षणं; म४.५. भूषणं (चेष्टितम्) ॥

भ. २५९७ (१०५१) । सुभा. पृ० ५३.२०३ । सुर. पृ० ३०.१ (शार्दूलै०) ॥

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-

स्त्रिमुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।

परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं

निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ ७० ॥

मनसीति ॥ मनसि चेतसि वचसि वाचि काये देहे च पुण्येनैव पीयूषेणामृतेन १
 पूर्णा भरिताः त्रिमुवनं लोकत्रयमुपकारश्रेणिभिः सत्कारपरंपराभिः प्रीणयन्तस्तर्प-
 यन्तः परेषामन्येषां गुणाः श्रुतशीलादयस्त एव परमाणवोऽत्यल्पाः तान्पर्वतीकृत्य
 गुरुकृत्य नित्यं सार्वेकालं निजहृदि स्वचेतसि विकसन्तो हृष्यन्तः सन्तः सत्पुरुषाः
 कति सन्ति । विरला विद्यन्ते । न तु बहवः । ये मनोवाक्यायैः पुण्यमेव कुर्वन्ति न
 पापम् । ये परेषामुपकारमेव कुर्वन्ति नापकारम् । ये परेषामल्पानपि गुणान् बहु ॥
 मन्यन्ते दोषांस्तु न कथयन्ति तादशाः सज्जना जगति विरला इत्यर्थः ॥ [मालिनी]

२) दु. परहितम् (त्रिमुवनम्) । —४) सु३. विलसन्तः । ते१. ख्यापयन्तः (सन्ति सन्तः) ॥

भ. ४६११ (२१०६); प्रसङ्गाभ० ९; सुभाष. ३०४ । सुभा. प२० ५१.२२१ । सुर. प२०
 १८.७६ (समातरङ्गे) । महानाटके ॥

नीतिशतके सप्तमपद्धतौ अधिकश्लोकौ ।

15

किं कूर्मस्य भरव्यथा न वपुषि क्षमामुत्क्षिपन्नेष यः

किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न वै निश्चलः ।

किं चाङ्गीकृतमुत्सुजन्स्वमनसा श्लाघ्यो जनो लज्जते

निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्वि गोत्रवतम् ॥ १ ॥

[ना. नीति ७.११] [भ. १०३७ (६७२); शतकाव० ९२ । सुव्रागाक्षसे २.१८ । सुभा. २०
 प२० ५३.२६९]

सन्त्येवात्र वने वनेऽपि वह्वो निम्वाः कचिच्चन्दनः

क्रोशन्ते प्रतिदिक्षु केवलमिमे काका वसन्ते कुहुः ।

पापाणैः परिपूरिता वसुमती जात्यो मणिर्दुर्लभ-

स्तान्मन्ये खलसंकुलं जगदिदं कुत्रापि ते सज्जनाः ॥ २ ॥

25

[दु. नीति ७०.]

॥ वैर्यपद्धतिः ॥

रत्नैर्महाव्येस्तुतुषुर्न देवा न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।

सुधां विना न प्रयुविरामं न निश्चितार्थादिस्मन्ति धीराः ॥ ७१ ॥

रत्नैरिति ॥ देवा अमरा महाव्येमहार्णवस्य रत्नैः स्वजातिश्रेष्ठैः सुधांशुप्रभृतिः
मिहेतुभिर्न तुतुषुः न संतुष्टाः निश्चितकार्याभावात् । भीमेन भयकरेण विषेण
कालकृटेन भीतिं साध्वसं च न भेजिरे न प्राप्ताः । सुधाममृतं विनान्तरेण विराम-
मवसानं न प्रयुरुन्जग्मुः । धीरा वैर्यवन्तो निश्चितादवधारितादर्थान्न विरमन्ति
न निवर्तन्ते ॥ [उपजाति]

१) तु१. सु१.२. महाव्येस्; तु२. महाव्येस्; सु३. महाव्येस् । —२) प्र४. भीमविशेष-१ म२.
१० भीतिः । —३) ना२. नैव चयुद्; प्र३. (मू.) संप्रयुद् । ना४. विकासं (विरामं) । —४) म१.
न निश्चितार्थाः; म४.५. सुनिश्चितार्थाः ॥

भ. ५७०७ (२५८५) । सुभा. पृ० ७७.१० ॥

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः

प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नमुर्हमुर्हरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ ७२ ॥

प्रारभ्यत इति ॥ नीचैरघमैर्विघ्नभयेनान्तरायभीत्या न प्रारभ्यते यत्तो न
क्रियते । कर्तव्यं प्रयोजनमिति शेषाः । मध्यमाः [मध्याः] साधारणजनाः प्रारभ्योप-
क्रम्य । कर्तव्यं प्रयोजनमिति शेषाः । विघ्ननिहताः प्रत्युहपराभूताः सन्तः विरमन्ति
२० तृणीं कुर्वन्ति (तिष्ठन्ति) । उत्तमगुणाः सज्जनाः विघ्नरन्तरायैः पुनः पुनः सुहर्षुह-
रपि प्रतिहन्यमानाः प्रतिहताः सन्तः प्रारब्धं कर्तव्यं न परित्यजन्ति न विसृजन्ति ।
महान्तः प्रारब्धं कार्यं सर्वथा न त्यजन्तीत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

१) तु. नीचा (नीचैः) । —२) ते२. म२. आरभ्य । तु१. सु१. विघ्नविहिता; तु२. विघ्नपि-
हिता; सु२.३. ते. प्र१. म१.२.४.५. विघ्नविहिता; ना१. प्र३. विघ्ननिहिता । —३) सु३. ना३-५.
२५ प्र२.३.५. म४.५. विघ्नः पुनः पुनरपि । ना२. प्रविहन्यमानाः; म४.५. प्रतिहन्यमानः । —४) तु१.
प्रारभ्यम्; सु२. प्रालब्धम् । सु३. उत्तमजना । म३. परित्यजन्ते ।

भ. ४३४२ (१९१३) । दशरूपावलोके पृ० ६२ (भर्तुः) । सुदाराक्षसे २.१० (४८) ।
पञ्चतंत्रे ३.२५५ (१७७) । सु. ५४४ । सुहा. १६८.३२ (सुदाराक्षसे) ॥

*लज्जां गुणौघजननीं जननीमिवार्या-

सत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाः ।

तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति

सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ ७३ ॥

लज्जामिति ॥ गुणौघजननीं गुणसमूहोत्पादयित्रीं आर्यों पूजनीयां अत्यन्तः
शुद्धहृदयां अतिनिर्मलचित्तां लज्जां अकार्यनिवृत्तिं जननीं मातरमिव अनुवर्तमाना
अनुसरन्तः सत्यव्रते यथार्थकथननियमे व्यसनिनोऽत्यन्तासक्ताः तेजस्विनः प्रभाव-
वन्तः सुखमनायासेनैव असून्त्राणानपि संत्यजन्ति विसुच्चन्ति । प्रतिज्ञां पुनः प्रति-
श्रुतं तु न ल्यजन्ति । सत्यव्रतव्यसनिनां प्रतिज्ञा प्राणेभ्योऽपि गरीयसीत्यर्थः ॥

[वसन्ततिलका]

10

[रा. ते१. कोशेषु नास्ति] १) ग्र५. वज्जा (लज्जा) । म५. °जननीर्जननीम् । तु. सु. ना. ग्र४.
इव साम्; म५. इवार्यो (इवार्याम्) । —२) तु. सु. °हृदया अनु० । ना१. °वर्तमानाम् । —३)
ग्र४. हि ल्यजन्ति (संत्यजन्ति) । —४) तु. सल्लं ब्रत० । ग्र३ (मृ). °व्यसनिनाम् । ग्र१. पर-
प्रतिज्ञाम्; ग्र५. पुनः प्रतीक्षाम्; म३-५. पुनः प्रतिज्ञाः ॥

भ. ५८२४ (२६५५); सुभाष. ३१६। सुभा. पृ० ५०. १९६। सुर. पृ० २४०. १५ (भर्ह०)॥ १५

कचिद्भूमौ शायी कचिदपि च पर्यङ्कशयनः

कचिच्छाकाहारः कचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।

कचित्कन्थाधारी कचिदपि च दिव्याम्बरधरो

मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥७४॥

कचिदिति ॥ कार्यं यर्त्कचिदर्थयत इति कार्यार्थीं । ‘बहुलमामीक्षण्ये’ इति २०
णिनिः । मनस्वी धृतिमानः दुःखं पीडां च न गणयति सुखं शर्म [च] न गणयति ।
सहत इत्यर्थः । किमित्याह । कचित्कुत्रचित् भूमौ धरण्यां[शायी] (शेते) संविशति ।
कचिदपि च पर्यङ्कस्त्वलमयी शाया शयनं यस्य स तावशो भवति । कचिच्छाका-
हारः हा[हृ?]रितमेवाहारो यस्य तथाविधो भवति । कचिदपि च शाल्योदने
अन्ने रुचिः प्रीतिर्यस्य तावभवति । कचित्कन्थाधारी कन्थामाली भवति । कचिदपि २५
च दिव्यान्यमानुषाण्यम्बराणि वस्त्राणि धारयतीति दिव्याम्बरधरो भवति ।
यर्त्कचित्कार्यं साधयतः सुखदुःखविचारो यदि भवेत्तदा कार्यं न सिद्धयतीत्यर्थः ॥

[चिखरिणि]

१) तु. सु. ना१.२. ग्र४.५. भूमौ शाया; ना३.४. रा. ते१. पृथ्वीशयः; ना५. ग्र२.३.
भूमौ शेते; ते२. पृथ्वी शाया । ना२. रा. ते१. पर्यङ्कशयनं । —२) तु२. °च्छाकाहारः; ना१.२. २०
ग्र१. म१-३. °च्छाकाहारी; ग्र३. °च्छाकाहारः । —३) तु. कन्थाधारः; ग्र३. म१-३. कन्थाधारी ।
ना१. °धनो (°धरे) । —४) तु२. गणयति न ॥

भ. १९८७ (७७२); शतकावलौ ८०; सुभाष. ३०५। शा. ४०९८ (भर्तुं)। सु. २९४०। समु. ७.१०। सहा. १६८.४०। सुभा. ४० ३६८.३९ (भर्तुं)॥

*निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ७५ ॥

{ निन्दन्त्वति ॥ नीतिनिपुणा नयविशारदा निन्दन्तु कथंचिहूषयन्तु वा,
यदि अथ वा स्तुवन्तु भूषयन्तु वा । लक्ष्मीः संपत्समाविशतु प्राप्नोतु वा, उत
यथेष्टं निरग्नें गच्छतु वा । अद्यैवेदानीमेव मरणं निधनमस्तु वा, उत युगान्तरे
१० कल्पान्तरे वास्तु । तथापि धीरा धैर्यशालिनो न्याय्यात् न्यायादनपेतात्पथो मार्गा-
त्पदमेकपादविन्यासमात्रमपि न प्रविचलन्ति न भ्रश्यन्ति । तेषां न्यायमार्गापरि-
त्याग एव परमार्थों न निन्दास्तुत्यादिरिति भावः ॥ [वसन्ततिलका-रा०] }

[तु. सु. प्र२.३.५. कोशेषु नालि] २) नार. लक्ष्मी समा० । म१.३.५. यथेष्टं (यथेष्टम्) ।
—४) म३. न्यायात्पथः; म५. नार्यस्त्वतः । प्र१. म१.२. प्रचलयन्ति (प्रविचलन्ति) । प्र४.
१५ पदान् (पदं न) ॥

भ. ३७२३ (१५८१); संस्कृतपाठ ६२; सुभाष. ६१ (३०३)। शा. २२५ (भर्तुं)।
सु. २९८। सुर. ४० ५०. २ (प्रसङ्गरत्नावल्याम्)। सुभा. ४० ७८.११ (भर्तुं)। अलंकार-
रत्नाकरे ४०१। सहा. २८.१२ (भर्तुं)। सभातरस्त्रे २.१ (भर्तुं)। सुभाषितार्णवे २४.११९ ॥

कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य
चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।
२८ कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशा
लोकत्रयं जयति कृत्स्मिदं स धीरः ॥ ७६ ॥

कान्तेति ॥ कान्तानां सुन्दरीणां कटाक्षा अपाङ्गविलोकितान्येव विशिखा
बाणः यस्य पुंसश्चित्तं हृदयं न लुनन्ति न छिन्दन्ति विकृतिं न नयन्तीत्यर्थः ।
२९ कोपस्य क्रोधस्यैव कृशानोर्दहनस्य तापः संज्वरो यस्य चित्तं न निर्दहति न भस्मी-
करोति । न व्यथयतीत्यर्थः । भूरि बहुला विषया इन्द्रियार्था लोभ एव पाशा रज्ज-
वश्च न कर्षन्ति । यस्य चित्तमिति पदद्वयं अत्राप्यनुसंधेयम् । यस्य चित्तं विषयासकं
लोभाकान्तं च न भवतीत्यर्थः । तावद्वारे धीरो धृतिमान्कृत्यमशेषमिदं लोकत्रयं
भुवनत्रितयं जयत्यभिभवति ॥ [वसन्ततिलका]

[ना२. कोशे नासि] १) तु. सु. न खनन्ति; म१.२.५. न दक्षन्ति; म३. नुदक्षन्ति (न छनन्ति) । —२) तु. काम०; ते२. चोप० (कोप०) । तु१. °तापाः । —३) नाप०. रा. तर्पन्ति; ते२. कुर्वन्ति; प्र१. म१-३. नशन्ति (कर्षन्ति) । तु. सु. प्र१. म१-३. विषयाक्ष । सु (टीपा.) म४.५. विषयाक्ष न लोभपाशात् । प्र४. लोभपाशै । —४) तु१. लोकत्रये; तु२. लोकत्रयां । प्र१. हि (स) ॥

भ. १६२६ (६३३) । सुभा. पृ० ७८.१२ । सुर. पृ० १५.४७ (प्रसङ्गरत्नावल्याम्) ॥

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेन शक्यते धैर्यगुणं प्रमार्हम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेर्नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ॥ ७७ ॥

कदर्थितस्येति ॥ कदर्थितस्य पीडितस्यापि धैर्यवृत्तेधृतिशीलस्य धैर्यगुणं धीरत्वगुणं प्रमार्हमपनेतुं न शक्यते न पार्यते । इममेवार्थं दृष्टान्तमुखेन साध- १० (बोध) यति । अधोमुखस्यावाङ्मुखस्यापि वह्ने: शिखिनः शिखाः कीलाः कदाचिज्ञातु अधः अधोभागं न यान्ति न गच्छन्त्येव । यथा अवाङ्मुखीकृतस्यापि वह्ने: शिखा ऊर्ध्वं च यान्ति एवमेव कदर्थितस्यापि धीरस्य धैर्यमुच्चतमित्यर्थः ॥ [उपजाति]

१) ते१. च; ते२. न (हि) । ना२. म४. धैर्यवृत्ते । —२) ना१.२.४.५. रा. ते. प्र४.५. म५. धैर्यगुणः । —३) तु. अधः कृतस्यापि । तु. सु. तनूनपातो; ना१. हुताशनस्य; प्र४. कृतस्य १५ वह्ने । —४) ना१-४. प्र४. याति (यान्ति) ॥

भ. १५१९ (५९१); पञ्चतज्जे १.६२; हितोप० २.६६ (६१,६७) । शा. २२७ (भर्त०) । सु. ३१६ (५२८; अथबोपस्य) । ठाक्काल्यायिकायां १.३९ । सुर. पृ० ५१.४ (शार्ङ्ग०) । सुभा. पृ० ७७.८ (भर्त०; भद्रन्ताक्षबोपस्य) । सूहा. १०१.७ (पञ्चतज्जे) । गुह्यमहापुराणे ११०.१६ ॥ २०

वरं शृङ्गोत्सङ्गाद्विमशिखरिणः क्वापि विषमे
पतित्वायं कायः कठिनदृष्टदन्तर्विदलितः ।
वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीक्ष्णदशने
वरं वह्नौ पातस्तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ ७८ ॥

वरमिति ॥ शृङ्गोत्सङ्गात् शृङ्गोपरिभागात् हिमशिखरिणः प्रालेयाद्रेः (संब- २५ निधनः तुङ्गादुञ्चतात् शृङ्गाच्छखरात्सकाशात्) क्वापि कुत्रचित् विषमे निम्नोच्चत- प्रदेशो पतित्वा निपत्य कठिनानां कर्कशानां दृष्टदां शिलानामन्तर्मध्ये विदलितो भिज्ञः (विगलितो विकीर्णः) [अयं] (अधः) कायो देहः वरं मनाकृप्रियम् । वर- शब्दो मनाकृप्रिये नियतनपुंसकलिङ्गः । ‘देवाद्वृते वरः श्रंष्टे त्रिषु हृषीवं मनाकृप्रिये’ इत्यमरः । तीक्ष्णदशने तिग्मदशने फणिपतेराशीविषमेष्टस्य मुखे वदने न्यस्तो २० हस्तः करो वा वरं मनाकृप्रियम् । वह्नौ कृशानौ पातः पतनमपि वरं मनाकृप्रियम् । तदपि तथापि ततो विहितं शीलस्य सहृत्स्य विलयो नाशो न वरः । ‘शीलं स्वभावे

सद्गुर्त्त' इत्यमरः । वृत्तनाशो मरणादतिरिच्यते । कण्ठगतप्राणैः न अशुभं कर्म समा-
चरन्ति कुश(कुशल)वृद्धयः ॥ [विखरिणी]

१३) ना. ते२. म४.५. श्योतुङ्गाद्; प्र२. श्यातुङ्गाद् । ना१. रा. प्र५. गुह्ण (हिस-) ।
सु. ना१. प्र४. विषये (विषमे) । —२) प्र१.२. म१-३. पतित्वाधः । सु. ना१. कठिण० । रा. ते१.
प्र५. ०वृदन्ते । रा. ते१. प्र२-५. विगलितः; म३. निदलितः; म५. विलिखितः (विदलितः) ।
—४) ना३.४. प्र२ (मू.); वरः; ते२. ततः (कृतः) । ते२. म४.५. शीलविषमः ॥

भ. ५१५४ (२७३१) ॥

वहिस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणा—

न्मेहः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।

व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते

यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ७९ ॥

वहिरिति ॥ यस्याङ्गे देहेऽखिलानां सर्वेषामपि लोकानां जनानां वल्लभतमं
अत्यन्ताभीष्टं शीलं सहृतं समुन्मीलति स्फुरति तस्य वहिरितिः जलायते जलनि-
धिचाचरति । शीततरो भवतीत्यर्थः । 'कर्तुः क्यङ्गसलोपश्च' इति कर्तुर्युपमाने आचारे
१५ क्यङ्गप्रत्ययः । जलनिधिः पयोराशि: कुल्यायते कुल्येवाचरति । ईषत्तर इत्यर्थः ।
मेहः सुरालयः स्वल्पशिलायते स्वल्पशिलेवाचरति । मृगपतिः सिंहः सद्यः सपदि-
कुरङ्गायते कुरङ्ग इवाचरति । कुरङ्गो हरिणः । व्यालो भुजंगः माल्यगुणायते माल्य-
गुण इवाचरति । माल्यगुणः पुष्पस्त्रकः । विषरसो गरलद्रवः । 'शङ्कारादौ विषे
२० वीर्यं गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । पीयूषवर्षायते मृतवृष्टिरिवाचरति ॥ [शारदू-
विकीडितम्]

[अड्यारू २८. एम. ५६. कोषे नात्ति] ३) ते२. व्यालः स्वल्पमृगायते । म५. विषरसः ।
—४) तु. सु१. प्र४. ०वलभमिदं; सु२.३. ना१.४.५. रा. ते१. प्र५. ०वलभतरं । सु१. समुन्मृहति;
ते२. म३. समुज्जृमते ॥

भ. ६०१४ (२७६५); प्रसङ्गाभ० ४ । सुरः प२० १०२.४ (कल्पतरौ) । सुभा. प२०
२५ ८४.१९ ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो

ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।

अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता

सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ८० ॥

ऐश्वर्यस्येति ॥ ऐश्वर्यस्य प्रभुतायाः सुजनता सौजन्यं विभूषणमलंकारः । शौर्यस्य पराक्रमस्य चाक्संयमः अविकर्त्थनं विभूषणम् । श्रुतस्य शास्त्रस्य विनयः प्रथयो विभूषणम् । 'मोक्षे धीर्जानमन्य-
त्रे'ति 'श्रुतं शाखावधृतयोरिति चामरः । वित्तस्य धनस्य पात्रे त्रिविधे व्ययः प्रतिपादनं विभूषणम् । धर्मपात्रं कार्यपात्रं कामपात्रं चेति यात्रस्य त्रैविध्यम् । तत्र १५
धर्मपात्रे वित्तस्य व्ययः विद्यातपोवृत्तवत्सु विश्रेषु निर्वाजं दानम् । "न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्रमिमे चोमे तद्विद्वात्प्रकीर्तिंतम्" इति स्मृतेः । प्रत्युपकारार्थं यस्मै धनं दीयते तत्कार्यपात्रम् । अनिष्टद्वात्मकसखोपभोगार्थं यस्मै धनं दीयते तत्कामपात्रम् । तपसः अनशानादेः अक्रोधः कोधराहित्यं विभूषणम् । प्रभवितुः शक्तस्य क्षमा सहिष्णुत्वं विभूषणम् । धर्मस्य मुण्डस्य निर्वाजता अभिसंविराहित्यं विभूषणम् । सर्वेषामपि पुरुषाणां सर्वेष्य कारणं हेतुः इदं मुक्तं शीलं सहृतं परमुल्काण्ठं विभूषणमाभरणम् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ग्र३ (नू). छुभूषणं । तु.सु. शरस्य (शौर्यस) । —२) ग्र१. म. °स्योपरमः (म३. °रतिः) । ग्र१. म३. शमस्य (श्रुतस्य) । —४) तु२. सर्वेषामपि । तु. म४. सर्वभूषणम् (म४. सर्वकारणम् इत्यपि) ॥ १५

म. १४८७ (५८१); प्रसङ्गाभ० ३; सुभाष. १८० । सु. ३०५४ । सुभा. पृ० ८४.२० ।
सुर. पृ० १४.३४ (पृ० २३१.६. भर्त०) । सहा. १८०.९ (सरस्वतीकण्ठाभरणे) । सूक्त-
वल्लयां १ । सभातरङ्गे १.५१ । सुभापिताण्ठे ८.४६ ॥

नीतिशतके अष्टमपद्धतौ अधिकश्लोकाः ।

छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
इति विमृशन्तः सन्तः संतप्यन्ते न लोकेषु ॥ १ ॥

२०

{ छिन्न इति ॥ तरुदिनक्रमेण कृशः सक्षमिष्य पुनरुपचीयते प्रवर्धते । इत्येवं विमृशन्तो मनस्यनु-
संदधानाः सन्तः शीलसंपन्ना लोकेषु बन्धुजनेषु विश्लेषेषु विह्लेषु सत्स्वपि न संतप्यन्ते । किंतु तरुचन्द्रदृष्टान्तेनाभिवृद्धिमाशंसन्त एव सन्तीत्यर्थः ॥ आर्या-
मेदः ॥ न्या० } २५

[रा. नीति. ७९; नार२. नीति. ८.१०; ते१. नीति. ७९; अडयारू. २५. एल. २. नीति. ८०
इतोऽन्यत्र कोशेष्विदं पद्मं नाति] ४) नार२. न विपदि लोकेषु; नार४. न विधिरेषः; रा. ते१. न विश्लेषेषु लोकेषु (न लोकेषु) ॥

म. २३१४ (९२५); संस्कृतपाठ० ६२ । सुभा. पृ० ४७.१३ । सुर. पृ० १९.८०
(प्रसङ्गरत्नावल्लयाम्) ॥ २६

एको वासः पद्मृणं वा वनं वा एका भार्या वंशजा वा प्रिया वा ।
एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा एको देवः केशवो वा शिवो वा ॥ २ ॥

[अडयाद् २८ एम् ५६. नीति ७३; प्र३. पुणिकायामपि इत्यते]

[भ. १४२५ (५५७)। प्रबन्धचिन्तामणी ४.१८१। सुभा. पृ० १७२.८१४। सूहा. १८३.६१
(महाभारते) ।]

अपेक्षन्ते न पात्राणि न स्वेहं न दशान्तरम् ।
सदा लोकहिता रक्ता रत्नदीपा इवोत्तमाः ॥ ३ ॥

अपेक्षन्त इति । उत्तमाः सत्पुरुषाः रत्नदीपाः रत्नमयदीपा इव पात्राणि धर्म-
मय (धर्मादियोग्य) पात्राणि दीपपक्षे तैलाधारपात्राणि च नापेक्षन्ते । न काङ्क्षन्ति ।
ज्ञेहो मैत्री अन्यत्र तैलादिकं नापेक्षन्ते । दशान्तरं अवस्थान्तरं, अन्यत्र वर्त्यन्तरम् ।
दशावस्था(ती)वस्थायामिति शब्दार्णवे । नापेक्षन्ते । सदा संततं लोकहिता जन-
प्रियाः रक्ताः अन्यत्र रागयुक्ता भवन्ति इति शेषः ॥

[सु. नीति. ८१ (८०); ना ३-५. ग्र १-३. ५. नीति. ८०] [भ. ४५५ (१६५) । शा.
२३५ । सुभा. पृ० ४६.४२ । सु. २२४ । सुभापितार्णवे १६.१ । सूहा. ३१.३ । पश्चरचनायां
(का. ८१) पृ० ११०.३०]

॥ दैवपद्धतिः ॥

नेता यस्य वृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः
स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरेरैरावतो वाहनम् ।
इत्याश्र्यबलान्वितोऽपि बलभिद्धमः पौरैः संगरे
तद्यक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग्धिग्वृथा पौरुषम् ॥ ८१ ॥

नेतेति ॥ यस्य बलभिद इन्द्रस्य नेता मध्यी वृहस्पतिर्वाचस्पतिः । यस्य प्रहर-
णमायुधं वज्रं शतकोटिः । यस्य सैनिकाः सैन्याः सुरा अमराः । यस्य दुर्गं गिर्यादि-
ष्वन्यतमं स्थानं स्वर्गखिविष्टपम् । यस्य हरेर्विष्णोरनुग्रहः कृपा । यस्य वाहनं
(वारणः दन्ती) पेरावतः अभ्रमातङ्गः । इत्येवमाश्रयेणाद्युतेन बलेन शक्त्यान्वि-
तोऽपि युक्तोऽपि बलभिदिन्द्रः । पौरैः परिपन्थिभिः संगरे युद्धे भग्नः पराजितः ।
तत्तस्मात्कारणात् दैवं भागधेयमेव व्यक्तं स्फुटं शरणं रक्षितु । वृथा व्यर्थं पौरुषं
पुरुषकारः । धिग्धिकृ लिन्दित इत्यर्थः । ‘धिग्धिर्भूतसेननिन्दयो’रित्यमरः ॥ [शार्दूल-
विकीडितम्]

१) तु२. नैता । —२) ग्र४. स्वर्ग । ना५. असंग्रहः; ग्र४. अनुग्रहं । तु.सु. रा १. ते. ऐरा-
वणो । सु१. ते२. रावणः; सु२.३. ना२-४. रा. ते१. ग्र३.३. वारणः; ग्र१. म३. वाहनः । —३)
तु. सु. इत्यैव्यर्थं । म३. उच्चरथं । तु. उपि मधवा; म४. उपि सुरराहृ; म५. सुरविराहृ (उपि
बलभिद्) । —४) तु२. ना१. ग्र१.२. म१.३-५. तद्युक्तं; म२. तद्युक्तं । ग्र४. बत (ननु) ।
ना२. भेव * नृणां वृद्धौ क्षये कारणं । म४.५. हि परं (शरणं) ॥

भ. ३८१५ (१६४३); विक्रमचरित्रे १०२। सु. ३१५९। सुर. पू० ७३.१० (शार्ङ्ग०)।
सुभा. पू० ९३.१००। आत्मानुशासनकाव्ये ॥

भग्नाशस्य करण्डपिण्डिततनोमर्लानेन्द्रियस्य क्षुधा
कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नकं मुखे भोगिनः ।
तृप्तस्तिपिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा
स्वस्यास्तिष्ठत दैवमेव हि परं वृद्धौ क्षेये कारणम् ॥८२॥

भग्नाशस्येति ॥ भग्ना नष्टा आशा जीविताहारयोस्तुष्णा यस्य स भग्नाशः
तस्य । करण्डेन पेटिकया पिण्डिततनोः पिण्डीकृतदेहस्य । क्षुधा बुभुक्षया
म्लानानि ग्लानानि इन्द्रियाणि चशुरादीनि यस्य तस्य भोगिनो भुजंगस्य मुखे वदने
आखुरुन्दुरुः स्वयमात्मनैव च नकं रात्रौ विवरं करण्डरन्धं कृत्वा निपतितः पति- १०
तवान् । असौ भोगी तस्याखोः पिण्डितेन मांसेन लृपो मुदितः सन्सत्वरं ससंभ्रमं
तेनैवाखुक्तेन पथा मार्गेण यातो गतः । हे लोकाः तेन कारणेन स्वस्थाः संतुष्टास्ति-
ष्ठुत आध्वम् । हि यस्मात्कारणात् परं केवलं दैवं भागधेयमेव वृद्धाखुपचये क्षयेऽप-
चये च कारणं हेतुः । करण्डे मोदकाः सन्ति तान्भुक्त्वा जीविष्यामीत्येव बुद्ध्या
मूर्खिको मृतः । न जीवामि आहारोऽपि मम न संभवतीति निर्विण्ण (विषण्ण) ॥ ११
एव भोगी आहारं मार्गं च लब्ध्या जीवितं प्राप्तः । तस्मात्पुरुषकारो निरर्थकः । दैव-
मेव प्रबलमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ना१. भग्ना यस्य । तु. °पीडिततनुरुः सु. ना२. °पीडिततनोद् । म३. मानेन्द्रियस्य । —३)
म३. तत्क्षणमहो; म४. तत्क्षणमसौ (सत्वरमसौ) । —४) सु. स्वस्यस्तिष्ठति; म५. स्वयं तिष्ठत ।
म३. जगतां (हि परं) । तु. ना१.२. प्र४. रुणां (परं) । प्र२. वृद्धिक्षये । ना५. चाकुलं ॥ २०

भ. ४५२८ (२०१२); पञ्चतंत्रे २.८८; शुक०. ६; विक्रमचरित्रे १०७; सुभाष. १०७
(३०६)। सु. ३१४३। सक. ५.७१.२ (पू० ३२४)। सुभा. पू० ९४.३०९। सुर. पू०
७१.१२ (भर्तृ०) ॥

दैवात्कन्दुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्नपि ।
तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ ८३ ॥

दैवादिति ॥ आर्यः सज्जनः दैवादैवगत्या पतन्नभ्रदयन्नपि कन्दुकपातेन न
स्थायिना न पतति । अनार्योऽसज्जनस्तु सृदो मृत्तिकायाः पिण्डस्य पतनं पातो
यथा तथा पतति । मृत्पिण्डः पतित्वा नोत्पतति । भूमात्रेव गतिः । एवमेवानार्यः
पततीत्यर्थः ॥ [अनुदृ०]

१) तु.सु. प्रायः; रा. ते१. प्र१. म. यथा (दैवात्) । तु१. ना१. प्र२.३.५. म३. कन्दुक० । ३०
ना१.३.४. ते२.-वत्तून्०; ना५. प्र४. -वत्तूर्णम् (-पातेन) । —२) तु. म३. पतत्यार्यः; सु. प्र२.३.
न स्थायार्यः; ना१. ३-५. ते२. प्र४.५. उदेत्यार्यः । —३) तु२. तत्त्वार्थनार्यः । —४) तु१.
मृत्पिण्डः ॥

भ. ४३३३ (१९०६)। पञ्चतंत्रे २.१७०। सुभाषितार्थे २४.११७ (पाठमेदैः)।

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः संतापिते मस्तके
गच्छन्देशमनातपं द्रुतगतिस्तालस्य मूलं गतः ।
तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः
प्रायो गच्छति यत्र दैवहतकस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥ ८४ ॥

खल्वाट इति ॥ खल्वा(र्वा)टः प्रकृत्या केशरहितमस्तकः । दिवसेश्वरस्य मार्त्त-
ण्डस्य किरणैर्मयूखैर्मस्तके शिरसि केशविहीनत्वात्संतापिते संतसे सति । अनातपं
आतपरहितं देशं प्रदेशं गच्छन्देशजन् द्रुतगतिः शीघ्रगमनः संस्तालस्य तृणराजस्य
मूलं तलं गतः प्राप्तः । तत्र तालमूले पतता भ्रश्यता महता स्थूलेन तालस्य फलेन ।
अस्य खल्वाटस्य शिरो मस्तकं सशब्दं शब्दसहितं यथा भवति तथा भग्नं पपाट ।
दैवेन विधिना हत एव हतको नाशितो यत्र गच्छति यस्मिन्प्रदेशे याति तत्रैव
प्रदेशे प्रायो भूम्जा आपदो विषदो यान्ति । तं दैवहतकमनुवज्ञन्ति । पुरुषकारादपि
दैवमेव प्रबलमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) रा१. प्र१-४. म. ख(म४.स्वा)र्वाटो । तु. सु. ना१.२. म१.३.५. संतापितो; प्र१.
१८. म२.४. संताडितो । —२) तु. सु. ना१.२. म३-५. वाञ्छन्; प्र१. भ्राम्यन् । तु. सु. ना२. म१.
३-५. विधिवशात्; ना१. द्रुतमसौ । ते१. मूले स्थितः । —३) ते२. तत्रस्थेपि महत्कलं निपतितं;
प्र१. तत्रस्थस्य च तत्कलेन पतता; म५. तत्रस्थस्य तु तत्कलैर्निपतितैर् । ते. भिन्नं । म१.३.५.
समलं । —४) म३. यत्रायान्ति हि मन्दभाग्यनिवहस्तः । ना१.२. भ्राम्यरहितस्तः । तु२. प्र२ (मू.).
यन्त्यापदः ॥

२० भ. २०४८ (८०२); सुभाष. ३०८ । शा. ४३७ (भर्तुं०)। सु. ११४१ (दिविरदेवा-
दिवस्य)। सुभा. ष० १४.११४ (दिविरदेवादिवस्य)। सुर. ष० ७१.१३ (भर्तुं०)। सहा.
३६.७ (पञ्चतंत्रे) ॥

गजभुजंगविहंगमवन्धनं शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनम् ।
मतिमतां च समीक्ष्य दरिद्रतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥८५॥

२५ गजेति ॥ गजा दन्तिनः [भुजंगाः सर्पाः विहंगमाः पक्षिणः] (विहङ्गाः पक्षिणः
भुजंगमाः सर्पाः) तेषां वन्धनं निरोधः । शशी चन्द्रः दिवाकरो भास्करश्च तयोर्ग्रे-
हपीडनं केतुराहुग्रहपीडां मतिमतां सतां दरिद्रतां दारिद्र्यं च समीक्ष्य दृष्टा तुङ्गा
विधिदेवं बलवानधिकः इत्येवं मे मम मतिर्वुद्धिः । जातेति शेषः ॥ [द्रुतविलम्बितम्]

१) प्र३ (मू.). गजविहंगभुजंगम् । —२) ना१. ग्रहपीडनम् । —३) ना२. ते२. निरीक्ष्य;
३० रा. विलोक्य (समीक्ष्य) ॥

भ. २०६० (८११); पञ्चतंत्रे २.२० (१९); हितोप० १.४५ (५२)। शा. ४४३। सु.
३१२५। वेताळमहृस्य नीतिप्रदीपे ४. (हे. ष० ५२६)। तच्छाल्यायिकायां २.८। विकम-
चरित्रे २६२। सुभा. ष० १२.६८। सुर. ष० १०१.१४ (भर्तुं०) ॥

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरब्लमलंकरणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभङ्गं करोति चेदह ह कष्टमपण्डितता विधेः ॥८६॥

सृजतीति ॥ तावत्यथम् विधिर्ब्रह्मा अशेषाणां समग्राणां गुणानां बलबहुगुण-
श्रुत्यादीनां आकरं जन्मस्थानं पुरुषरब्लं नरश्चेष्टम् । ‘रब्लं स्वजातिश्रेष्ठेऽपी’त्यमरः ।
भुवः भूमे: अलंकरणं भूयानभूतं सृजति उत्पादयति । तत्पुरुषरब्लं भूम्यलंकरणमपि ।
तस्मिन्नेव इष्टे भङ्गं नश्वरं, अचिरकालस्थायीत्यर्थः । करोति विद्धाति चेत् विधे-
विधातुः अपण्डितता अविवेकित्वम् । अह ह अद्भुते खेदे च । ‘अह हेत्यद्भुते खेदे
चे’त्यमरः । इदं कदं गहनं ईद्यगिति निरुपयितुमशक्यमिति यावत् । ‘कष्टे तु कच्छ-
गहने’ इत्यमरः । बहुगुणशालिनं पुमांसं चिरकालस्थायिनं निर्मिमीते चेत् तदानीं
ब्रह्मणः कृत्यं समझसं नो चेदसमझसमित्यर्थः ॥ [द्रुतविलम्बितम्] ॥

१) तु. ०गुणाकरः । —३) तु. ना३.५. प्र१-३. म१-३. च (तद्) । —४) तु१. अप-
ण्डिततां ॥

भ. ७१६३ (१२८९); सुभाष. ६८ । शा. ४००० । सु. ३१२६ (फलगुहसिन्याः) ।
समू. १३१.३९ (फलगुहसिन्याः) । सुर. पू० ७१.१५ (भर्तुः) । सुभा. पू० ९२.३७ ।
सहा. ३६.४ (फलगुहसिन्याः) ॥ १५

*येनैवाम्बरखण्डेन संवीतो निशि चन्द्रमाः ।
तेनैव च दिवा भानुरहो दौर्गत्यमेतयोः ॥ ८७ ॥

येनेति ॥ निशि रात्रौ चन्द्रमाश्वन्द्रो येनैवाम्बरखण्डेन नभोभागेन वासश्छेदेन ।
‘अम्बरं व्योम्नि वाससी’त्यमरः । संवीत आवृतः तेनैवाम्बरखण्डेन दिवा दिवसे
भानुरक्ष्य संवीतः आवृतः । एतयोश्वन्द्रभान्वोः दौर्गत्यं दारिद्र्यम् । अहो आश्वर्यम् ॥
अम्बरशब्दश्लेषण कविरिद्वर्कयोर्दर्शित्यमुत्पादयति ॥ [अनुष्टुप्] ॥

[रा१. कोशे नात्ति; रा२. कोशे तु टीकावां प्रक्षिप्तः; अडवाद् २२. वी. १० कोशेऽपि नात्ति] ।
१) ते२. एनैव (येनैव) । —२) ना२. सेवितो; प्र४. संवृतो (संवीतो) । —३) तु२. तेनैव दिवसे
भानुद । —४) ना१. दौर्गमम्; प्र५. दारिद्र्यम् (दौर्गत्यम्) । तु. एवयोः (एतयोः) ॥

भ. ५५४४ (२५१०) । सुभा. पू० ६५.५ ॥ १५

*प्रियसख विपद्णाघातप्रपातपरंपरा-
परिच्यबले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालव-
द्धमयति मनो नो जानीमः किमत्र विधास्यति ॥ ८८ ॥

प्रियसखेति ॥ हे प्रियसख अभिमतमित्र । खलो दुर्जनो विधिर्ब्रह्मा मनश्चित्तं
मृदं सृचिकामिव बलान्त्रसभं पिण्डीकृत्य अपिण्डमेव पिण्डं कृत्वा । 'अभूततद्वावे
च्छिः' । 'अस्य च्छा'वितीत्वम् । 'ऊर्यादिच्छिवडाच्छे'ति गतिसंज्ञायां 'गतिकारके'-
त्यादिना समासः । समासेन पूर्वोक्तो ल्यप् । प्रगल्भकुलालवत् प्रौढकुम्भकार इव
विषद आपद पव दण्डस्य लगुडस्य आधातानां ताडनानां प्रपातानां पातानां परंपरा
आवृ {तिस्तस्या: यः परिचयः संस्कारः निविडावयवपरस्परसंनिवेशाश्च स एव बलं
दाढ्यं यस्य तस्मिन्-रा} (त्यः ताभिः परिचयेन संस्तवेन चले लोले) चिन्ताचके
आध्यान एव च क्रोडागारे घटनिर्माणसाधने वलये भ्रमयति । अत्र असिर्मिक
विधास्यति न जानीमः ॥ [हरिणी]

- १० [ना१.२. अडयारू २८. एम. ५६ कोशेषु नास्ति] १) सु. प्र४. म१. प्रियसखिः; ते२. प्रिय
निजः । तु. °इण्डावाताद्; प्र१. दण्डारवात् । तु. °विधातः; ना५. रा. प्र५. °प्रवातः; प्र१. म१-३.
°प्रधातः; प्र४. °प्रतपः; म५. °प्रभावः (°प्रपातः) । —२) ग्र३ (मू.). °परिचल० । तु१. सु. ना५.
प्र२-४. °बले; तु२. °बलत् (°बले) । सु (मू). विधाय (निधाय) । प्र४. खलम् । —३) प्र४.
बन्धीकृत्य (पिण्डीकृत्य) । ते२. प्रचण्ड० (प्रगल्भ०) । —४) प्र४. विधास्यते ॥
- १५ भ. ४३५३ (१९२१) । शा. ४५१ (विज्ञकायाः) । सु. ३१३७ । सुभा. प२० ९३.८६
(विज्ञकायाः) ॥

*विरम विरमायासादस्माद्द्वारुद्ध्यवसायतो
विपदि महतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीहसे ।
अथ जडविधे कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमाः

२१ कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥ ८९ ॥

विरमेति ॥ अथ जड अज्ञ विधे विधातः विपद्यापदि महतामुदाराणां धैर्य-
ध्वंसं धृतिनाशं ईक्षितुं द्रष्टुं यदि ईहसे इच्छसि चेत् (विरसायासादीक्षणस्वरूपा)
अस्माद्द्वारुद्ध्यवसायतो दुष्टाद्योगात् विरम निर्वर्तत्व । { विरम विरम आभीक्षण्येन
विरतो भव । 'नित्यवीप्सयो'रित्याभीक्षण्यात् द्विरुक्तिः-रा } एते महान्तः कल्पापाये
२५ प्रलयकाले व्यपेतोऽपगतो निजक्रमः स्वप्रकारो येषां ते तथाविधाः क्षुद्राः स्वल्पाः
कुलशिखरिणः कुलपर्वताः न भवन्ति । कुलशिखरिणामम्भमोराशीनामपि प्रलया-
पदि नाशोऽस्ति । महतां धैर्यस्य तु विपत्सहस्रेष्वपि ध्वंसो नास्तीत्यर्थः ॥ [हरिणी]

- [ना१. प्र४. म४.५. कोशेषु नास्ति] १) ना२. प्र२.३. विरसा० (विरमा०) तु. दुराद्ध्यवसा-
यतो; ना२. दुर्ध्यवसायतो । —२) म२. °ध्वंसं समीक्ष्य न लज्जसे । —३) सु. ना५. अपि (अथ) ।
३० तु. सु. प्र३. जडविधे । रा. प्र१.३.५. म३. ऽव्यपेत० (व्यपेत०) । तु. °निजक्रमः ॥

भ. ६१४८ ॥

दैवेन प्रभुणा स्वयं जगति यद्यस्य प्रमाणीकृतं
तत्त्वस्योपनमेन्मनागापि महान्नैवाश्रयः कारणम् ।

सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं

सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोविन्दवः ॥१०॥

दैवेनेति ॥ प्रभुणा सुखदुःखात्मकगुणनिर्माणसमर्थेन दैवेन भाग्येन जगति लोके
यस्य जनस्य यद्धनादिकं प्रमाणीकृतभियत्या परिमितम् । 'प्रमाणं हेतुर्मर्यादाशाखे-
यत्ताप्रमातृष्वित्यमरः । तत् धनादिकं तस्य जनस्योपनमेत्प्रासं भवेत् । महान्पृथु-
राश्रयोऽपि मनागलपमपि कारणं हेतुर्नैव भवेत् । दृष्टान्तमाह । सर्वासामाशानां
दिशां तृष्णानां च । 'आशा तृष्णापि चायते'त्यमरः । परिपूरके पूरथितरि जलधरे
वारिवाहे प्रत्यहमनुवासरं वर्षति सत्यपि चातकस्य सारङ्गस्य पक्षिणो मुखे बदने
द्वित्राः द्वौ वा त्रयो वा । 'संख्यवाद्यासन्ने'त्यादिना बहुवीहिः । सूक्ष्माः सूक्ष्मा
एव पयोविन्दवः वारिविषुषः पतन्ति । आश्रयमहत्वं फलमहत्वे कारणं न भवति । "
अपि तु भाग्यमेव । उक्तं च । "संख्यं वरेण्यघटितं द्रविणेश्वरेण काश्यं तथापि
किमिदं तव नापनीतम् । वन्यः कृशस्तव न किं प्रथिमास्पदाभ्यां द्वाभ्यां सदा
परिचितोऽपि पयोधराभ्याम् ॥" इति ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

[म२. कोशे नास्ति] १) प्र४. प्रभुणान्वहं । प्र१. म३. स्वयं जगदिदं यस्य । —२) तु१. सु.
म१. °नयेन; तु२. ना२. °नयन्; ना१. °गमेन; प्र२(मू). °शमेन; प्र४. म४.५. °गमे; म३. १५
°रमेन (°नमेन) । प्र१. म३. तथा; प्र४. महन् (महान्) । तु२. येवाश्रयः; ना१. नैवाश्रयं; म४.
नैवाश्रयः; —३) ना१. °परिपूर्तके । —४) ते२. येव (एव) ॥

भ. २९८० (१२५५); सुभाष. ३१६ । सुभा. पृ० १५.१२३ ॥

नीतिशतके नवमपद्धतौ अधिकश्लोकाः ।

*अयमसृतनिधानं नायकोऽप्योपधीनां
शतभिषगनुयातः शंसुमूर्धावतंसः ।
विरहयति न चैनं राजयक्षमा शशाङ्कं
हतविधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः ॥ १ ॥

२०

{अयमिति ॥ अयं परिदृश्यमानश्वन्द्रोऽसृतस्य निधानं स्थानमपि ओषधीनां
संजीवन्यादीनां नायको नेतापि शतभिषजा नक्षत्रेण शतेन भिषग्भिवैद्यश्च अनु- २५
यातोऽनुसृतोऽपि, किं बहुना शंभोः सकललोकक्षेमंकरस्य शंकरस्य मूर्खोऽवतंसः
शिरोभूषणमपि, एनमुक्तविशेषणविशिष्टं शशाङ्कं राजयक्षमा क्षयरोगो न च विरह-
यति न त्यजति खलु । अतो हतविधेनशृदैवस्य परिपाको नियोगः केन वा पुंसा
लङ्घनीयः । न केनापीत्यर्थः । हतेति निवैदानुसंधानार्थकः । (राजयक्षमेत्यत्र राज-
श्वन्द्रस्य यक्षमा, राजा चासौ यक्षमेति वा विग्रहः ।) यथा वाहटः—“अनेकरो- ३०
गानुगतो बहुरोगपुरोगमः । राजयक्षमा क्षयोऽशेषपरोगराडिति च स्मृतः” ॥
इति ॥ [मालिनीवृत्तम्]-रा }

[सु. प्र.२.३.५. कोशेषु गोमन्तकोशेषेकस्मिक्ष नाति] १) ना२. प्र४. म१.२. खयम् (अथम्) । प्र४. नीतिः । ना१.२. ते. प्र१. औषधीनां । —२) तु. ना२. अमृतमयशरीरः क्वन्ति॒ युक्तोऽपि चन्द्रः । ना५. रा. शंभुमूर्ध्वोवतंसः । —३) तु. भवत विगतरात्ममैष्ठलं प्राप्य भानोः । ना१. विहरयति यदेनं; ना२. तदपि च वियुक्ते; प्र१. म३. ग्लपयति च तथैनं; म१. म१.२. परि-
४) हरयति न चैनं; म४.५. विद्युजति न हि चैनं (विरहयति न चैनं) । —४) तु. परसदननिविष्टः
को लघुत्वं न याति ॥

भ. ५५१ । सुभा. पृ० १३.६४ । चाणक्यनीतिदर्पणे १५.१४ ॥

पातितोऽपि कराघातैरुत्पत्त्येव कन्दुकः ।
प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥ २ ॥

॥ [ना२. नीति. १.४; गोमन्तकोशे नीति. ८३] [भ. ३८८६ (१६८५); सुभाष. १९५ ।
शा. ४८६ । सु. २२२ । सुभा. पृ० ४५.३० । सुभाषितार्णवे २४.११८ ।]

उद्गणपरिवारो नायको यः सुधायाः
शतभिषगनुयातः शंभुमूर्ध्वोवतंसः ।
विरहयति न चैनं राजयक्षमा शशाङ्कं
हतविधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः ॥ ३ ॥

१५

[तु. नीति. ८१] [भ. ११६८; सुभाष. २७७ । सुर. पृ० ७५.१ (कल्पतरौ) । सु. ५७३ ।
सुभा. पृ० १६.४ । सुभाषितार्णवे. ३१.४ । सभातस्त्रे २५.६ ।]

२०

रामस्य व्यसनं वलेनियमनं पाण्डोः सुतानां वनं
वृष्णीनां निधनं नलस्य विपदं भीष्मस्य शत्रोर्हतिम् ।
विष्णोर्वामनतां तथार्जुनवधं संचिन्त्य लङ्घेश्वरं
सर्वं दैववशादुपैति पुरुषः कः कं परित्रायते ॥ ४ ॥

[अड्यारू २९. ई२. नीति. १. १२] [भ. ५७८२ (२६३०); पञ्चतत्रे ५.६४; भोजप्र-
वन्धे; विक्रमचरित्रे ८०]

२५

भगवन्तौ जगन्नेत्रौ सूर्याचन्द्रमसावपि ।
काले गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घयते ॥ ५ ॥

[अड्यारू २९. ई२. नीति. १. १३] [भ. ४५२७ (२०११) । दण्डितः काव्यादर्शे २.
१७२ । सुभा. पृ० १०.५ (दण्डी) । शा. ४४९]

येन यत्र च भोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव वा ।
स तत्र रज्जवा वच्छैव वलादैवेन नीयते ॥ ६ ॥

[अडयार् २९ ई२. नीति. ९. १४] [सुभा. पृ० ११.३३ ।]

यस्माच्च येन च यदा च यथा च यच्च यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म ।
तस्माच्च तेन च तदा च तथा च तच्च तावच्च तत्र च विधातृवशादुपैति ॥ ७ ॥

[अडयार् २९ ई२. नीति. ९. १५] [भ. ५३४३ (२४१८); पञ्चतंत्रे २.१८ (१०);
हितोपदेशे १.३४ (४) । सुभा. पृ० १२.७१ । सुर. पृ० ७६.४ (हितोपदेश)]

व्योम्येकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्ति क्षतिं
बध्यन्ते निषुणैरगाधसलिलान्मीनाः समुद्रादपि ।
[दुर्नीतिं किमिहास्ति किं सुचरितं] कः खानलाभे गुणः
कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ८ ॥

[अडयार् २९ ई२. नीति. ९. १६] [भ. ६३३६ (२१२२) । सक. ५.७२.२ (पृ० १२५, वसुभागत्य) । सुर. पृ० १००.१ (हितोपदेश) । सुभा. पृ० ३७४.२०३ ।]

॥ कर्मपद्धतिः ॥

नमस्यामो देवान्ननु हतविधेस्तेऽपि वशगा
विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं यदि किमपरैः किं च विधिना
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ ९१ ॥

नमस्याम इति ॥ देवानमराजमस्यामो वन्दामहे । 'नमो वरिवश्चित्रङ्गः' क्यच् ।
नन्विति शङ्कायाम् । 'शङ्कासमुच्चयप्रश्नानुनयामच्छणे ननु' इत्यमरः । परिहरति ।
तेऽप्यमराः हतविधेदुष्टदेवस्य वशगाः परतत्वाः । पश्चान्तरमाशङ्कते । विधिर्वन्द्यो
नमस्कार्यः । उक्तमपि पक्षं परिहरति । सोऽपि विधिः प्रतिनियतस्य प्रतिपुरुषं ॥
भिन्नस्य कर्मणः सुकृतदुष्कृतस्य पक्षं फलं ददातीति तथाविधिः । यदि तर्हि
फलं कर्मायत्तं न देवायत्तं नापि विधायत्तं तदानीम [पैररन्द्यैः] (मरैदंद्यैः) किं
प्रयोजनं विधिना च किं प्रयोजनम् । न किंचित्प्रयोजनम् । तत् तस्मात् विधिरपि
येभ्यः कर्मभ्यो न प्रभवति न समर्थो भवति । तेभ्यः कर्मभ्यो नमः । कर्माण्येव
फलदानि । विधिस्तु कर्मानुरूपं फलमनुभावयतीत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) तु२. देवाः मनु; सु. ना२. देवान्ननु; म३. दैवान्न तु; म४.५. देवान्न तु । तु. सु. प्र१. म.
बत विधेः; ना१. हितविधेः । प्र१. म१-३. सत्त्वविवशा (तेऽपि वशगा) । ना१. वशजाः । —२)
प्र१. म३. ०रकैक० (०कर्मैक०) । —३) मा१. कर्मायुकं । प्र१. म१-४. यदिदम् (यदि किम्) ।
तु. सु. ना२. प्र२.३. अमरैः । ना१. हि; प्र४. तु (च) । प्र४. विधिनो । —४) प्र४. नमः; म३.
नमः ल्लात् (नमस्तत्) । प्र३. म३.५. कर्मभ्यो ॥

भ. ३३६७ (१४३१); सुभाष. ३०५। शान्तिशतके १.१ (हे. ४० ४१०)। शा. ४३६ (भर्तृ०)। सु. ३०७९। सुर. ४० ७१.११ (भर्तृ०)। सुभा. ४० ९३.८८ (भर्तृ०)। सहा. ३४.२४ (काष्ठप्रकाशे)। सोमदेवस्य यशक्षिलकचम्पवां (का० ७०. २. ४० २५६)॥

*ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिसो महासंकटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं सेवते
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥९२॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मा विधाता येन कर्मणा ब्रह्माण्डानामेव भाण्डानां कुम्भानामुदरे
भध्ये कुलालवत्कुम्भकार इव नियमितो निवद्धः क्षणमपि विश्वान्ति नानुभवति ।
१० विष्णुर्हरिरपि येन कर्मणा दशभिरवतारैर्मत्स्यकूर्मादिभिः गहने कलिले महासंकटेऽ-
धिक्संवाधे क्षिसो नियातितः । रुद्रो हरोऽपि येन कर्मणा कपालपाणिपुटके करो-
टिरूपभाजने भिक्षाटनं भिक्षार्थं परिभ्रमणं [सेवते अथति] (कारितो विधा-
पितः) । सूर्यः सवितापि येन कर्मणा नित्यं सर्वैर्दैव गगने व्योम्नि भ्राम्यति परि-
भ्रमति । तस्मै कर्मणे नमः । ब्रह्मादयोऽपि स्वकृतकर्मानुरूपं फलमनुभवन्तीत्युके
११ सति किमुतान्येषां मानुषादीनामित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

[तु. कोशयोर्नास्ति] ३) सु. चंभुर (रुद्रे) । ग्र२ (मू.)० लपात्रपुटके । ना.१ भिक्षाटणं; म४.
भिक्षाशनं । सु. ना२. ग्र३.५. म१-३. कारितः; ग्र१. कुवैते; ग्र२ (मू.). कार्यतः (सेवते) । —४)
म५. भ्राम्यति । ना.५. गहने ॥

भ. ४४९७ (१९९४)। शा. ४३५ (भर्तृ०)। सु. ३१०२। अष्टरवे ४ (हे० ८)।
२० विक्रमचरित्रे २६१। सुभा. ४० ९३.९८ (भर्तृ०)। सुर. ४० ७६.१ (शार्ङ्ग०)। गहडमहापुराणे
११३.१५ ॥

या साधूंश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्हितान्देविणः
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय सत्कियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं
२१ हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा मा कृथाः ॥९३॥

या साधूनिति । हे साधो सज्जन या सत्किया सत्कर्म साधून्सज्जनान् खला-
न्दुष्टान्करोति विदधाति । विदुषो विशेषान्मूढान्करोति । हितान्प्रियान्देविणः शत्रू-
न्करोति । प्रत्यक्षं दद्यमानं परोक्षमप्रत्यक्षं कुरुते करोति । अमृतं सुधां हालाहलं
कालकृटं कुरुते । एवंविधां भगवतीं षड्हुणैश्वर्यसंपञ्चां तां सत्कियां आराधय
२२ सेवते । विपुलेषु विशालेषु गुणेषु रूपादिषु व्यसनैदौषैः वाञ्छितमिष्टं फलं भोक्तुं
अनुभवितुं वृथा व्यर्थं आस्थां तात्पर्यं मा कृथाः मा कार्याः । वृथा व्यसनासक्तिं
परित्यज्य अघटनाधटनसमर्थं कर्मेव भजस्वेत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

२) तु२. प्रखण्डे । —३) ना२. चण्डकां (सत्कियां) । ना३.४. भोक्तुः । —४) तु. सु. ना२. त्वमतो; ग्र२.४. व्यसने (व्यसनैर्) । तु१.सु. ग्र३. म१-४. विफलेष्वास्थाः; तु२. विफलेष्वास्थाः; म५. विपुलैष्वास्थाः ॥

भ. ५४९९ (२४८०); सुभाष. ३०७ । सु. ३०७४ (श्रीवर्धनस्य) । सुभा. पृ० १३.
१७ । सुर. पृ० ७६.८ (सभातरङ्गे) ॥

शुभ्रं सद्गा सविभ्रमा युवतयः श्रेतातपत्रोज्जवला
लक्ष्मीरित्यनुभूयते स्थिरमनुस्यूते शुभे कर्मणि ।
विच्छिन्ने नितरामनङ्गकलहकीडानुटचन्तुकं
मुक्ताजालमिव प्रयाति इटिति भ्रश्यदिशो दृश्यताम् ॥१४॥

शुभ्रमिति ॥ शुभ्रं धवलं सद्गा गृहम् । सविभ्रमा विलाससहिता युवतय-^{१०}
स्त्रहण्यः । श्रेतेन पाण्डरेण आतपत्रेण छत्रेणोज्जवला विमला लक्ष्मीः संपत्तिरिति
एतत्सर्वं शुभे कर्मणि पुरा कृते स्यूते विच्छिन्ने सति स्थिरमनश्वरमिव अनुभूयते
ज्ञायते । विच्छिन्ने नष्टे शुभकर्मणि सति नितरामत्यर्थमनङ्गकलहकीडया प्रणय-
विग्रहलीलया त्रुटचन्तुकं छिन्नसूत्रकं (०तन्तुके छिन्नसूत्रके) मुक्ताजालं मौक्किक-
समूह इव इटिति शीघ्रं भ्रश्यत् विशीर्णं सत् दिशो हरितः प्रयाति गच्छति ।^{११}
दृश्यतां विलोक्यताम् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

२) तु. सु. ना २-४. ग्र२.३.५. स्थिरमिव; ना५. रा. ते. ग्र५. विरमनुः । तु. सु.
ना२. ग्र१.२. स्मिते (-स्यूते) । —३) ना५. संछिन्ने । सु. ना२. इतितां । ना१. °महत्कंतुकं;
ना३. म२. °त्रुटकन्तुकं; ग्र१. म३. °त्रुटकन्तुकं; ग्र२.५. °त्रुटत्तेतुके; ग्र४. त्रुटकन्तुकं । —४) तु२.
(मू). मुक्ताजाल; ग्र१. मुक्ताहार । प्र२. प्रयाति । ना१. सततं (इटिति) । तु. सु. ग्र१. म. भ्रश्य-^{२०}
दृश्यो; ना१. भ्रश्यन्दशौ । सु. इदृश्यतां; ते२. विश्वसा ॥

भ. ६४९५ (३००३); काव्यसं. ९७ ॥

गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यजातं
परिणतिरवधार्या यत्तः पण्डितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामा विपत्ते-
भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ १५ ॥

२५

गुणवदिति ॥ गुणवत् अनिन्द्यं अगुणवत् निन्द्यं वा कार्यजातं कर्तव्यसामान्यं
कुर्वता विद्यता जनेन । पण्डितेन धीमता यत्तः महता यत्तेन परिणतिः परिपाकः
अवधार्या निश्चेया । अन्यथा दोषं दर्शयति । अतिरभसेन अत्यन्तं त्वरया कृताना-
मनुष्ठितानां कर्मणां व्यापाराणां विपाकः विपरिणामः आ विपत्तेः मरणपर्यन्तं^{१०}
नी० शा० ८

शाल्येन शङ्खना तुल्यं सदृशो हृदयदाही चित्तपरिदाही भवति । यर्त्किंचित्कार्यं कुर्वन्स विचारयेत् अन्यथा पश्चात्तापं च नयेदित्यर्थः । उक्तं च ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

बृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुभ्धाः स्वयमेव संपदः” ॥

४ इति ॥ [मालिनी]

१) छु (टी). उचितमतुचितं वा । तु. कुर्वते । ते२. कार्यजालं । — ३) तु. आविष्टौ — ४) ना५. हृदयदावाः; म४.५. °यतापी ॥

भ. २१२२ (८४३) । ला. १३९१ । सु. २३९४ । सुर. प४० ७७.९ (प४० २४३. १३; भर्तुं) । सुभा. प४० १३. ८२ (प४० १७६.१७३) ॥

१० स्थाल्यां वैदूर्यमय्यां पचति तिलखलं चान्दनैरिन्धनौष्ठैः
सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैर्विलिखति वसुधामर्कतूलस्य हेतोः ।
छित्त्वा कर्पूरखण्डान्वृतिमिह कुरुते कोद्रवाणां समन्ता—
त्प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो यस्तपो मन्दभाग्यः ॥१६॥

स्थाल्यामिति ॥ मन्दभाग्योऽल्पपुण्यो यो मनुजः इमां कर्मभूमिं कर्मक्षेत्रं मर्त्य-
११ लोकं प्राप्य आसाद्य तपो न चरति न करोति स वैदूर्यमय्यां वालवायजमणिनिर्मितायां स्थाल्यामुखायां चान्दनैर्मलयज्जैरेव इन्धनानामेघसां ओष्ठैः स्तोमैः तिलखलं तिलपिण्याकं पचति रन्धयति । सौवर्णैः सुवर्णमयैर्लाङ्गलाग्रैः हलमुखैः अर्कतूलस्य हेतोरर्कतूलाय । ‘पश्ची हेतुप्रयोगे’ इति पश्ची । वसुधां भूमिं विलिखति कृपति । कर्पूरखण्डान् घनसारतरुनिचयान् छित्त्वा खण्डयित्वा कोद्रवाणां कोरदूषकाणां
१२ वृतिमावरणं समन्तात्परितः कुरुते रचयति । एतानि स्थाल्योकानि त्रीणि कर्माणि यथात्यन्तासंगतानि तथा कर्मभूमौ तपोविषयान्यकर्मानुष्ठानं अत्यन्तासंगतमि-
त्यर्थः ॥ [वर्गधरा]

[ना१. कोशो नास्ति] १) तु१. स्थाल्या । तु२. वैदूर्य०; तु२. वैदूर्य०; ना३-५. रा. ते. वैदूर्य० ।
तु. ना२. तिलखलिं; सु१. ना३. तिलगणं; सु२.३. च लशुनं; ग्र१. म१-३. तिलगणं; ग्र२ (मू).
२५ तिलखिलं; म४.५. तिलमलं । तु. ग्र१.३. म. चन्दनैरू । तु१. सु. इन्धनायैः; ते. ग्र१. म. इन्धनोयैः;
ग्र२ (मू). इन्धनोयैः । — २) तु२. ना२. विलखति; ते१. विलिखत- । तु२. कर्ममूलस्य; सु२.
—कर्मतूलस्य; ना२. अर्कमूलस्य । — ३) ना३. ग्र२.३. कर्पूरखण्डान् । तु. कृषिमिह; सु. कृषिमिह;
ग्र१. वृतिमिह; म३. वृतिरिह (वृतिमिह) । — ४) ना४. रा. ते. ग्र४. भजति (चरति) ॥

भ. ७२२६ (३३११) । सु. ३०४५ । सुभा. प४० ९५.१२७ । सुर. प४० ७७.१० (भर्तुं) ॥

२६ नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्कृतापि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु संचितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ९७ ॥

नैवाकुतिरिति ॥ आकुतिराकारो नैव फलति । कुलमभिजनो नैव फलति । शीलं सदृचं च न फलति । विद्या वेदशास्त्रादिरपि न फलति । यज्ञेनोद्योगेन कृता सेवा आश्रयवृत्तिरपि न फलति । यदि सौन्दर्यकुलशीलादिकं न फलति तर्हि किं फलतीत्याह । पूर्वेण पुरातनेन तपसा अहिंसाब्रह्मचर्यादिना संचितानि संगृहीतानि भाग्यान्यदृष्टानि पुरुषस्य यथैव ब्रुक्षास्तरवः काले समये फलन्ति पच्यन्ते तथैव । काले फलन्ति ॥ [वसन्ततिलका]

१) तु३. भवति (फलति) । तु१. च शीलं । —२) ना२. विद्या च नैव; म४. विद्या न चैव । ते१. च न यत्र० । —३) ग्र१. म१-३. पुण्यानि (भाग्यानि) । ना१. पूर्वतपसां । तु. सु. किल; ना१. फल- (खल) । —४) तु१. पुरणस्य (पुरुषस्य) । म४.५. यथा हि ॥

भ. ३८२५ (१६४८); सुभाष. १०८; विकमचरित्रे १७३ (२६३) । सु. ३१०० १०
(अश्वघोषस्य) । सुर. प० ७६.६ (समातरङ्गे) । सुभा. प० १२.७२ (अश्वघोषस्य) । सुहा.
३४.५० (विद्यघञ्जनवल्लभायां) । तद्वास्थायिकायां २.११५ । प्रबन्धचिन्तामणौ ३.१७० ।
गरुडमहापुराणे (उपजातिवृत्ते) ११३.५२ ॥

मज्जत्वम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रूज्जयत्वाहवे
वाणिज्यं कृषिसेवनं च सकला विद्याः कलाः शिक्षतु । ॥
आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत्कृत्वा प्रयत्नं परं
नाभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः॥१८॥

मज्जत्विति । अयं लोकः अम्भसि जले मज्जतु मज्जो भवतु । मेरोः सुरालयस्य
शिखरं शृङ्गं यातु गच्छतु । आहवे समरे [शत्रून्विपक्षान्] (शत्र्या बलेन) जय-
त्वमिभवतु । वाणिज्यं वणिकर्मं कृषिः कर्यणं सेवनं प्रभुपरिचर्या [च तयोः समा- २१
हारः कृषिसेवनं] एतान्यादिर्यासां ताः सकलाः सर्वा अपि चतुःषष्ठिकला विद्याः
शिक्षतु अभ्यस्यतु । खगवत् विहंग इव परमुक्तुं प्रयत्नं प्रयत्नं कृत्वा विद्याय
विपुलं विस्तुतं आकाशं गगनं प्रयातु व्रजतु । तथापीह संसारे कर्मवशतः सुकृत-
दुष्कृतवशात् अभाव्यं अभवितव्यं न भवति । भाव्यस्य भवितव्यस्य नाशोऽ-
भावः कुतः । उक्तं च ।

“यद्भावि न तद्भावि भावि चेत्र तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषण्णोऽयमगदः किं न पीयते ॥

(०विषण्णो यस्तस्य वै किं न विद्यते-पा०) ॥

अग्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।

सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते” ॥ [शार्दूलविकीडितम्] २०

१) तु. सु३. म४. शत्रुं; ना१. शर्दूं; ना३.४. प्र२.३. शक्त्या (शत्रून्) । तु३. जयत्याहवे ।

—२) सु. ना१-४. प्र२-५. °सेवनादिः; ना५. रा. ते. °सेवने च । ना१. प्र४. म३. सकलं । तु१.
विद्याः खलाः । —३) म२. खक्त्वा । म२. परान्; म५. वरं (परं) ॥

भ. ४६५४ (२०८५); शतकावलौ ८६। शा. ४३८ (मर्तै)। सुर. ४० ७२.२०
(मर्तै)। सुभा. ४० १२.११६॥

वने रणे शत्रुजलाभिमध्ये महार्णवे पर्वतमस्तके वा ।
सुसं प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥९९॥

^३ वन इति ॥ वने अरण्ये वा रणे संग्रामे वा शशूराणां वैरिणां जलस्योदकस्य
अशेषवैष्णवमध्ये वा महत्यर्णवे समुद्रे वा पर्वतस्य शैलस्य मस्तके भूमिं वा सुसं शाया-
लुमपि वा प्रमत्तमनवहितं वा विषमे स्थाने चोरबयाग्रादिसंकुले स्थितं वा पुरा-
कृतानि जन्मान्तरानुषितानि पुण्यानि सुचरितानि रक्षन्ति पान्ति । एकं भागधेयं
सुकृत्वा नान्यच्छरणमस्तीत्यर्थः ॥ [उपजाति]

^{१०} १) म१.२. वने जने; म३. परे वने । —२) तु. प्र२.३. म३. °मस्तके च; ना१. °संकटे
वा; ते२. °कन्दरायां; म४. °मस्तकेव । —३) प्र४. °स्थले (°स्थितं)। तु. प्र४. च (वा) । —४)
म२. पुरातनानि ॥

भ. ५१३३ (२७२०); सुभा४. ११०; विक्रमचरित्रे ४२। सुभा. ४० १२.५६। सुर.
४० ७६.७ (सभातरङ्गे)। सुभाधितार्णवे २५.६३॥

^{११} अमुमेवाथं फणित्यन्तरेणाह ।
भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं
सर्वो जनः स्वजनतामुपयाति तस्य ।
कृत्ज्ञा च भूर्भवति संनिधिरत्नपूर्णा
यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ १०० ॥

^{२१} भीमभिति ॥ यस्य नरस्य पुंसो विपुलं महत्पूर्वसुकृतं पुरातनसुचरितमस्ति
तस्य भीमं भयंकरं वनमरण्यं प्रधानमुक्तमं पुरं पत्तनं भवति । सर्वो जनः समस्तो
लोकः (सद्यः तत्क्षणे) [तस्य] स्वजनतां बन्धुत्वमुपयाति प्राप्नोति । कृत्ज्ञा
अखिला भूः धरित्री संनिधौ समीप एव रह्यैः पद्मरागादिमणिभिः श्रेष्ठैश्च वस्तुभिः
पूर्णा पूरिता भवति । यदि पुराकृतं सुकृतं न विद्यते तदानीं प्रधानं पुरमपि भीमं
^{२५} वनं भवति । सर्वोऽपि जनः शत्रुतामुपयाति । कृत्ज्ञा च भूः शृन्या भवतीति
व्यतिरेकफलमपि ज्ञातव्यम् । उक्तं च ।

“पुण्यव्यामन्त्रपूर्णायां वयमन्तस्य काङ्गिणः ।
सौमित्रे नूनमस्माभिनं ब्राह्मणमुखे हुतम् ॥” इति ॥

[वसन्ततिलका]

^{११} इति भर्तुहरिनीतिशतकं सटीकं समाप्तम् । दक्षिणामूर्तयेनमः ।
शुभमस्तु । श्रीपद्मनाभो रक्षतु ।

१) ना३.४. विशतु (भवति) । ना३-५. रा. ग्र५. यस । ते१. पुरप्रधानं । —२) तु. ना१.
२. ते२. ग्र४. सर्वे जनाः । तु. सु. ग्र१. म३.५. सुजनताम् (स्वजनताम्) । तु. ना१.२. ते२. ग्र४. उप-
यान्ति । सु२. यस; ग्र२.५. सद्यः (तस) । —३) ना५. कृला च । म५. भूमिवति (भूर्मिवति) ॥

भ. ४५९४ (२०५१); सुभाष. ४१ । सुभा. पृ० ९२.७४ ॥

नीतिशतके दशामपद्धतौ अधिकश्लोकाः ॥

अज्ञं कर्माणि लिम्पन्ति तज्ज्ञं कर्म न लिम्पति ।
लिप्यते रसनैवैका सर्पिषा करवद्यथा ॥ १ ॥

[ना१. नीति. १६]

कर्मायचं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तथापि सुविद्या माव्यं सुविचार्येव कुर्वता ॥ २ ॥

[ना२. नीति. १०.११; अड्याद २९. इ२. नीति. ४.२.] [भ. १५६८ (६१) । सुभा.
पृ० १६१.३७५ । चाणक्यनीतिदर्पणे १३.१८ । सुभाषितार्थे १५.८ ।]

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्यो महात्रिषुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुर्यत्कृत्वा नावसीदति ॥ ३ ॥

[ना२. नीति. १०.१२; अड्याद २९. इ२. नीति. ३.४.] [भ. १०३० (३८९); संस्कृत-
पाठ पृ० ६२ । सुर. पृ० ७४.७ (भर्तु) । सुभा. पृ० ८३.१५ ।]

शृङ्गारशतकम् ।

श्रीगुरुभ्यो नमः अविघ्रमस्तु । १ । छीप्रशंसा ।

शंभुख्यंभुहरयो हरिणेक्षणानां
येनाक्रियन्त सततं गृहकुम्भदासाः ।
वाचामगोचरचरित्रपवित्रिताय
तस्मै नमो भगवते मकरध्वजाय ॥ १ ॥

शंभिवति ॥ येन { मकरध्वजेन-रा- } (कुसुमायुधेन) शंभुख्यंभुहरयः
कपर्दिपरमेष्ठिपद्मनाभाः सततं सावेकालं हरिणेक्षणानां मृगदशां गृहकुम्भदासाः
गृहेषु घटभारवाहाः अक्रियन्त व्यधीयन्त । वाचां गिरां अगोचरेण अविषयेण
चरित्रेण बृत्तेन पवित्रिताय पाविताय भगवते तस्मै मकरध्वजाय मन्मथाय नमः
नमस्तिक्या । यः हरहिरण्यगर्भहरीनपि नारीपरवशान्कृतवान् तथाविधो मदनः
सर्वेषां लोकानां चत्वयः । भगवत् इत्यत्र भगशब्देन ‘भगश्चीकाममाहात्म्यवीर्य-
यज्ञार्ककीर्तिषु’ इत्यमरः । ते अस्य सन्तीति भगवान् तस्मा इत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

[ना५. कोशेऽयं श्लोको नास्ति] १) तु. हरिणेक्षणीनां । —२) तु१.३ (दी). सु. म४.५.
३) कुम्भदासाः; ते२. १कुम्भवासाः । —३) तु. सु. ना४. रा. ते. ०चरित्रपवित्रिताय; म४.५. पवित्र-
चरित्रकाव । —४) ना१. म४.५. कुसुमायुधाय (मकर०) ॥

भ. ६४०८ (२१५७); शतकावलौ ६१ । सुभा. पृ० २५०.१२ । सुर पृ० १२५.१
(भर्त०) ॥

स्मितेन भावेन च लज्जया भिया पराङ्मुखैरर्धकटाक्षवीक्षणैः ।
२) वचोभिरीर्याकलहेन लीलया समस्तभावैः खलु बन्धनं स्थियः ॥२॥

स्मितेनेति ॥ स्मितेन ईषद्वासेन भावेन प्रेमणा लज्जया वीडया भिया साध्व-
सेन पराङ्मुखैः पराचीनैः अर्धकटाक्षवीक्षणैः लेशापाङ्गावलोकनैः वचोभिर्भा-
षितैः ईर्याकलहेन अक्षान्तिविग्रहेण लीलया क्रीडया चेत्येवंरूपैः समस्तभावैः
संचारिभिरतिहासादिभिः स्थियो बन्धनं प्रसिद्धं खलु ॥ [वंशस्थम्]

२१ १) रा (दी.पा). द्वावेन; प्र४. द्वासेन (भावेन) । ना५. रा (दी.पा) प्र१. म२.३. गुणैः
(भिया) । —२) तु. सु. ०वीक्षितैः । —४) तु१. स्थिया ॥

भ. ७२६१ (३३१९) । सु. ३३८३ । सुर. पृ० २०१.९ (भर्त०) । सुभा. पृ० २५१.३७ ॥

भ्रूचातुर्यात्कुञ्चिताक्षाः कटाक्षाः स्थिग्या वाचो लज्जितान्ताश्च हासाः ।
लीलामन्दं प्रस्थितं च स्थितं च स्थीणामेतद्वृष्टं चायुधं च ॥ ३ ॥

भूचातुर्यादिति ॥ भुवोश्चातुर्यात्पेशलतया कुञ्जिताक्षाः कुण्डलीकृतनेत्राः कटाक्षाः अपाङ्गविलोकितानि । लिङ्घा मसृणा वाचो गिरश्च लज्जितान्ता व्रीडितावसाना हासा हसितानि च । लीलया विलासेन मन्दमलसं प्रस्थितं गमनं च स्थितमवस्थानं चेत्येतत् खीणां भूषणं आभरणमायुधं च । दर्शनीयत्वाङ्गूषणं, पुंसां व्यथाजनकत्वादयुधम् ॥ [शालिनी]

- १) दु. म१-३. °र्याकुषिं; म४.५. °र्यं कुषिं । प्र४. कुषितान्तान्ताः; म४. कुषितार्धाः ।
—२) प्र४. लक्षितान्ताथ; म३. लज्जितासे च । —३) प्र४. लीलामन्दप्र० ॥

भ. ४६४६ (२०८१) । शा. ३९५४ (मर्त०) । सु. २२२७ (कविपुत्रौ) । सुभा. प४०
२५१.४१ (मर्त०) । सुर. २७०.६ (मर्त०) ॥

कवित्सभूभङ्गैः कविदपि च लज्जापरिगतैः
कविद्वृरित्रस्तैः कविदपि च लीलाविलसितैः ।
कुमारीणामेतर्मदनसुभगैर्नेत्रवलितैः
स्फुरनीलाब्जानां प्रकरपरिकीर्णा इव दिशः ॥ ४ ॥

कविदिति ॥ कवित्सभूत्वक्षित्सभूभङ्गैः भुकुटिसहितैः कविदपि लज्जया व्रीडया परिगतैः प्रासैः कविद्वृरित्रस्तैः (त्रासैः) बहुलसाध्वसयुक्तैः कविदपि च लीलया ॥ शृङ्गारचेष्टया विलसितैः शोभमानैः मदनसुभगैर्मन्मथेन रम्यैः । एतैः कुमारीणां कन्यानां नेत्राणां नयनानां वलितैः परिवर्तितैः दिशः ककुभः स्फुरतां प्रकाशमानानां नीलाब्जानामिन्दीवरणां प्रकरैः समूहैः परिकीर्णा व्यासा इव ॥ [शिवरिणी]

- १) दु. सु. ना२. म४.५. सुभूभङ्गैः । —२) दु. सु२. भीतित्रस्तैः; ना१.३.४. प्र२.३.५.
भूरित्रासैः; ना१. भ्रूविन्यासैः; म४.५. त्रसापाहैः (भूरित्रस्तैः) । —३) दु. सु१. प्र४. म३. नयन०;
ना१. म४.५. बदन० (मदन०) । ना५. °विभवैः (°वलितैः) । —४) दु. सु. स्फुरलोल० । म३.
°परिपूर्णा इति दिशः । दु२. सु. ना१.२.५. दशः (दिशः) ॥

भ. १९८६ (७७१); शतकावलौ ६१ । सुभा. प४० २५३.२९ ॥

वक्रं चन्द्रविकासि पङ्कजपरीहासक्षमे लोचने
वर्णः स्वर्णमपाकरण्णुरलिनीजिण्णुः कचानां च्यः ।
वक्षोजाविभकुम्भविभ्रमहरौ गुर्वां नितमवस्थली
वाचां हारि च मार्दवं युवतिषु स्वाभाविकं मण्डनम् ॥५॥

वक्रमिति ॥ चन्द्रविकासि चन्द्रविकसनशालि] (लासि चन्द्रविकलासि) रम्यं वक्रं मुखम् । पङ्कजपरीहासक्षमे कमलाधिक्षेपशक्ते लोचने नयने । स्वर्णं हाटकम् ।

अपाकरिष्णुः क्षिमुः । 'अलंकृतनिराकृते'त्यादिना इष्णुच् । 'न लोके'त्यादिना पष्टी-
प्रतिवेद्यः । वर्णः शारीरवर्णः । अलिनीजिष्णुः भृङ्खलानापरिभूष्णुः । कच्चानां कुन्त-
लानां चयः कलापः । इभस्य गजस्य कुम्भयोः शिरःपिण्डयोर्विभ्रमं विलासं हरत
इति तथोक्तौ । वक्षोज्ञौ स्तनौ । शुर्वाँ दुर्बेहा नितम्बस्थली । खीकटिपश्चाद्ग्राम-
भूमिः । वाचां गिरां हारि वल्गु मार्दवं सौकुमार्यं चेत्येतत् सर्वं युवतिषु तरुणीषु
स्वाभाविकमकृत्रिमं मण्डनं भूषणम् ॥ [शारदूलविकीडितम्]

१) तु. सु. °विडम्बः; ना१. °विलास-; ना५. प्र२.३. म१.२. °विलासि (°विकासि) । प्र४.
वारिजँ (पहुङ्जँ) । तु१. °परीहासाक्षमे । —२) प्र१. म३. वर्णः सु. अलिनीरः; ना१. आलिनां;
प्र१. म३. -रजनी; प्र४. अलिनो (अलिनी-) —३) म१-३. °विभ्रमकरौ । म३. गर्वा (शुर्वा) ।
—४) तु. वाचा-; म३. द्वाचा ॥

भ. ५८१६ (२६१६) । सुभा. पृ० २५४.४३ । सुर. पृ० २७१.१७ (प्रसङ्गरत्नावस्थाम्) ॥

सितं किंचिन्मुग्धं सरलतरलो दृष्टिविभवः
परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।
गतानामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः
स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव न हि रम्यं मृगदशः ॥ ६ ॥

सितमिति ॥ तारुण्यं यौवनं स्पृशन्त्याश्चुम्बन्त्या मृगदशो हरिणाक्ष्याः
संवन्धिं चेष्टितं किमिव न रम्यम् । सर्वैरपि मञ्जुलं हि । तदेव रम्यं चेष्टितमाह ।
सितं मन्द्वासः किंचिन्मुग्धं ईष्टप्रौढम् । दृष्टेरवलोकनस्य विभवः संपत्सरलतरलः
अजिह्वचलः । वाचां गिरां परिस्पन्दो रचना अभिनवाभिनूतनाभिर्विलासोक्तिभिः
२१ विलापितैः । रसेन सह वर्तत इति सरसः मधुरः । गतानां गमनानामारम्भ
उद्योगः किसलयितलीलापरिकरः पलुवितलीलाप्रकरः । इवेति वाक्यालंकारे ॥
[विखरिणी]

१) तु. मु१.२. ना२. किंचिद्वर्कः; मु३. किंचिद्वक्ते; ते१. मुग्धं किंचित् । प्र१. म. तरलतरलो ।
—२) ते१. °विलासोपि; प्र४. म१.२. °विलासैक- (°विलासोक्ति-) । तु. -सुरसः; ना२. -रसिकः;
२५ प्र४. -चतुरुः । म१.२. -निलयः; म४. -करसा (-सरसः) । —३) तु. मु. गतीनाम्; प्र१.
म१-३. रतानाम् । ना२. किसलयसलीला-; प्र१. म३. कलयितसुलीला-; म४.५. करिकलभलीला-
—४) ना२. ते१. प्र१. किमिह । तु२. मु. न हिरण्यं; ना१. प्र२.३.५. हि न रम्यं; ना२. न हि न
रम्यं । ना१. मृगदशाम् ॥

भ. ७२६० (३३१०) । सु. २२३६ । अवन्यालोके ४ (का० २५. पृ० २९४) ।
२८ सुभा. पृ० २५५.९ । सुर. पृ० २४५.२ (भर्तृ) । अलंकारमहोदधौ १५२ । सादित्यमीमांसायो
६ (पृ० १००) । हेमचन्द्रस्य काम्यानुशासने ७ (का० ७१, पृ० ३१०) ॥

द्रष्टव्येषु किमुत्तमं मृगदशः प्रेमप्रसन्नं मुखं
ग्रातव्येष्वपि किं तदास्यपवनः श्राव्येषु किं तद्वचः ।
किं स्वाद्येषु तदोष्टपल्लवरसः स्पृश्येषु किं तद्वपु-
ध्येयं किं नवयौवनं सहृदयैः सर्वत्र तद्विभ्रमाः ॥ ७ ॥

द्रष्टव्येष्विति ॥ द्रष्टव्येषु दर्शनीयेषुत्तमं थेषुं किमिति प्रश्नः । मृगदशो हरि- ५
णाक्ष्याः प्रेमप्रसन्नं प्रेमणा स्तीकृतं मुखं वदनमित्युत्तरम् । ग्रातव्येषु ग्रेयेष्वपि
किमुत्तममिति प्रश्नः । तस्या मृगदश आस्यपवनो मुखमादत इत्युत्तरम् । श्राव्येषु
श्रोतव्येषु किमुत्तममिति प्रश्नः । तद्वचस्तस्या वचनमित्युत्तरम् । स्वाद्येष्वास्वाद-
नीयेषु किमुत्तममिति प्रश्नः । तदोष्टपल्लवरसः तस्या अधरकिसलयसार इत्युत्त-
रम् । स्पृश्येषु स्पर्शनीयेषु किमुत्तममिति प्रश्नः । तद्वपुत्सत्याः शरीरमित्युत्तरम् ।
ध्येयं ध्यातव्यं किमिति प्रश्नः । [नवयौवनं नूतनतारुण्यमित्युत्तरम्] (नवयौवने
नूतनतारुण्ये) सहृदयैरनन्यमनस्कैः कर्तृभिः सर्वत्र सर्वसिद्धिपि स्थाने तस्या
विभ्रमाः विलासा ध्येया इत्युत्तरम् । अपीति सर्वत्र संवन्धः । नेत्रव्याणश्ववणरसन-
स्पर्शनस्यानानां (ध्येयानां) वण्णामपीनिद्रियाणां विषयास्तस्यामेव सन्तीत्यर्थः ॥ १५
[शार्दूलविकीडितम्]

- १) ना२. मृगदशां । —२) तु. सु. म४.५. च (अपि) । ते२. ०पवनं । म३. तद्वयः । —
३) तु१. सु. प४. आस्वाद्येषु; तु२. अस्वाद्येषु; ना१.२.४. प्र२.३. कः स्वाद्येषु । ना२. पश्येषु
(स्पृश्येषु) । तु. तत्तुद । —४) प्र२.३. ०यौवने; म२. ०यौवनो । तु. सु१.२. सुहृदयैः; ना२.
किमपरं; प्र१. म३. च हृदये; म४. सहृदये । म४.५. खीणां विलासान्वितं । तु. सु. ना३—५. प्र५.
तद्विभ्रमः; प्र१. तद्विभ्रमं ॥

भ. २९९९ (१२६५); प्रसङ्गाभ० १४ । सुभा. प२० २५२.५५ । सुर. प२० २७१.१२
(भर्तु) ॥

एताश्वलद्वलयसंहतिमेखलोत्थ—

झंकारनूपुरवाहृतराजहंस्यः ।

कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्यो

वित्रस्तमुग्धहरिणीसदृशैः कटाक्षैः ॥ ८ ॥

एता इति ॥ चलतां कम्पमानानां वलयानां करभूयणानां संहतेः समूहात्
मेखलाया रशनायाश्व सकाशादुच्छिन्तीति चलद्वलयसंहतिमेखलोत्थाः । झंकारै-
र्नृपुराणां रवैः मञ्जीराणां शब्दैराहता आकारिता राजहंस्यो राजहंसानां खियो
याभिस्ता एतास्तरुण्यो युवतयो वित्रस्ताभिर्विश्वाभिर्मुख्याभिरपौदाभिरहरिणीभिः ॥
मृगीभिः सदृशैस्तुल्यैः । मृगीकटाक्षतुल्यैरित्यर्थः । कटाक्षैरपाङ्गविलोकितैः साधनैः
कस्य पुष्परुस्य मनश्चित्तं परवशं न कुर्युन् विदधीरन् । सर्वेषामपि मनः परवशं
कुर्वन्ती(कुर्युरि)त्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

नी० श० ९ (भ० श०)

१) म४. एकाथं । सु१.३. °मेषलोत्थं; ते. °मेघलोत्थं । —२) ना२. °छुंकरं । तु. सु. °रवाजितं; रा. ते. म४.५. °पराजितं; प्र३ (मू). रवामृतं; प्र५. °रवाहतं; म३. °वराहतं (रवाहतं) । तु. °राजहंसा; सु. ना१.४. प्र४. म१.२. °हंसाः; प्र२ (मू). °हंसाः; प्र३ (मू). °हंसुः । —३) तु. सु. विक्रं; प्र२ (मू). -विवशं । तु. तरुण्याः । —४) तु. सु. °सदशक्षपातैः; प्र५. : °सदशक्षिपातैः ॥

भ. १४५६ (५७३) । सुभा. पृ० २५३.२५ ॥

कुङ्गमपङ्गकलङ्गितदेहा गौरपयोधरकम्पितहारा ।
नूपुरहंसरणतपदपद्मा कं न वशीकुरुते भुवि रामा ॥ ९ ॥

कुङ्गमेति ॥ कुङ्गमस्य धुसृणस्य पङ्गः कर्दमस्तेन कलङ्गितः पाटलीकृतो देहो
१० यस्यास्तथोक्ता । गौरयोः पीतयोः पयोधरयोः स्तनयोरधिकरणयोः लम्बिता लम्ब-
माना हारा मुक्तावल्यो यस्याः सा तथोक्ता । नूपुराभ्यां मञ्जीराभ्यां हंसाभ्यां
पादकटकाभ्यां रणती पदपद्मे पादपङ्गजे यस्यास्तथोक्ता रामा रमणी भुवि भूमौ
कं पुरुषं न वशीकुरुते । सर्वमपि जनं वशीकरोतीत्यर्थः ॥ [दोधकम्]

२) प्र१. म३. तुह० (प्र१. गौर° इत्यपि); प्र४. पीन० (गौर°) । ना१.३.४. प्र२.३.
१५ °लम्बित-; प्र५. °चक्रल- (°कम्पित) —३) म४.५. नूपुरस्त्वं । प्र१. म३. °लस्त- (प्र१.
°रणत- इत्यपि) ॥

भ. १७८७ (६९१) । सु. १२७५ । सुभा. पृ० २५३.१३ । सुर. पृ० २०१.११ (मह०) ॥

नूनं हि ते कविवरा विपरीतवाचो
ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीस्ताः ।
२१ यामिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः
शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ॥ १० ॥

नूनमिति ॥ ये कविवराः काव्यकर्त्तव्येष्टाः याः कामिनीर्बाम्लोचनाः अबला
बलहीना इति नित्यं संततमाहुर्वदन्ति । ते कविवरा विपरीतवाचः असत्यवचनाः ।
नूनं निश्चये । 'नूनं निश्चयतर्कयो'रित्यमरः । हि यस्मात्कारणात् शक्रादयः इन्द्र-
१५ मुखा अपि यामिस्तरणीमिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः अतिचपलकनीनिकावदृष्टि-
पातैः करणैः विजिताः पराभूतास्ताः खियः कथमबलाः । सबला एवेत्यर्थः ॥
[वसन्ततिलका]

१) म२. मुक्तवयो (कविवरा) । तु.सु. प्र४.५. म४.५. °रीतवेधा । —२) तु. ना२. कामि-
नीनां; सु कामिनीहिं; ना३.४. प्र२.३. कामिनीर्बाः; ना५. कामिनीति । —३) प्र१. म३. यासं;
२० प्र२ (मू). तमिद (यामिद) । प्र४. म४. °कातर० (°तारक०) । —४) म२. इशार० (शक्राद०) ।
तु. अबलाः; ना२. लबलाः (त्वबलाः) ॥

भ. ३८०४ (१६३५) । सु. १२४७ । सुभा. पृ० २५२.४२ । सुर. पृ० २७३.२० (भर्त०) ॥

नूनमाज्ञाकरस्तस्याः सुभ्रुवो मकरध्वजः ।

यतस्तत्त्वेत्रसंचारसूचितेषु प्रवर्तते ॥ ११ ॥

नूनमिति ॥ मकरध्वजो मदनस्तस्याः सुभ्रुवः सुन्दर्या आज्ञाकरो निदेश-
कारी । नूनं निश्चयः । यतः यसात्कारणात् तत्त्वेत्रसंचारसूचितेषु तस्या नेत्रयोर्न-
यनयोः संचारेण प्रचारेण सूचितेषु निर्दिष्टेषु प्रवर्तते संचरति । तस्मान्मकरध्वजः
सुभ्रुव आज्ञाकर एव ॥ [अनुष्ठप]

२) प्र१. म१-४. सुदशो (सुभ्रुवो) । —३) तु. यस्तत्त्वभूमङ्गः; सु. यतत्त्वभूमङ्गः; ना२. यद्गङ्ग-
नेत्रः; ना५. वत्तेत्रः (यतस्तत्त्वेत्रः) । तु. सु. °संचारैः; ना२. °संचारः ॥

भ. ३८०७ (१६३७) । शा. ३२९८ । सु. १२२७ । कवीन्द्रवचनसमुच्चये २३७ । सु. १०
५३.१० । सुभा. पृ० २५९.६० । सुर. पृ० २७५.१ (पृ० १२६.२) ॥

केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारंगते लोचने

अन्तर्वन्त्रमपि स्वभावशुचिभिः कीर्ण द्विजानां गणैः ।

मुक्तानां सतताधिवासरुचिरौ वक्षोजकुम्भाविमा-

वित्थं तन्वि वपुः प्रशान्तमपि ते रागं करोत्येव नः ॥ १२ ॥ १५

केशा इति ॥ हे तन्वि कृशाङ्गि ते तव केशाधिकुराः संयमिनः वदाः क्रष्ण-
यश्च । ते लोचने नेत्रे श्रुतेः श्रवणस्य पारं तीरं गते प्राप्ते वेदपादं गते च ते । अन्त-
वैकं वदनकुहरमपि स्वभावशुचिभिः स्वतःसिद्धशुचैः स्वरूपतः पवित्रैः द्विजानां
दन्तानाम् । 'दन्तविग्राण्डजा द्विजा' इत्यमरः । ब्राह्मणानां गणैः समूहैः पूर्णं व्याप्तम् ।
ते इमौ वक्षोजकुम्भौ स्तनकलशौ मुक्तानां मौकिकानां निष्कर्मणां सतताधिवासद् ॥
चिरौ संततिवाससुभगौ । ते वपुः शरीरं प्रशान्तमपि नितान्तशान्तमपि नः
अस्माकं तापं मदनजवरदाहं करोति रचयत्येव । ते केशाः संयमिनः । ते लोचने
श्रुतिपारंगते । ते वदनमध्यं द्विजगणावृतम् । ते कुचौ मुक्तास्पदौ । एवमपि मां
बाधन्ते । इत्यनेन त्वदवयवसौन्दर्यं दद्या अहं धैर्यं ग्रहीतुं न शक्नोमि । तस्मान्मामनु-
गृहणेति तात्पर्यम् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

२) सु. उप्यन्तरू; ना२. प्र१.५. म१-३. चान्तरू; प्र४. त्वन्तरू (अन्तरू) । ना१.३-५.
प्र२.३. पूर्णं (कीर्ण) । ना१. गुणैः; ना२. गणैः । —३) तु. सु. म४.५. °शुचिरै वक्षोजकुम्भः
—४) तु. सु. हीत्यं; म४.५. चित्रं (इत्थं) । ना१.३.४. प्र२-४. तापं (रागं) ॥

भ. १११६ (७३९) । सुभा. पृ० ३१४.६९ । सुर. पृ० २८५.३ (भर्त०) ॥

मुग्धे धानुष्कता केयमपूर्वा त्वयि दृश्यते ।

यया विद्यसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥ १३ ॥

मुग्ध इति ॥ हे मुग्धे उदयद्यौवने अपूर्वा पूर्वं न दृश्या इयं त्वयि वर्तमाना धानुष्कता धनुर्धरत्वं का । इत्थमिति वकुं न शक्या सती दृश्यते । मयेति शेषः । ४) अपूर्वत्वमेव विशिनिष्ठि । ययेति । यया धानुष्कतया कद्यो गुणैर्वार्णभिरेव सुगुणैरेव करणैः चेतांसि चित्तानि विद्यसि वेधनं करोयि । सायकैर्वाणैस्तु न विद्यसि । धानुष्कस्य वाणैर्मर्मवेधनं लोकप्रसिद्धम् । एतस्या धानुष्कतायास्तु गुणैर्मनोवेधनमुक्तम् । इत्यनेन इयं वाला स्वसौन्दर्यादिगुणैरेव सकललोकचित्ताकर्पिणी जातेति तात्पर्यम् ॥ [अनुष्टुप्]

११) २) ग्र१. म३. पूर्वता (अपूर्वा) । त्रु. ना२. तव; ते१. दयि (त्वयि) । —३) ना१. विद्यसि; म१.३. विद्यति । —४) ना५. गणैरेव ॥

भ. ४८९२ (२२१४); शतकावलौ ६३; सुभाष. १३ । शा. ३६५४ । सु. २०२५ ।
सम्पु. ७४८.१४ । सुभा. पृ० ३३२.१ ॥

सति प्रदीपे सत्यके सत्सु तारामणीन्दुषु ।

१५ विना मे मृगशावाक्ष्या तमोभूतमिदं जगत् ॥ १४ ॥

सतीति ॥ प्रदीपे प्रकृष्टदीपे सति । अके सूर्ये सत्यपि । तारामणीन्दुषु नक्षत्ररज्जचन्द्रेषु सत्सु । एतेषु विद्यमानेषु सत्त्वत्वर्थः । मे मम मृगशावाक्ष्याः मृगी-दशा विना अन्तरेण इदं परिदृश्यमानं जगत् लोकः तमोभूतमन्धीभूतम् । तरुणी-मन्तरेण मे सकलं जगदन्धकारभिव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ [अनुष्टुप्]

२० १) रा. ते. सत्यमौ (सत्यके) । —२) त्रु. तारासु चन्द्रमा । —३) ते१. तन्-; म४.५. त्रु (मे) । ना१.२. ग्र१-३. मृगशावाक्ष्यास् ॥

भ. ६७०० (३३१८); काव्यसं० १५ । सु. १२३५ । अमर्षतके १५३ । सुभा. पृ० २७७.१ (अमरकल्प) ॥

उदृत्तः स्तनभार एष तरले नेत्रे चले भ्रूलते

२५ रागाधिष्ठितमोष्टपल्लवमिदं कुर्वन्तु नाम व्यथाम् ।

सौभाग्याक्षरपञ्चिरेव लिखिता पुष्पायुधेन स्वयं

मध्यस्थापि करोति तापमधिकं रोमावली केन वा ॥ १५ ॥

उदृत्तेति ॥ उदृत्तः उक्षतवर्तुल उद्धतश्च । एषः स्तनभारः कुचभारः तरले लोले चापव्ययुक्ते च नेत्रे नयने । चले चञ्चले चपलस्तमावे च । भ्रूलते भ्रूबहृपौ

{ रागाधिष्ठितं रागेण लौहित्येन मात्सर्येण चाधिष्ठितं तद्विष्टमित्यर्थः । -रा- }
 (रागावेष्टितं रक्षिमावृतं मात्सर्याविष्टं च) इदमोष्टपल्लवं अधरकिसलयं { व्यथां
 मनःपीडां कुर्वन्तु नाम नामेति कुत्सायाम्-रा- } (कामव्यथां मन्मथबाधां प्रकृष्टपीडां
 च) कुर्वन्तु विद्धतु । पुण्यायुधेन मदनेन सौभाग्याक्षरपङ्किरेव सौन्दर्यवर्णराजि-
 रेव लिखिता रोमावली रोमपङ्किः स्वयं मध्यस्थापि अवलग्नस्थितापि मध्यस्थमावं
 गतापि [केन वा हेतुना] अधिकमत्यन्तं तापं वाधां करोति विद्धाति । लोके
 उद्धताश्वपला अव्यवस्थामात्सर्याविष्टाः जनस्यात्यर्थं वाधां कुर्वन्ति । मध्यस्थस्तु न
 वाधते । हे वनिते तवोद्भृतः स्तनभारस्तरले नेत्रे चलद्वूलते (रागावेष्टितमोष्टपल्लवं)
 कामव्यथां कुर्वन्तु । तथैव पुण्यायुधेन लिखितैषा सौभाग्याक्षरपङ्किरेव रोमराजिः
 स्वयं मध्यस्थाप्यविधिकतापकारिणी जातेत्यनेन रोमावल्याः स्तननेत्रादिभ्योऽतिशयेन ॥
 दर्शनीयत्वं मदनोदीपकत्वं च व्यज्यते ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु. ना२. ते. प्र१-४. उद्भृत- । ना५. चबचलद्व- । प्र१. म३. नेत्रे च तद्-(नेत्रे चले) ।
 —२) ना१.३.४. प्र२.३. रागावेष्टित० । तु१. °तदोष्ट० (°तमोष्ट०) । ना१. °पल्लवदल० । ना१. कामं;
 ना३.४. प्र२.३. म५. काम- (नाम) । —३) ना३.४. सौभाग्याधर० । तु. रा. ते. प्र४.५. म५.
 °मालिकेव; ना१. °पङ्किरैव; ना२. °पङ्किकेव । —४) तु२. तापमनिशं । ना३-५. रा. ते. १५
 रोमावलिः । तु२. ना१. मॆ; ना२. ते२. म४.५. सा; ते१. ता (वा) ॥

भ. १२५९ (४७२); शतकावलौ ६३ । सु. १३५४ । सक. २.७७.४ (प० ११९) ॥

मुखेन चन्द्रकान्तेन महानीलैः शिरोरुहैः ।
 पाणिभ्यां पद्मरागाभ्यां रेजे रत्नमयीव सा ॥ १६ ॥

मुखेनेति ॥ सा रमणी चन्द्रकान्तेन चन्द्रवद्रम्येण चन्द्रकान्तमणिना च ॥
 मुखेन आननेन महानीलैरत्यन्तश्यामलैरिन्द्रनीलैश्च शिरोरुहैः केशैः पद्मरागाभ्यां
 कमलारुणाभ्यां पद्मरागरत्नाभ्यां पाणिभ्यां हस्ताभ्यां रत्नमयीव श्रेष्ठस्वरूपेव रेजे
 वमौ । 'रत्नं मणौ च श्रेष्ठे चेति विश्वः । तस्या मुखादीनां चन्द्रकान्तादिविशेषणैः
 रत्नमयीत्वं द्योत्यते ॥ [अनुष्टुप्]

२) सु१.२. सरोरुहैः । —३) रा. ना३. कराभ्यां (पाणिभ्यां) । —४) ना२. रत्नमयैव सा ॥ २५

भ. ४८८५ (२२११) । शा. ३३७३ । सु. १२३६ । सुसु. ५३.१० (शकृदेः) ।
 सुभा. प० २७०.२ । सुर. प० २७२.१९ (भर्तु०) ॥

गुरुणा स्तनभारेण मुखचन्द्रेण भास्ता ।

शनैश्चराभ्यां पादाभ्यां रेजे ग्रहमयीव सा ॥ १७ ॥

गुरुणेति ॥ सा तरुणी गुरुणा अधिकेन स्तनभारेण भास्ता प्रकाश्य[श]मा- ॥
 नेन मुखचन्द्रेण आननशिना शनैश्चराभ्यां मन्दसंचाराभ्यां पादाभ्यां चरणाभ्यां
 ग्रहमयी ग्रहस्वरूपेव रेजे चकाशे । ग्रहमयीत्वमस्या गुरुचन्द्रभास्तच्छनैश्चरैः द्योति-
 तम् ॥ [अनुष्टुप्]

[प्र४. कोशेऽयं श्लोको नास्ति] २) ते२. मुखे चन्द्रेण । प्र१. भासता । —३) ते२. सने-
श्वराभ्यां । —४) तु१. माहमयीव; प्र१. शुहमयीव ॥

भ. २१६९ (८६५) । कवीन्द्रवचनसमुच्चये २५५ । सु. १२३३ । सूम. ५३.९३ । श्रीकृ-
ष्णकवेम्बन्दारसमन्दचम्पां १०.१०८ (का० ५२. ष० १२४) । सुभा. ष० २७०.३ (शङ्क-
कल) । सुर. ष० २७१.१६ (भद्र०) ।

तस्याः स्तनौ यदि घनौ जघनं च हारि
वक्रं च चारु तव चित्त किमाकुलत्वम् ।
पुण्यं कुरुत्व यदि तेषु तवास्ति वाञ्छा
पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः ॥ १८ ॥

¹¹ तस्या इति ॥ तस्या रमण्याः स्तनौ पयोधरौ घनौ पृथुलौ यदि । जघनं कदि-
पुरोभागः हारि मनोहारि यदि । वक्रं मुखं चारु रम्यं यदि । हे चित्त मनः तव ते
आकुलत्वं व्याकुलभावः किं किमर्थम् । तेषु स्तनादिषु तव ते वाञ्छा स्पृहा अस्ति
यदि विद्यते चेत् । पुण्यं धर्मं कुरुत्व विधत्व । हि यस्मात्कारणात् समीहितार्था
वाञ्छितार्थाः पुण्यैर्विना धर्ममन्तरेण न भवन्ति न विद्यन्ते । अनेन तस्याः स्तन-
¹² जघनमुखसौन्दर्याधिकं तेष्वासकिङ्ग द्योत्यते ॥ [वसन्ततिलक]

[तु कोशे. सु. टीकायां च पूर्वार्धस्थाने, पीनलानौ कनककुम्भमयौ सुचारु वक्रं तथैव जघनं
रुचिराखिलाङ्गम् ।] १) प्र४. तस्या; म४.५. वस्या: (तस्याः) । प्र१. म३. भारि (हारि) ।
—२) सु. चित्तमिहाकुलं किम् । —३) नार. पुण्यां कुरु; प्र४. पुण्यं कृतं तु । तु२. ताप्तु
(तेषु) । —४) म२.४.५. फलन्ति (भवन्ति) । तु१. समीहितार्थाः; म४.५. समीहितार्थाः ॥

²⁰ भ. २५२९ (१०१६); शतकावलौ ६३ ॥

इमे तारुण्यश्रीनवपरिमलाः प्रौढसुरत-
प्रतापप्रारम्भाः स्मरविजयदानप्रतिभुवः ।
चिरं चेतश्चोरा अभिनवविकारैकगुरुवो
विलासव्यापाराः किमपि विजयन्ते मृगदृशाम् ॥ १९ ॥

²¹ इम इति ॥ इमे परिवद्यमानाः तारुण्यश्रीनवपरिमलाः यौवनलक्ष्मीनूतनसुर-
भयः तारुण्येनाभिरामा इत्यर्थः । प्रौढसुरतप्रतापप्रारम्भाः गाढरतिप्रतापोद्योगाः
प्रौढरतिकरवाञ्छा इत्यर्थः । स्मरविजयदानप्रतिभुवः मन्मथजयदानलक्ष्मकाः ।
‘स्युर्लक्ष्मकाः प्रतिभुव’ इत्यमरः (मन्मथजयदानलक्ष्माः) । चेतश्चोराश्चित्तस्कराः
सकलजनमनोहरा इत्यर्थः । अभिनवविकारैकगुरुवः नूतनचेष्टामुख्याचार्याः मृग-
दृशां लीलां विलासव्यापाराः लीलाव्यापाराः किमपि इत्थमिति वक्तुमशक्यं यथा
तथा चिरमनेककालं विजयन्ते सर्वोत्कृष्णं वर्तन्ते ॥ [शिखरिणी]

१) तु सु. प्र४. °परिमल-; ते२. °परिमिलाः । प्र४. °प्रौढ़वृत्तता । —२) म४.५. °प्रदोष°
(°प्रताप°) । प्र४. °प्रारम्भ- । प्र१. °मान° (°दान°) । —३) ना१.२. प्र३. त्वभिनव° । प्र४.
म२.३. °विलासैकगुरुवो । —४) प्र१. म२.३. विशाल° (विलास°) । प्र२ (मू). ४. किमिव
(किमपि) । प्र१. म३. मृगदशः ॥

भ. ११२३ (३७५२) । सुभा. य० २५५.३० ॥

*प्रणयमधुराः प्रेमोद्गाढा रसार्द्धयुतास्तथा

भणितिमधुरा मुग्धप्रायाः प्रकाशितसंमदाः ।

प्रकृतिसुभगा विश्वम्भार्दाः स्मरोदयदायिनो

रहसि किमपि खैरालापा हरन्ति मृगीदशाम् ॥ २० ॥

प्रणयेति ॥ प्रणयमधुराः प्रणयेन प्रेमणा मधुरा ललिताः प्रेमोद्गाढाः ज्ञेहपरि- ॥
पूर्णाः [रसार्द्धयुतास्तथा] (रसैः कृतनिर्भराः) भणितिमधुराः भणनरम्याः मुग्ध-
प्राया अतिसुन्दराः [प्रकाशितसंमदाः] { प्रकाशितः प्रकटीकृतः संमदो हयों वैसे
-सु- } (प्रकाशितमन्मथा प्रकटीकृतकुसुमायुधाः) प्रकृतिसुभगाः ख्वभावतो मनोहरा:
विश्वम्भार्दाः विश्वासामु (सापर) ताः स्मरोदयदायिनः कामोदयदायिकाः मन्मथा-
विर्भावहेतवः मृगीदशाः हरिणेक्षणानां किमपि इत्थमपि [मिति ?] वकुमशक्यं । ॥
यद्वा किं वेदि [वेति ?] काकुः [खैरालापाः] { नमोक्यः -रा- } (स्मरोलापाः
ईषद्वाससहितभाषितानि) हरन्ति गृह्णन्ति । मे मनः इति शेषः ॥

[म४.५. कोशयोः अड्यारू २२, वी. १० कोशो च नालि । १) तु. सु. ना१.५. प्रेमोद्गाढा;
ना४. रा. ते. प्र४.५. प्रेमोदारा । तु. सु. रसादलसात्तदा; ना१. रसार्द्धयुतास्तदा; ना२. रसार्द्धतरा:
सुधा-; ना३.५. रा. ते. रसाश्रवतो गताः; प्र१. रसार्द्धयुता तथा; प्र३. रसैः कृतनिर्भराः प्र४. रसा- २१
दयो यथा; प्र५. रसाश्रवतो तथा; म१. रसार्द्धतराः सुधा-; म२. रसोदयधातवो; म३. रसार्द्धतया
तथा । —२) तु. सु. भणित-; ना१. प्र४. प्रणति-; ना३-५. रा. ते२. फणिति-; ते१. पणिति-;
प्र२. प्रणिति- । म३. °मधुना । प्र३. सुधाः प्रायाः । ना१.३. प्र२.३.५. °मन्मथाः; प्र१.४. म२.३.
°संमताः (°संमदाः) । —३) प्र२ (मू). प्रकृतिसुभगा । तु१. सु. विश्वम्भार्दाः; तु२. विश्वम्भार्दाः;
ना१. विश्वम्भार्दाः; ना२. विश्वम्भार्दाः; ते२. विश्वम्भद्राः; प्र२. म१-३. विश्वम्भार्द- । —४) म३. २२
हरसि (रहसि) । सु. म३. किमपि (किमपि) । ना१.३.५. प्र२.३. स्मरोलापा । प्र४. जयन्ति
(हरन्ति) । म३. मृगीदशः ॥

भ. ४२१० (१८३६); शतकावलौ ६५ ॥

शृङ्गारशतके प्रथमविंशतौ अधिकश्लोकौ ।

यूनामनङ्गं जयतां विशालाः शीलाश्च लीलागृहचन्द्रशालाः ।

गात्राणि पात्राणि विलासिनीनां मध्यं च वेदी भणितं च मत्राः ॥ १ ॥

मधुरमधुरखिग्धं चाङ्गं सुचन्दनरूपितं
मृदुभुजलतापाशाश्वामी सुकङ्कणभूषिताः ।
प्रकृतिसुरभिसैरालापाः सरोदयदायिनो
विरहविधुरस्यैते चित्तं हरन्ति च सेन्द्रियम् ॥ २ ॥

[म४.५. श्लार. १.२०]

॥ संभोगादिप्रसङ्गः ॥

विश्रम्य विश्रम्य वनद्वमाणां छायासु तन्वी विचचार काचित् ।
स्तनोत्तरीयेण करोद्धृतेन निवारयन्ती शशिनो मयूखान् ॥ २१ ॥

विश्रम्येति ॥ काचित्तन्वी कृशाङ्गी वनद्वमाणामुद्यानवनवृक्षाणां छायास्तना-
१० तपेषु विश्रम्य विश्रम्यनेकवारं विश्रान्ति कृत्वा करोद्धृतेन हस्तविकीर्णेन स्तनोत्त-
रीयेण कुचसंव्यानेन शशिनश्चन्द्रस्य मयूखान्किरणान् । 'किरणोऽस्त्रमयूखांशु'-
रित्यमरः । निवारयन्ती व्यपोहयन्ती सती विचचारं संचारं कृतवती । विरहि[गी]-
लक्षणमेतत् ॥ [उपजाति]

१) म४. विश्रम्य विश्रम्य । —२) तु. करोद्धृतेन ॥

१५ भ. ६१९९ (२८५२) । शा. ३३९९ । सुभा. पृ० २७५.१६ ॥

अदर्शने दर्शनमात्रकामा दृष्ट्वा परिष्वङ्गरसैकलोला ।
आलिङ्गितायां पुनरायताक्ष्यामाशास्महे विग्रहयोरभेदम् ॥ २२ ॥

अदर्शन इति ॥ अदर्शने नयनगोचरे दर्शनमात्रकामाः । अवलोकनमात्र-
याङ्गाः { दृष्ट्वा प्रियतममिति शेषः - रा - } दृष्ट्वा(ः) दैवाज्ञयनगोचरात्मेत् । परि-
२० ष्वङ्गरसैकलोलाः । आलिङ्गनास्वादतृष्णाः । आयताक्ष्यां विशाललोचनायां आलि-
ङ्गितायां पुनः आलिङ्गने कृतायां चेद्विग्रहयोः शरीरयोः । 'शरीरं वर्षी विग्रह' इत्य-
मरः । अभेदमैक्यमाशास्महे इहामहे । वयमिति शेषः ॥ [उपजाति]

२) तु. नार. प्र१. म२-५. दृष्टे; नार. प्र२.४. दृष्टा; प्र३. दृष्टाः । तु. रा. ते. म१. °सु-
खैक० (°रसैक०) । तु. सु. नार. प्र३. म१.५. °लोलाः; प्र१. म३. °कामा । —३) तु. आलिङ्ग-
२५ तायाः ॥

भ. ११० (७१) ॥

मालती शिरसि जृम्भणोन्मुखी चन्दनं वपुषि कुहुमाविलम् ।
वक्षसि प्रियतमा मदालसा स्वर्गं एष परिशिष्ट आगमः ॥ २३ ॥

मालतीति ॥ शिरसि मस्तके । केशपाशे इति यावत् । जृमणोन्मुखी
विकासाभिमुखी । मालती । जातिपुष्टमालिकेति यावत् । वपुषि देहे । कुकुमाविलं
घुस्तणकलुपितं चन्दनं चन्दनचर्चा । वक्षसि हृदये मदालसा प्रमदविकृचा प्रिय-
तमा कामिनी । एषः अयमेव स्वर्गः त्रिविष्टपः । आगमः वेदशाखादिस्तु परि-
शिष्टः अवशिष्टः ॥ [रथोदता]

१) ना३-५. रा. ते. ग्र५. जृमणं मुखे; ग्र४. जृमणोन्मुखा; म२. जृमणोन्मुख; म५.
सृजिणोन्मुखी । —२) ग्र१.३.४. म. कुकुमारुणं (ग्र३. °माविलम् इत्यपि । —३) तु१. वक्षसि ।
ग्र१. मदालस; म४.५. रसालसा । —४) ग्र१.३.४ म१-३. एव (एष) । तु.सु. परितुष्ट; ना५.
परितिदित् । तु. सु. ना१.२. म. आगतः ॥

भ. ४८४२ (२१९२); प्रसङ्गाभ० १४ । सु. २२२६ ॥

प्राक्षा मेति मनागनागतरसं जाताभिलाषं ततः
सब्रीडं तदनु श्लथोद्यममनु प्रत्यस्तधैर्यं पुनः ।
प्रेमाद्र्द्रस्पृहणीयनिर्भररहःक्रीडाप्रगल्मं ततो
निःसङ्गाङ्गविकर्षणाधिकसुखं रम्यं कुलखीरतम् ॥ २४ ॥

प्रागिति । प्राक्षप्रथमं मा मेति मनागीषदनागतरसं अङ्गातशूङ्गारं ततोऽन-
न्तरं जाताभिलाषं उत्पन्नवाञ्छं तदनु ततः सब्रीडं सलज्जं अनुकमेण श्लथोद्यमं
गलितोद्यमं पुनः अपि च प्रत्यस्तधैर्यं त्यक्तधीरत्वं प्रेमाद्र्द्रं हार्दिक्लिन्नं ततः परं स्पृह-
णीयनिर्भररहःक्रीडाप्रगल्मं अभिलषणीयात्युत्कटरहस्यक्रीडाप्रगल्मं निःसङ्गाङ्गवि-
(नि)कर्षणाधिकसुखं निर्गलदेहविक(घ)र्षणात्यन्तसुखं कुलखीणां स्वभार्याणां रतं
रतिः रम्यं मनोहरं भवतीति शेषः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) तु. प्रामवामेति; ग्र१. म३. प्रश्नामेति (प्राक्षामेति) । तु. मनोरमागतेणुणं; ग्र१. म३.
मनागनारतरतं; म४.५. मनागसंगतरसं । सु३. जाताभिलाषा । —२) ग्र१. म२.३. तदयो (तदनु) ।
तु. श्लथीकृतनु; ना३-५. रा. ते. ग्र५. श्लथोद्यमशः; ग्र१. मिथोद्यममनु; ग्र४. श्लथोद्यमनः;—
म४. श्लथन्कचभरं; म५. श्लथत्कचभरं । ना२. प्रवृस्थः; ना५. रा. ते. ग्र५. म४.५. प्रवृत्तः;
ग्र१. म२.३. व्यलस्तः । —३) ना३.४. प्रेमाद्र्दः; ना५. रा. ते. ग्र१.५. म. प्रेमाद्र्दः ग्र२. (मू.).
°र्गमर्दः; म४.५. °मन्मथः (°निर्भरः) । तु. °रसकीडा०; ग्र१. म३. °रहःप्रीढँ० । म४. रणकीडा०
—४) तु. निःशङ्काहः०; सु. निःशङ्काङ्गः०; म४.५. निःसङ्गादिव । सु२. °विघर्षणाधिक०; ग्र१. म१-३.
°विकर्षणोदित०; ग्र२.३.५. °निकर्षणाधिक०; म४.५. कर्षणाधिक० । म३. रम्यं च कुलीयुतम् ॥

भ. ४२९९ (१८८५); शतकावलौ ६४; प्रसङ्गाभ०. ९ । सु. २२४२ । सुभा. १०

११५.७ ॥

उरसि निपतितानां स्त्रस्तधम्मिल्लकानां

मुकुलितनयनानां किंचिदुन्मीलितानाम् ।

नी० श० १० (भ० श०)

उपरिसुरतखेदस्विज्ञगण्डस्थलीना-

मधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥ २५ ॥

उरसीति ॥ भाग्यवन्तः भाग्येयवन्तः विलासिन इत्यर्थः । उरसि हृदये निष्ठ-
तितानां शायानानां, उपरिसुरतखेदवशादित्यर्थः । ऋस्तधमिम्मुक्तानां विष्टस्तकेश-
ग्रन्थीनां मुकुलितनयनानां निमीलिताक्षीणां सुखपारवश्यादित्यर्थः । किंचिदुन्मीलि-
तानां ईषद्विकसितनयनानां उपरिसुरतखेदस्विज्ञगण्डस्थलीनां पुरुषायितायासस्वि-
थत्कपोलतलानां वधूनां खीणामधरमधु अधरामृतं पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ॥ [मालिनी]

१) त्रु. उपरि (उरसि) । — ३) त्रु. सुरतजनितखेदविज्ञँ । ना ३. °खेदसेद०; प्र१. °वेग-
विज्ञ०; प्र५. °विज्ञसेद०; म३. °तान्तविज्ञ० । ना३. रा. ते. प्र५. °स्थलानाम् ॥

११ भ. १३१५ (४९२); शतकावलौ ६५; प्रसङ्गाभ० ८ । सु. २१३५ ॥

*आमीलितनयनानां यः सुरतरसोऽनुसंविदं भाति ।

मिथुनैर्मिथोऽवधारितमवितथमिदमेव कामनिर्वहणम् ॥ २६ ॥

आमीलितेति ॥ आमीलिते ईयनमुकुलिते नयने नेत्रे यासां कुलवधूनामित्यर्थः ।
यः सुरतरसः सुरतानुरागः सुरतानुभव इति यावत् । { अनुसंविदं संविदमनु-
" शानमनुस्त्व } (अनुसंपदं संपदे.....भवति स्यात्) भाति [प्रतिभाति] । मिथु-
नैद्वैद्वैः वाणीहिरण्यगर्भादिभिर्वा । इदमेव सुरतमेव कामि(म)निर्वहणं कामपुरुषार्थ-
निर्वाहः । अवितथं यथार्थं यथा तथा मिथोऽन्योन्यमवधारितं निश्चितम् । स्वर्णी-
सुरतमेव कामपुरुषार्थं इति ब्रह्मादिभिर्विकृतत्वादवद्यं निजरमणीसुरतं कर्तव्य-
मेवेति भावः ॥ [आर्णा]

२० [म४.५. कोशयोदिदं पृथं नास्ति] १) त्र२. अमिलित० । — २) प्र१. सुरतरसानुभवसंविदं
भाति । म१-३. यत्सुरत; प्र४. अधः सुरत० । म१.२. °महोत्सवात्सुखं भवति । त्रु. प्र. न (४८०) ।
ना१.३.४. प्र२.३.५. °संपदं; ना२. °संविदो । त्रु.सु. कुरुते; ना१. प्र२.३. म३. भवति (भाति) ।
— ३) प्र१. मिथोपधारित० । प्र४. विभाति; म३. धारितं (ऽवधारितम्) । — ४) प्र४. मीलि-
तनयनकामनिर्वाहणम् । प्र१. म२. विततम् । त्रु. अपि (इदम्) । सु. ना१-३. कामनिर्वहणं; प्र२.३.
२४ कामनिर्वहणं; म३. कामनिर्वहनम् ॥

भ. ९७७ (३६५) ॥

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः ।

तदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥२७॥

इदमिति ॥ पुंसां पुरुषाणामिदमेतदनुचितमयोग्यम् । अक्रमः व्युत्क्रमश्च ।

" यत् यस्मात्कारणात् इहास्मिन् जरास्वपि वार्धक्येष्वपि मान्मथा मदनसंबन्धिनो

विकाराशेषाः । उद्वच्छन्तीति शेषः । अपि च किञ्च तत्सात्कारणात् नितम्बिनीनां
खीणां स्तनानां कुचानां पतनावधि पतनपर्यन्तं जीवितं प्राणधारणं रतं सुरतं वा
। न कृतं तदप्यनुचितम् -सु-॥ न कृतमिति यत् । ब्रह्मणेति शेषः । तदिति संबन्धः
-रा- } (निकृतं निन्दितम्) तदिवं पुंसां वृद्धत्वे ४पि च सुरतवाङ्छा खीणां स्तन-
पतनपर्यन्तं प्राणधारणं वा सुरतं वा निकृतमेवेति भावः ॥ [उपिताग्रा]

१) सु. आश्रमस्थ-; ग्र४. म४.५. अकमं च । — २) सु१. जरामु मन्मथा; सु२. जरामु
मन्मथा । ना१. म१.३. मानमथो; ग्र२ (मू). मन्मथा । ग्र२ (मू). म१.२. विकारः । — ३)
ग्र१.४. यदपि । ना३. म१.२.४. विकृतं; ना५. ग्र२.३.५. म३.५. विकृतं; ग्र१. निकृतिर् । —
४) ग्र२ (मू). ०पतनादधि ॥

भ. ११०३ (४२२) । शा. ५६४ (शीलभट्ट्य भोजराजस्य च) । सुभा. प० २०५.७ ॥
(शीलभट्टरक्ष्य भोजराजस्य च) । अलंकारमहोदधौ ३४१ । काव्यप्रकाशो ५.७.२६४ (७.
२२२) । काव्यप्रदीपे (का० २४. प० २५१) । उदाहरणचन्द्रिकायाम् ॥

॥ अनन्तरं यौवनप्रसङ्गः ॥

राजस्तुष्णाम्बुराशेन्हि जगति गतः कश्चिदेवावसानं
को वार्थोऽर्थैः प्रभूतैः स्ववपुषि गलिते यौवने सानुरागे । ॥
गच्छामः सद्य यावद्विकसितकुमुदेन्दीवरालोकिनीना-
माक्रम्याक्रम्य रूपं झटिति न जरया लुप्यते प्रेयसीनाम् ॥२८॥

राजनिति ॥ हे राजन् नृपते जगति लोके तृष्णाम्बुराशेराशाजलघेरवसानं
विरामं कश्चित्कोऽपि पुरुषो न गतो हि न प्राप्तः खलु । सानुरागे प्रेमसहिते यौवने
तारण्ये स्ववपुषि निजदेह एव गलिते भ्रष्टे सति प्रभूतैः प्रचुरैरर्थैर्धनैः को वार्थः ॥
किं वा प्रयोजनम् । न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः । विकसितकुमुदेन्दीवरालोकिनीनां
उत्कुल्लकैरवनीलोत्पलसद्वशप्रेक्षणवतीनां प्रेयसीनां प्रियतमानां रूपं सौन्दर्यं कर्म
जरया कर्त्त्वा आक्रम्याक्रम्य पदं निधाय यावत्त्र लुप्यते नोन्मूल्यते तावत्सद्य गृहं
गच्छामः प्राप्नुमः ॥ [करधरा]

१) ग्र४. जगति ततः किंचिदेऽ । — २) तु. वार्थैः; ग्र१. म२. वार्थैः; ग्र३. वार्थैर्थैः; २१
ग्र४. वार्थैलो; म३. वार्थैस्तैः । ग्र१. म२. -प्रभावैः । ना२. यौवनं । तु. सानुरागः । — ३) ना२.
सप्त (सद्य) । रा. ते. ग्र४. तावद् । ग्र४. मुकुलित- । तु. सु. ग्र४. ०नयनेन्दी०; ग्र२ (मू). ०कुमु-
देन्दी० । — ४) तु२. सटिति; ना२. झटिति; ते. झटिति । ना५. रजसा (जरया) । तु. लुप्यते;
ग्र१. लुप्यते; ग्र४. म४.५. लुप्यते ॥

भ. ५७३९ (२६०१) ॥

रागस्यागारमेकं नरकशतमहादुःखसंप्राप्तिहेतु-
मोहस्योत्पत्तिवीजं जलधरपटलं ज्ञानताराधिपस्य ।

कन्दर्पस्यैकमित्रं प्रकटितविविधस्पष्टदोषप्रबन्धं

लोकेऽस्मिन्न श्वनर्थवजकुलभवनं यौवनादन्यदस्ति ॥ २९ ॥

रागश्येति ॥ रागस्यानुरागस्य एकं मुख्यं अगारं निलयः । नरकाणां निरयाणां शतैः समूहैः महादुःखस्य अत्यन्तकष्टस्य संप्राप्तेरागमस्य हेतुः कारणम् । मोहस्या-
श्वनस्योत्पच्चर्जननस्य वीजं कारणम् । श्वनताराधिपस्य श्वनचन्द्रस्य जलधरपठलं मेघसंघः । कन्दर्पस्य मन्मथस्य एकं मित्रं मुख्यवन्धुः । प्रकटितानां प्रस्थातानां विविधानां नानाविधानां स्पष्टानां दोषाणां पापानां प्रबन्धं ग्रन्थिः । अथ वा प्रस्थातानानाविधशब्दार्थवाक्यगतदोषाणां प्रबन्धं काव्यम् । अस्मिँस्तेके भुवने यौवनात्तारुण्यात् । अनर्थवजकुलभवनं अनर्थसंघकुलजन्मस्थानम् । अन्यत् अव-
श्विष्टं नास्ति न विद्यते । यौवनमेव सकलानर्थं हेतुरित्यर्थः ॥ [नारधरा]

१) प्र१.३ (मू.). ५. म२-४. °साकार° । सु१.३. प्र५. °संप्राप्तहेतुइः । म५. °संप्राप्तहेतुँ ।
—२) प्र४. °तारापथस्य । —३) हु१. प्र२(मू.). °विविधस्पृष्टः । प्र१. °विविधस्पर्शः । प्र४.
विभवस्पृष्टः । प्र१. म१.२. °दोषप्रवृद्धः । प्र४. म४.५. °दोषप्रसां । —४) प्र१. म१.२. अपि
(हि) । हु२. श्वनं । हु. °स्मरकुसुमवनं; सु. °वजकुसुमवनं । प्र१. म१.२. अस्ति नान्यत् ॥

१३ भ. ५७२८ (२५१५) ॥

शृङ्खारद्रुमनीरदे प्रसृमरक्रीडारसस्नोतसि

प्रद्युम्नप्रियवान्धवे चतुरवाङ्मुक्ताफलोदन्वति ।

तन्वीनेत्रचकोरपार्वणविधौ सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ

धन्यः कोऽपि न विक्रियां कलयति प्राप्ते नवे यौवने ॥३०॥

२१ शृङ्खारेति ॥ { शृङ्खारः संभोगविप्रलभ्मरूपशृङ्खाररस एव हुमो वृक्षः तस्य नीरदे अम्बुदाहे-रा- } (संसारद्रुमस्य भवपादपत्त्वं नीरदे जलदे) प्रसृमरस्य विसृत्वरस्य क्रीडारसस्य लीलारागस्य स्नोतसि प्रवाहे । प्रद्युम्नस्य कुसुमायुधस्य प्रियवान्धवे अभीष्टसज्जने । चतुरवाचां पेशलवचसामेव मुक्ताफलानां मौक्तिकानां उदन्वति रक्षाकरे । तन्वीनां तरणीनां नेत्राणि लोचनान्येव चकोराश्चन्द्रिकाहाराः ॥
२२ पश्चिमिशेषाः । तेषां पार्वणविधौ पूर्णिमासुधाकरे । सौभाग्यलक्ष्म्याः सौन्दर्यथियो निधौ शेवधौ । एवंगुणविशिष्टे नवे नूतने यौवने तारुण्ये प्राप्ते समागते सति कोऽपि धन्यः कृतार्थः विक्रियां मन्मथविकृतिं न कलयति न प्राप्नोति । न तु सर्वैः । नवयौवनमेव संसारद्रुमवृद्धिहेतुत्वान्धीरदः । संसारवृद्धिश्च श्वकचन्द्रनवसनवनितादिभोगवाहुल्यात् । क्रीडारसस्नोतांसि यौवन एव वहुलीभवन्ति न वाल्यवार्ध-
२३ कादौ । प्रद्युम्नोऽपि यौवनमेवालम्ब्य लोकान्विजयते । तस्माद्यौवनं प्रद्युम्नस्य प्रियवान्धवः । चतुरा वाचो यौवन एवोन्मिषन्ति । यौवनमेव तन्वीनेत्रचकोराणां पार्वणविधुर्भवति । यस्मात्तन्व्या युवान एव नेत्रैः पीयन्ते (ईक्ष्यन्ते) । यौवनमेव सौभाग्यलक्ष्म्या निधिर्भवति । यस्मादर्शनीयोऽपि तारुण्ये सुभगतमो भवति ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) तु. ना१. प्र२.३.५. संसार-; म४. शक्कारे । म४.५. °नीरसे । म४. प्रसमरे । ना३-५. प्र४. म३. °कोडासर° । —२) म४.५. प्रश्नोत्तिष्ठय° । तु. सु. चतुरता-; म१-३. चतुरवान्; प्र४. चपलता-; म४.५. पितुरवान् । म३. °दशति (°दन्वति) । —३) प्र४. म३. ५. °पार-णविधौ । म१. °लक्ष्मीविधौ । —४) तु. रा. प्र४.५. कलयते ॥

भ. ६५१८ (३०१८); काव्यस० ६३; शतकावलौ ७२ । पश्चानन्दस्य वैराग्यशतके १७ ॥ १

अनन्तरं रूपाणां परित्यागप्रसङ्गः ।

संसारेऽस्मिन्नसारे कुनृपतिभवनद्वारसेवाकलङ्क-

व्यासङ्गव्यस्तधैर्यं कथममलधियो मानसं संविदध्युः ।

यदेताः प्रोद्यदिन्दुद्युतिनिचयभृतो न स्युरम्भोजनेत्राः

प्रेष्टुत्काञ्चीकलापाः स्तनभरविनमन्मध्यभाजस्तरुण्यः ॥ ३१ ॥ १

संसार इति ॥ असारे निरुपादेयेऽस्मिन्संसारे भवे प्रोद्यत उदीयमानस्य
इन्दोश्चन्द्रस्य शुतिनिचयभृतः कान्तिनिचयहारिण्यः अम्भोजनेत्राः सरसिजनयनाः ।
प्रेष्टुत्काञ्चीकलापाः चलद्रशनाभरणाः । स्तनभरविनमन्मध्यभाजः कुचभरावनता-
बलभ्रभृतः एता अमूस्तरुण्यो युवतयो यदि न स्युः न भवेयुः । तदानीममलधियो
निमलबुद्धयो धीराः कुनृपतेः दुर्भभृतः संवन्धिनो भवनद्वारस्य गृहप्रतिहारस्य ॥
सेवा परिचर्येव कलङ्कोऽपवादः तद्यासङ्गेन तत्सङ्गेन व्यस्तधैर्यं व्यावृत्तधृति
मानसं चित्तं कथं संविदध्युः कथंकारं कुर्युरेवेत्यर्थः ॥ [स्मधरा]

१) प्र४. विज्ञसारे; म४.५. ऽस्मिन्नपारे । तु२. °भुवन°; सु (म.). °सदन° (°भवन°) ।
—२) म४.५. °व्यस्तधैर्यं । तु. वा विदध्युः; ना१. प्र४. म४.५. संविदध्युः । —३) प्र१. °धृता
(°भृतो) । —४) तु. सु. ना२. °कलाप- । तु. सु. ना१. प्र.१.४. म४. °मन्मध्यभागाद् ॥ १

भ. ६६४१ (३०८०); काव्यस. ५८ । सु. २२४५ । सुभा. पृ० २५२.६१ । सक. ५.
५७.५ (पृ० ३१५) ॥

सिद्धाध्यासितकन्दरे हरवृष्टस्कन्धावरुणद्वुमे

गङ्गाधौतशिलातले हिमवतः स्थाने स्थिते श्रेयसि ।

कः कुर्वीत शिरःप्रणाममलिनं मानं मनस्वी जनो

यद्वित्रस्तकुरङ्गशावनयना न स्युः स्मरास्तं स्थियः ॥ ३२ ॥

सिद्धाध्यासितेति ॥ सिद्धैर्देवयोनिभिः अध्यासितकन्दरे ऽधिष्ठितदीरीके हरस्य
परमेश्वरस्य वृषेण शाकरेण स्कन्धेन कुरुदेन । वृषेणेति कर्त्तरि तृतीया । अवरुण-
द्वुमे भग्नपादपे गङ्गया भागीरथ्या धौतानि क्षालितानि शिलातलानि ग्रावस्वरूपाणि
यस्मिस्तादेशे । स्थिरशब्दात् ‘द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ’ इति ईयसुनि ॥

कुते 'प्रियस्थिरस्फरोस्वहुलगुरुवृद्धतप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवंहिगविर्विन्द्र-
ब्रद्राधिवृन्दाः' इति [स्थिरशब्दस्य स्थादेशे गुणे च रूपम्] । स्थेयसि स्थिरतरे ।
हिमवतो हिमाचलस्य संबन्धिनि स्थाने प्रदेशो स्थिते विद्यमाने सति । शिरसो
मस्तकस्य प्रणामेन हेतुना मानं चित्तसमुच्छार्तं मलिनं गतश्चीकं मनस्वी धृतिमान्को
जनो लोकः कुर्वांत विदधीत । न कोऽपि कुर्वांतेत्यर्थः । वि(उत्)त्रस्तानामुद्दिशानां
कुरुज्ञशावानां हरिणशिशूनां नयनानि नेत्राणि यासां ताः ख्लियो नार्य एव स्मरालं
मन्मथवाणः यदि न स्युर्न भवेयुः । मनस्तिनोऽपि जना नारीनिमित्तमेव स्वकीयं
मानं मलिनयित्वा तपोविमुखाश्च भूत्वा धनिकान् प्रणमन्तीत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ना२. सिद्धाध्यूषितः । तु. °कन्धरे । ते१. हरिकृष्णः । ग्र२ (मू). °स्कन्दावस्थम्; ग्र४.

१० °स्कन्धादिरूपः । —२) ना१. ग्र२.३ (टी). म१-३. स्थिते स्थेयसि; ना२. स्थितः स्थेयसे;
ना४.५. स्थिते प्रेयसि; ग्र१. शुभे स्थेयसि; ग्र३ (मू). स्थितः प्रेयसि; ग्र४. सिते प्रेयसि; म४.५.
स्थितप्रेयसि । —३) म३. परप्रणामः । ना२. मानी; ना३-५. रा. ते. म्लानं । —४) ना१. ग्र२.
३.५. यषुत्रस्तः; ग्र३ (मू). यवत्रस्थ—; म४.५. यवात्रस्त— । तु. सु. ना. °शावः (°शावः) । म३.
स्मरालाः ॥

११ भ. ७०४७ (३२५४); काव्यसं ५९ । सु. २२४४ । सक. ५.५७.४ (प० ३१५) ॥

संसार तव पर्यन्तपदवी न दवीयसी ।

अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणाः ॥ ३३ ॥

संसारेरेति ॥ संसार तव पर्यन्तस्य परिसरभूमेः पदवी पद्धतिः दवीयसी दूर-
तरा न भवति । संसारमध्यमग्नानां प्राणिनां त्वां निस्तीर्थं पर्यन्तपदवीं गन्तुं सुलभ-
मेव । दुस्तरो न भवति । दवीयसीति दूरशब्दादीयसुनि 'स्थूलदूरयुवहस्यक्षिप्रक्षु-
द्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः' इति र इत्येतस्य लोपे पूर्वस्य दू इत्यत्रोकारस्य
ओकारे गुणेऽवादेशे कुते दवीयस् इत्येवं निष्पन्नम् । 'कर्त्तदितसमासाद्ये'ति प्राति-
पदिकसंज्ञायां 'उगित'श्चेति डीपि रूपम् । यदि दुस्तरा लहृयितुमगोचरा मदिरे-
क्षणा मदहेतुभूतनयना नार्यः अन्तरा मध्ये न स्युर्न भवेयुः । नार्य एव संसारनि-
२५ मज्जनहेतवः नान्यत् । तस्मान्नार्यः अन्तरा न चेत्संसारः सुतर इत्यर्थः ॥ [अनुष्ठाप]

१) तु. संसारस्तव । ना१ (शोधनात्परं). °तटः; ना२. म३-५. °तापः; ग्र१. म२. °दावः;
म१. °सारः (तव) । —४) ना१. यदीमा; ना३.४. ग्र२.३. यदिमा; रा. ते. यदि ते; ग्र१. म१-४.
यदि चेत्; ग्र४. म५. यदिमे । तु१. मन्दिरेक्षणाः; ना२. मदिरेक्षणः; म३. मदिरेक्षणा ॥

भ. ६६४३ (३०८२); काव्यसं ६०; सुभाष. ३७ । शा. ४१९३ । सुर. प० ११.१
११ (मर्त०) । सुभा. प० ८८.१ ॥

पक्षद्वयनिरूपणम् ।

दिश वनहरिणीम्यो वंशकाण्डच्छवीनां

कवलमुपलकोटिच्छमूलं कुशानाम् ।

शकयुवतिकपोलापाण्डुताम्बूलवल्ली-
दलमरुणनखाग्रैः पाटितं वा वधूभ्यः ॥ ३४ ॥

दिशेति ॥ वनहरिणीभ्यः काननमृगीभ्यो वंशकाण्डच्छवीनां वेणुदण्डकान्तीनां कुशानां दर्भाणां उपलकोट्या शिलाकोणेन छिन्नमूलं लूनजटं कवलं पूलं दिश प्रयच्छ । अथ वा वधूभ्यस्तरुणीभ्यः अरुणनखाग्रैरव्यक्तरागकररुहशिखरैः पाटितं द्रिधाकृतं शकयुवतीनां शकदेशतरुणीनां कपोलवदण्डस्थलानीव आसमा न्तात्पाण्डुरं ताम्बूलवल्लीदलं नागवल्लीपत्रं दिश । संसारं निर्मूल्य बने वसन्दयय-हरिणीभिर्मैत्रीं बज्ज्वा निवसेत् । अथ वा सम्यक्सांसारिकसुखमनुभवेत् । न तूभयच्छष्टो भवेदित्यर्थः ॥ [मालिनी]

१) तु१. दिशि वन०; तु२. दिशि दिशि; ना१. दशवदन० । ना३-५. रा. म१.२. °हरिणेभ्यो; १०
म३. °करिणीभ्यो । तु१. शंसुशक्षिष्ठवीनां; तु२. शंसुशक्षिष्ठवीनां; ना२. वंशकाण्डस्थवीनां । —२)
तु. °च्छमूलं । —३) म४.५. अपि मधुरमुखीभ्यः पाण्डुताम्बूलवल्ली- । तु. प्र४. शुक०; सु. वर०;
ना१. शर० (शक०) ॥

भ. २८०० (११६१) ॥

असाराः सन्त्वेते विरतिविरसा वादविषया

“

जुगुप्त्यन्तां यद्वा ननु सकलदोषास्पदमिति ।

तथाप्येतद्वूमो न हि परहितात्पुण्यमधिकं

न चास्मिन्संसारे कुवलयदशो रम्यमपरम् ॥ ३५ ॥

असारा इति ॥ एते {वादविषया मद्रचनार्था-सु-} विषयाः शब्दस्पर्शादयः
असाराः क्षणिकत्वादनुपादेयाः सन्तु भवन्तु विरताववसाने विरसा अस्वादवः । २०
ननु यद्वा सकलानां दोषाणामास्पदं निवासभूमिरिति जुगुप्त्यन्तां निन्द्यन्ताम् ।
तथाप्येतदिदं वक्ष्यमाणं ब्रूमो वदामः । किं तदित्याह । अस्मिन्संसारे परहितात्परो-
पकारादन्यदधिकं पुण्यं सुकृतं नास्ति । हि कुवलयदश इन्दीवराक्ष्या अपरमन्य-
द्रव्यं मनोहरं वस्तु च नास्ति ॥ [शिखरिणी]

१) प्र४. उपायाः (असाराः) । ना३. रा. ते. सर्वे ते; ना१. संसाराः; म३. रुन्त्येते ॥
(सन्त्वेते) । ना१. विरतिविषया: । तु१. यच्च; तु२. याथ; ना२. ऽस्त्वाद०; ना३. पापि०; ना४.५.
रा. ते. प्र४. पाप०; प्र१. म१.२.४.५. वाथ; प्र४-पापि०; म३. वादि० (वाद०) । —२) तु१.
ना१. जिगुप्त्यन्तां; तु२. सु. प्र४. म३.५. जुगुप्त्यन्तां; ना२. म४. जुगुप्त्यन्तां । ना३. न तु (ननु) ।
ते२. प्र४. अपि (इति) । —३) प्र४. अथाप्येत० । तु. सु. ना३-५. रा. ते. प्र४.५. भूमी
(ब्रूमो) । —४) ते२. सत्सारे (संसारे) । ना२-४. म४.५. रम्यमधिकम् ॥

३१

भ. ७७६ (२८९); शतकावलौ ६८ ॥

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्यः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥३६॥

मात्सर्यसिति ॥ हे आर्या विद्वांसः मात्सर्यं परगुणद्वयं उत्सार्य दूरीकृत्य कार्यं कर्तव्यं विचार्यं परामृद्य समर्यादं न्यायसहितं यथा भवति तथा इदं वक्ष्यमाणं वदन्तु कथयन्तु । किं तदित्याह । भूधराणां शैलानां नितम्बाः कटकाः सेव्याः सेवनीयाः । किमु विकल्पे । उत अथ वा स्मरेण मदनेन हेतुना सेराणामीषद्वास-वतीनां विलासिनीनां लीलावतीनां नितम्बाः कटिपश्चाद्गामाः सेव्याः । ऐहिकसुखं क्षणिकमिति ये मोहान्न जानन्ति तेषां, स्मरस्मेरविलासिनीनां नितम्बाः सेव्याः । ये तु सांसारिकसुखं क्षणं दुःखहेतुश्चेति सम्यक् व[वि]दन्ति तेषां मते भूधराणां नितम्बाः सेव्या इत्यर्थः ॥ [उपजातिः]

२) नार. वदन्ति । —३) प्र४. सेवा- (सेव्या) । प्र४. खलु (किमु) । —४) म३. कुतः (उत) । प्र२ (मू). स्मरस्मैरः० म४. स्मितस्मैर० म५-खतः स्मैर० ॥

भ. ४८११ (२१७०); काव्यप्रकाशो ६०; दशरूपावलोकटीकायां (प० १६२); उदा-हरणचन्द्रिकायाम् । वारभट्टस्य काव्यानुशासने २. (का० ४३, प० २८) । सु. २२२९ । सुभा. १० २५१.३६ । अलंकारमहोदधी २७८ । चन्द्रिलोकटीकायां ७.२ (प० १३०) । अलंकार-रक्षकरे २६६ । काव्यप्रकाशो ५.१३३ (७.२६२) । काव्यप्रदीपे (का० २४, प० १८८,२८०) । दण्डिनः काव्यादर्शो (दी) ३.१३९ ॥

संसारे स्वप्रसारे परिणतिरले द्वे गती पण्डितानां

तत्त्वज्ञानामृताम्भः पूत्रलुलितधियां यातु कालः कदाचित् ।

२१ नो चेन्मुग्धाङ्गनानां स्तनजघनधनाभोगसंभोगिनीनां
स्थूलोपस्थस्थलीषु स्थगितकरतलस्पर्शलोलोद्यमानाम् ॥३७॥

संसार इति ॥ स्वप्रसारे स्वप्रसंदर्शनतुल्येऽस्थिरांशे परिणतौ परिपाके विरसे अस्वादौ । (परिणतिरल इति पाठे परिपाकेन हेतुना तरले चञ्चले) संसारे भवे पण्डितानां विदुयां द्वे गती द्वी मार्गां । गती एव दर्शयति । तत्त्वज्ञानं ब्रह्मज्ञानमेव २२ अमृताम्भस्यमृतजलधौ पूर्वेन निमज्जनेन लुलितधियां व्यासक्तुदीनां सतां कदा-चित् एकदा कालोऽनेहा यातु गच्छतु । नो चेदेवं न भवति चेत् स्तनानां जघ-नानां च घनेन महता आभोगेन विस्तारेण संभोगिनीनां संभोगवतीनां मुग्धाङ्ग-नानां सुन्दराङ्गवतीनाम् । 'मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति' विश्वः । स्थूलोपस्थस्थली(ले)षु पीवरमदनसदनप्रदेशेषु स्थगितेनाच्छादितेन करतलेन हस्ततलेन { स्पर्शः संपर्कः } २३ स एव लीला तत्रोद्यम उद्योगो येषां तेषां-रा- } स्पर्शं स्पृष्टै लोलोद्यमानां सतृष्णो-द्योगानाम् । 'लोलश्चसतृष्ण यो' रित्यमरः । सतां कदाचित् कालो यातु ॥ [स्वधरा]

१) तु. सु. डमिज्जसारे; ना१.२.५. प्र१. म. खल्पसारे; ना१ (प्रान्ते), खल्पसारे । तु. सु. प्र२ (मू). ५. म१-३. °विरसे (°तरले) । —२) तु. सु. °ज्ञानाम्बुद्धाशी; प्र१. °ज्ञानाङ्ग-

वाम्भः—। तु. सु. ना॒. न्युत् । ना॑-३.५. रा. ते. ग्र॑. °ललित्; ना४. ग्र४. °तुलित् । सु. °धिया । ग्र२ (सू). म३. कालाः; ग्र४. कामः (कालः) । रा. ते. ग्र॑.५. म१.२.४. कर्यचित्; ग्र३. कर्यचित् (इत्यपि) । —३) तु१. ना३-५. रा. ते. ग्र५. स्तनज्ञनज्ञना०; ना२. स्तनज्ञनभरा०; म३. स्तनभरज्ञना० । ना२. °संसर्गीणीनां । —४) तु. सु. ग्र२.३. °स्थस्थलेषु; ना१. °स्थस्थलान्तः—; ना३.४. °स्थस्थलान्तः—; ग्र१. °स्थान्तराल—; म१.२. °स्थत्रिकोण— (°स्थस्थलीषु) । ग्र४. त्रुटित्^५ (°स्थगित्) । ना१. लोलोद्यमानां; ना२. °संमीलितानां; रा. ते. ग्र॑. म३-५. °लीलोद्यमानां; ग्र४. म१.२. °लीलोद्यतानां ॥

भ. ६६४२ (३०८१); शतकावलौ ६४ । सुभा. पृ० २५२.६० ॥

आवासः क्रियतां गाङ्गे पापहारिणि वारिणि ।

स्तनद्वये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥ ३८ ॥

१०

आवास इति ॥ पापं किलिवयं हरतीति तथोक्तं तस्मिन् । गाङ्गे गङ्गासंबन्धिनि वारिणि जले आवासः श्यानं क्रियतां विधत्तां [विधीयताम्] । अथ वा हारिणि मुक्ताहारवति मनोहारिणि चित्ताकर्षके { तरुण्याः नवयौवनायाः-रा- } (नारीणां तरुणीणां) स्तनद्वये कुचयुगले वा आवासः क्रियताम् । जनैरिति शेषः । विषया-सक्तिनां चेद्रङ्गातीरवास उचितः । अथ वा विषयानुरक्तिश्चारीकुचद्वयावास एव । योग्य इति भावः ॥ [अनुष्टुप्]

२) तु१. सु. ना॑.५. पापवारिणि । —३) ग्र२.३. उथ नारीणां (तरुण्या वा) । —४) ग्र१. वारिणि (हारिणि) ॥

भ. १०४० (३१४) । सु. ३४२५ । सुभा. पृ० १५९.२९३ ॥

किमिह वहुभिरुक्तैर्युक्तिशून्यैः प्रलापै-

द्र्यमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।

अभिनवमदलीलालालसं सुन्दरीणां

स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥ ३९ ॥

२०

किमिहेति ॥ इह संसारे युक्तिशून्यैर्युक्तिरहितैः वहुभिर्भूरिभिः { प्रलापै: अनर्थकवचनैः । रा. } (वचोभिः वाक्यैः किम) । किमपि प्रयोजनं नास्ति । पुरुषाणां नृणां सर्वदा सर्वसिन्काले द्र्यं द्वितयं सेवनीयम् । किं तदित्याह । अभिनवाभिः प्रत्यग्राभिर्मदलीलाभिर्दर्पकीडाभिः लालसं रमणीयं स्तनभरेण कुचभारेण परिखिन्नं क्लिष्टं सुन्दरीणां रमणीणां यौवनं तारुण्यं वा वनं काननं वा ॥ [मालिनी]

१) सु१.२. ना॑.३.४. ग्र२.३. वचोभिः (प्रलापैः) । —३) तु२. °मदमङ्गीलालसं ॥

भ. १७७१ (६८५) । सु. ३४५३ (भद्रोज्जट्स) । सुभा. पृ० २५२.५२ (भद्रोज्जट्स) ॥ २१
नी० श० ११ (भ० श०)

सत्यं जना वच्चिम न पक्षपाताल्लोकेषु सप्तस्वपि तथ्यमेतत् ।
नान्यन्मनोहारि नितस्त्रिनीभ्यो दुःखैकहेतुर्न च कश्चिदन्यः ॥ ४० ॥

सत्यमिति ॥ हे जना लोकाः सत्यं यथाथं वच्चिम वदामि । पक्षपाताल्लीपक्षा-
वलभ्यनात् न वच्चिम । सप्तस्वपि लोकेषु भुवनेषु भूर्भुवःसुवरादिषु एतद्वक्ष्यमाणं
वाक्यं सत्यं तथ्यम् । किं तदित्याह । नितस्त्रिनीभ्यो युवतीभ्योऽन्यद्वस्तु । 'अन्या-
रादितर्ते'त्यादिना पञ्चमी । मनोहारि रमणीयं नास्ति । दुःखस्य व्यथाया एको
हेतुरसहायं कारणं च कश्चित्कोऽन्यन्य इतरो नास्ति ॥ [इन्द्रवज्ञा]

[अड्यार. ३८. एम. ५६ कोशे नास्ति] १) तु. शु. सत्यं जनान्; म१.५. भो सज्जना ।
ग्र१. म४.५. पक्षपातो; म१.३. पक्षपातं । —२) तु. ग्र१.२.४. म१.२. सत्यमेतत्; म४.५. मध्य-
१० मेतत् । —३) तु२. म३-५. नान्यं । ना२. विलासिनीभ्यो । —४) ग्र२ (म१). दुःखस; ग्र४. न
दुःख-(दुःखैक- । ना२. हि (च) । ग्र४. किञ्चिदस्ति; म१. किञ्चिदन्यत; म२. किञ्चिदन्यः; म३.
कश्चिदन्यत; म४.५. कश्चिदेव ॥

भ. ६७२० (३१२०) । सु. २२३१ ॥

शृङ्गारशतके द्वितीयविंशतौ अधिकौ ।

१५ अवचनं वचनं प्रियसंनिधावनवलोकनमेव विलोकनम् ।
अवयवावरणं च यदंशुकं व्यतिकरेण तदङ्गसमर्पणम् ॥ १ ॥

[ना२. शृङ्गार. २.२] [सक. २.८.४. (ष० ७३, कालिदासस्य)]

काचिन्मृगाक्षी प्रियविप्रयोगे गन्तुं निशापारमपारयन्ती ।
उद्गातुमादाय करेण वीणामेणाङ्कमालोक्य शनैरहासीत् ॥ २ ॥

२० [म४.५. शृङ्गार. २.२] [शा. ५१९ । सुर. ष० १४७.६ (शार्ङ्ग०) । सुभा. ष० १८५.३१]

॥ कामिनीर्गर्हणम् ॥

*कान्तेत्युत्पल्लोचनेति विपुलश्रोणीभरेत्युन्नम-
त्पीनोत्तुङ्गपयोधरेति सुमुखाभ्योजेति सुभूरिति ।
दृष्टा माद्यति मोदते भिरमते प्रस्तौति विद्वानपि
प्रत्यक्षाशुचिभस्त्रिकां स्त्रियमहो मोहस्य दुश्चेष्टिम् ॥ ४१ ॥

२५

कान्तेति ॥ विद्वान्धीरोऽपि प्रत्यक्षां दृग्गोचरां अशुचिभस्त्रिकां अपवित्र-
मयचर्मभस्त्रिकाम् । अशुचिपुत्रिकामिति पाठे अपवित्रमयपाञ्चालिकां

खियं नारीं दृष्टा विलोक्य कान्ता रमणीयेति उत्पललोचना कुवलयनयनेति विषु-
लश्चोणीभरा पृथुकटिभारेति उच्चमन्तादुद्रच्छन्तौ पीनौ पीवराखुङ्गाखुच्छ्रूतौ
पयोधरौ कुचौ यस्याः सा तथाविधेति सुमुखाम्भोजा शोभनवदनकमलेति सुभ्रूः
शोभनभ्रूकेति माद्यति उन्मत्तो भवति मोदते हृष्यति अभिरमते कीडति प्रस्तौति
प्रसञ्जयति । मोहस्य मायाया दुश्चेष्टिं दुश्चरित्रं अहो आश्वर्यम् । मूढं माया मोह- ५
यतु नाम विद्वांसं कथं मोहयतीति चित्रम् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

[म४.५. कोशबोर्नालि] १) ना२. °श्रेणीभरे० । —३) ना५. च (उभि०) । —४) तु.
सु१.२. ना१.२. रा (दी.पा) °पुत्रिकां; ते२. °पुत्रिभक्तिकां (°भक्तिकां) । ना२. होमस्य दुश्चेष्टिम् ॥

भ. १६३३ (६३५) । सुभा. पृ० २५०.१० ॥

स्मृता भवति तापाय दृष्टा चोन्मादवर्धिनी ।

स्पृष्टा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ॥ ४२ ॥

स्मृतेति ॥ या [स्मृता चिन्तिता] (श्रुता आकर्णिता) तापाय ज्वराय
भवति । दृष्टा अवलोकिता चेत् उन्माद [वर्धिनी] (कारिणी) चित्तविभ्रमविधा-
यिनी भवति । स्पृष्टा संसक्ता मोहाय मूर्च्छायैव भवति । सा तादृशी दयिता नाम
कथम् । दुःखहेतोवैस्तुनो दयितत्वं विरुद्धम् । तस्मात्तथाविधा दयिता प्रिया न १५
भवतीत्यर्थः । नामशब्दः कुत्सने । ‘नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने’
इत्यमरः ॥ [अनुष्टुप्]

१) ना१.२. ग्र१.३.५. म३. श्रुता; ना५. श्रुत्वा (स्मृता); ग्र२ (मृ). श्रुतं । सु (मृ).
पापाय (तापाय) । —२) तु२. ग्र४. म२.३. दृष्टा; ते२. दृष्टा । सु२. ना१.५. रा. ते. ग्र१-३.५.
चोन्मादकारिणी । —३) तु२. ग्र४. स्पृष्टा; ते२. स्पृष्टा । सु२. भवतु । ग्र१. पापाय (मोहाय) । २०
ना५. साधूनां (सा नाम) ॥

भ. ६५६५ (३३२०); सुभाष. १७ (१३३, २९३) । सु. १२२५ । सूहा. १८३.३
(वल्लभस्य) ॥

तावदेवामृतमयी यावल्लोचनगोचरा ।

चक्षुःपथादतीता तु विषादप्यतिरिच्यते ॥ ४३ ॥

२५

तावदिति ॥ यावत् यावतपर्यन्तं लोचनगोचरा प्रत्यक्षा भवति । तावत्तावत्प-
र्यन्तं अमृतमयी अमृतस्वरूपिणी । कामिनीति शेषः । चक्षुःपथाल्लोचनमार्गात् ।
‘पथिमधी’[कक्षपूरि]त्यादिना अकारान्तः । अतीता अतिक्रान्ता तु । दृष्टिगोचरा न
चेदित्यर्थः । विषाद् गरलादपि अतिरिच्यते अतिशेषते । कामिनी नरस्य संभोगावधि
सुधास्वादनवद्वर्तते । भोगानन्तरं विषतुल्या भवतीति भावः ॥ [अनुष्टुप्]

२६

३) तु२. सु१.३. ना१.२. रा१. ते. ग्र१.४. चक्षुपथाद; सु२. चतुष्प० । तु. सु. अपेता;
ना२. अपेता (अतीता) । —४) ग्र१. सा नारी विषवलरी ॥

भ. २५४६ (१०२८)। सु. १२४४ ॥

नामृतं न विषं किंचिदेकां मुक्त्वा नितम्भिनीम् ।
सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवल्लरी ॥ ४४ ॥

नामृतमिति ॥ नितम्भिनीं ललनामेकां(तां) मुक्त्वा त्यक्त्वा अमृतं पीयूषं
गरलं विषं किंचिच्छास्ति । नितम्भिन्येवामृतं नितम्भिन्येव विषं चेत्यर्थः । कस्यामव-
स्थायाममृतं कस्यामवस्थायां विषमित्याकाङ्गायामाह । सैव नितम्भिन्येव रक्ता अनु-
रागवती भवति चेत् अमृतलता पीयूषवल्ली । विरक्ता अनुरागरहिता चेत् सैव
नितम्भिन्येव विषवल्लरी द्वेलब्रततिः ॥ [अनुष्टुप्]

[ग्र१. कोशे श्लोको नालित ।] —१) ना२. विनामृतं विषं किंचिद् । तु१. ग्र२ (मू). नाविषं;
१० ना३. न सृष्टं (न विषं) । —२) तु२. ना२. म१. विना; ना१.३. ग्र३.४. एतां; ग्र५. म४.५.
एनां; म३-एक-(एकां) । तु. मुक्तां; ना२. मुधां; म१. मुग्धां; म३. मुक्ता । —३) ग्र२ (मू).
०मृतसालका; ग्र४. ०मृतमयीरका । —४) ना५. वियुक्ता (विरक्ता) ॥

भ. ३६०८ (१५४९); पञ्चतत्त्वे ४.३४(३२); सुभाष. १२ । सुभा. ष० २५१.१०
सुर. ष० ११४.११ (भर्त०) ॥

१५ आवर्तः संशयानामविनयभवनं पट्टणं साहसानां
दोषाणां संनिधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।
स्वर्गद्वारस्य विघ्नो नरकपुरमुखं सर्वमायाकरण्डं
खीयत्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिलोकस्य पाशः ॥ ४५ ॥

आवर्तं इति ॥ संशयानां संदेहानामावर्तः भ्रमः । अविनयानां दुर्नियानां भवनं
२० निवासः । साहसानामविमृद्ध्यकार्याणां पट्टणं नगरम् । दोषाणां दुर्गाणां (दुर्गु-
णानां) संनिधानं सुनिक्षेपः । कपटानां दम्भानां शतानि समूहास्तन्मयं तत्स्वरूपम् ।
अप्रत्ययानां अवोधानां (अविश्वासानां) । 'प्रत्ययोऽधीनशपथशानविश्वासहेतुषु'
इत्यमरः) क्षेत्रं आकरः । स्वर्गद्वारस्य त्रिदिवगोपुरस्य विघ्नः प्रत्यूहः । 'विघ्नोऽन्त-
रायः प्रत्यूह' इत्यमरः । नरकपुरस्य निरयनगरस्य मुखं द्वारम् । सर्वासां अशो-
२५ पाणां मायानां शाम्भवीणां करण्डं समुद्रकः । प्राणिलोकस्य जनुसमूहस्य पाशो
वन्धननरञ्जुः । अमृतमयं सुधाप्रचुरं विषं गरलं सुखदुःखयोर्हेतुत्वात् । एवंविधं
खीयत्रं खीरुपं कृठं उन्माथ इति यावत् । केन हेतुना सृष्टं निर्मितं । विघ्नेति
शोषः ॥ [समधरा]

१) म३. आवासः (आवर्तः) । तु१. शंसयानां । सु३ (मू). अभिनवभवनं; ना३-५. रा.
२० ग्र५. अविनयभवनं । सु. ग्र५. पत्तनं; म४.५. मण्डपं । —२) तु१. देवानां (दोषाणां) । ग्र१.
कृमिशतनिलयं क्षेत्रं । —३) तु१. ना२. ग्र१. म४. विघ्नः; तु२ (मू). विप्रं (विघ्नो) । म३. सर्व-

मायाकारणां । —४) ग्र. दृष्टं (चटं) । सु१. जीवलोकस्य; सु२.३. प्राणिनामेक—; ग्र१. म१. प्राणिलोकैक—; म२. सर्वलोकैक—। म४.५. प्राणिनां प्राणहारि । ग्र१.४. पाशं (पाशः) ॥

भ. १०३८ (३९२); शान्तिशतके २.३; पञ्चतत्त्वे १.२०४ (१५२, १११) । सुभा.
पृ० ३५०.८३ ॥

नो सत्येन मृगाङ्कं एष वदनीभूतो न चेन्दीवर-
द्वंद्वं लोचनतां गतं न कनकैरप्यङ्गयष्टिः कृता ।
किं त्वेवं कविभिः प्रतारितमनास्तत्वं विजानन्नपि
त्वज्ञांसास्थिमयं वपुर्मृगदशां मन्दो जनः सेवते ॥ ४६ ॥

नो इति ॥ सत्येन परमार्थेन मृगाङ्कश्चन्द्र [एषोऽयं] (एव) वदनीभूतो
मुखीभूतो नो न भवति । मा नो वा (अमानो न) प्रतिषेधे । वदनीभूत इति अभूत- १०
तद्वावे चिवः । अस्य च्वावितीत्वम् । इन्दीवरद्वंद्वं नीलोत्पलयुगलं लोचनतां
नेत्रत्वं न गतं न प्राप्तम् । अङ्गयष्टिरपि यष्टितुल्या तनुश्च कनकैर्हाटकैः कृता निर्मिता
न भवति । किंतु अपि तु । एवमनेनोक्तप्रकारेण कविभिः काव्यनिर्माणकुशलैः
प्रतारितमनाः चक्षितचेताः सन् तत्वं यथार्थं रूपं विजानन्नवगच्छन्नपि मन्दो जनः
मृद्गलोकः त्वज्ञांसास्थिमयं अजिनामिथकीकसविकारं मृगदशां हरिणलोचनानां १५
वपुः शरीरं सेवते भजते ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ना२. नो सलेव; ग्र४. नो सलेषु; म३. नासलेन । सु१. प्र२.३. (टी).४. एव (एष) ।
—२) ना२. लोचनतामतं । ना२. कुसुरप्याङ्गः; ग्र४. कनकैरस्याङ्गः । ना२. °यष्टीकृता । —३) ना२.
त्वैवं । सु. प्रतारितमतस्; प्र१. प्रतारितरुणं । ते१. खत्वं । तु. न जानन्नपि । —४) ते१. सेव्यते ॥

भ. ३८३८ (१६५४) ॥

२०

लीलावतीनां सहजा विलासास्त एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति ।
रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्धस्तत्र भ्रमल्येव मुधा पड़द्विः ॥४७॥

लीलावतीनामिति ॥ लीलावतीनां विलासवतीनां विलासाः शृङ्गारचेष्टाः
सहजाः स्वाभाविकाः । त एव विलासा मूढस्याङ्गानिनो हृदि चित्ते स्फुरन्ति प्रका-
शन्ते । मामेवोहिद्यैतान्विलासान्दर्शयन्तीति मूढः प्रत्यवबुध्यते । नलिन्याः कम- २५
लिन्या रागो रक्तता निसर्गसिद्धः स्वाभावसिद्धो हि । पड़द्विः पट्टपदः मुधा व्यर्थमेव
तत्र नलिन्यां भ्रमति परिभ्रमति । रागशब्देन रक्तवर्णः अनुरागश्चोच्यते । भ्रमती-
त्वनेनापि परिभ्रमणं भ्रान्तिङ्गानं चोच्यते ॥ [उपजातिः]

१) म३. विलासिनीनां । तु२. महजा; प्र३. सहसा । —२) ते१. ता एव । —३) तु. १४;
प्र१.४. म१.२.४. च (हि) । —४) तु२. सु (मृ). भ्रमल्येव । ना२. ते. प्र३ (मृ). म१-३. सुदा; १०
ना३-५. रा. कृथा ॥

भ. ५८५७ (२६७३); सुभाष. २१२। सुर. ए० २७१.१० (स्फुटलोके) ॥

यदेतपूर्णेन्दुयुतिहरमुदाराकृतिधरं
मुखाव्जं तन्वङ्ग्याः किल वसति यत्राधरमधु ।
इदं तत्किपाकद्रुमफलमिदानीमतिरसं
व्यतीतेऽस्मिन्काले विषमिव भविष्यत्यसुखदम् ॥ ४८ ॥

यदेतदिति ॥ पूर्णेन्दोरखण्डसुधाकरस्य युतिहरं कान्तिचोरं उदाराकृतिधरं
सुन्दराकारधरं तन्वङ्ग्याः कृशाङ्ग्याः मुखाव्जं वदनकमलम् । यत्र (तत्र) तस्मिन्व-
दनकमले अधररूपमधुमाश्चिं वसति तिष्ठति किल । किलेति वार्तायाम् । तदिदं
किंपाकद्रुमफलं विषवृक्षप्रसूनरूपकमिदं विषवृक्षफलतुल्यमित्यर्थः । अधरमधुनः
१० किंपाकद्रुमस्य च साम्यमाह अस्मिन्काले व्यतीते सति । एतस्मिन्द्रुमवसमयेऽति-
क्रान्ते सति विषं गरलमिव असुखदं दुःखदायि भविष्यति । सुखं दुःखमेव भवि-
ष्यतीत्यर्थः । इदानीमनुभवनकाले अतिरसमतिस्वादु ॥ [विश्वरिणी]

१) तु. ग्र३ (म.). °युतिभरम्; ग्र१. म१.२.४.५. °युतिभरम् । ना२.३. रा. ते. पर; ना५.
म४.५. वरं; म३.-रसं (-धरं) ।—२) सु (म.). ना१.३.४. ग्र२.३. तत्राधर० ।—३) ग्र१.
११ °तत्किपत्तदुम०; ग्र४. °तत्किपाकध्रम० । तु. इवास्तां च विरसं; ना१. इदानीमविरसं ।—४) ग्र४. विष-
वैनुसुखदः; म४.५. भविष्यत्यनुपमं ॥

भ. ५२५५ (२३७९); शतकावलौ ७३ ॥

उन्मीलत्रिवलीतरङ्गवलया प्रोक्तुङ्गपीनस्तन-
द्वंद्वेनोद्दतचक्रवाकयुगला वक्राम्बुजोङ्गासिनी ।
२० कान्ताकारधरा नदीयमभितः कूरात्र नापेक्ष्यते
संसारार्णवमज्जनं यदि ततो दूरेण संत्यज्यताम् ॥ ४९ ॥

उन्मीलदिति ॥ उन्मीलन्त्यः स्फुटीभवन्त्यः त्रिवल्यः वलित्रयमेव तरङ्गवलयं
ऊर्मिमण्डलं यस्याः सा । प्रोक्तुङ्गयोः प्रकृष्टोत्सेधयोः पीनयोः स्थूलयोः स्तनयोर्वै-
क्षेत्रजयोः द्वंद्वेन युगलेन उद्दतचक्रवाकयुगला गर्वितकोकमिथुना । प्रोक्तुङ्गपीनस्तन-
२५ द्वंद्वमेव चक्रवाकयुगलमित्यर्थः । वक्रेण मुखेनैव अम्बुजेन पञ्चेन उङ्गासिनी प्रका-
शमाना । अभितः अग्रे (पुरतः) कूरा अनिष्टा । कान्ताकारधरा ऋीवेष्यधारिणी ।
इयं नारी तरङ्गिणयेव न तु रुतिति विश्वसनीया । अत्र अस्यां नद्यां संसारार्णवमज्जनं
भवजलधिभो(मे)लनं यदि नापेक्ष्यते नाभिलघ्यते । ततः तर्हि इयं नदी दूरेण
दीवीयसा आवेशेन संत्यज्यताम् । यस्तु कान्ताकारधरायां नद्यां निपतितस्तया
३० नद्या वेगेनाकृष्टः संसारार्णवे न मज्जतीत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु२ (मू). ना३.५. रा. ते. प्र१. म३. °निलया; प्र४. म१.२. °निचया; प्र५. °वलय-।
—२) तु. प्र४. म४.५. °द्वंद्वेनोद्यत०; सु. ना२. °द्वंद्वेनोद्यत०; ना३.४. रा. ते. म३. °द्वंद्वेनोद्यत०;
ना५. °द्वंद्वेनोपरि; प्र१. °द्वंद्वोन्मादिन॑ । म४. -चक्रबाल-। तु. ना२. °मिथुना; सु१.२. °युगुला;
प्र२ (मू). °युगली । प्र४. म४.५. धैर्यद्वमध्यसिनी॑ । —३) ना५. कान्ताकान्त्युदका; म३. कान्ता-
कारमहा-। तु. कूराशया नेष्ठते; सु. कूराशया नेष्ठते; सु (टीपा). ना३-५ रा. कूरात्र नापेष्ठते; ४
प्र४. कूरात्रिनापेष्ठते; म१. कूरात्र संलक्ष्यते; म२. कूरात्र सा लक्ष्यते; म३. कूराननापेष्ठते; म४.५.
कूरोतरा लक्ष्यते । —४) ना५. °लहूनं यदि तदा; रा. ते. °मज्जनं यदि तदा; प्र१. म१-३ °लहून-
क्षमधिया ॥

भ. १२६९ (४७७); शतकावलौ ७३ ॥

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।

हृदतं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ ५० ॥

जल्पन्तीति ॥ अन्येन परेण सार्धं जल्पन्ति वाकेलिं कुर्वन्ति । सविभ्रमा
विलाससहिताः सत्यः प्रकटितविलासा इत्यर्थः । अन्यं जनं पश्यन्ति विलोकयन्ति ।
हृदतं हृदयस्थितमन्यं पुरुषं चिन्तयन्ति विचारयन्ति । तरुण्य इति शेषः । योषितां
खीणां को नाम को वा पुरुषः प्रियो भवति । न कोऽपीत्यर्थः । खीणां चञ्चलचित्त-
त्वादेकस्मिन्पुरुषेऽनुरागो नास्ति । अनुरक्ता इव चेष्टाः प्रकटयन्तीति भावः ॥
[अनुष्टुप्]

[अड्यारू २८ एम. ५६ कोशे नास्ति] १) तु१. जठन्ती; तु२. जल्पलन्ती; ते. ज्वलन्ति ।
ना२. सार्थम्० । —२) सु१.२. पश्यत्यन्यं; म४.५. विशन्त्यन्यं । सु३. म३. सविभ्रमा; प्र४. सर्व-
अमाः । —३) तु. हृदये; म. हृददं । तु२. सु. ना१.२. चिन्तयत्यन्यं । —४) सु. योषितः ॥

भ. २३७१ (१५१); पञ्चतत्रे १.१५१ (१३५); सुभाष. २३। विकमचरित्रे १४। शा.
१४१७। सु. २७७१ (श्रीव्यासमुने:)। सुर. प४० ११५.१३ (स्फुटश्लोके)। सुभा. प४० ३४८.
५ (व्यासस्य)। चाणक्यनीतिदर्पणे १६.२। सूहा. ५४.२ (प्रतापरुद्रीये) ॥

मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम् ।

अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताङ्गते ॥ ५१ ॥

मधिवति ॥ योषितां युवतीनां वाचि वचने मधु क्षौद्रम् । हृदि मनसि केवल-
मस्यन्तं हालाहलं कालकृटविषमेव तिष्ठति वर्तते । अतस्तसात्कारणादेव वदने
मधुनश्चित्ते कालकृटस्य च म्यतिहेतोरित्यर्थः । अधरः अधरोष्टो निपीयते पातं
क्रियते । कामिभिरिति शेषः । हृदयं उरः मुष्टिभिः मुष्टिहस्तेस्ताङ्गते आहन्यते ।
खीणां वचसि माधुर्यं मनसि कौटिल्यमेवेति तात्पर्यम् ॥ [वियोगिनी]

[रा. ते१. अड्यारू २५ एल २ कोशेषु अयं श्लोकः तृतीयविशल्यन्ते द्रव्यते] २) सु (मू).
हालाहलम्; ना२. हलाहलम्; म२. हालाहल । —३) म४. अधरं (अधरो) ॥

भ. ४६७७ (२०१७); सुभाष. १७। पञ्चतंत्रे १.१५१ (१०९)। हितोपदेशे ६५.८।
शृङ्गारविन्दौ। कुवलयानन्दे। सु. ३३८० (कालिदासमाधी) ॥

*अपसर सखे दूराद्स्मात्कटाक्षविषानला-
त्प्रकृतिविषमाद्योषित्सर्पाद्विलासफणाभृतः ।
इतरफणिना दृष्टः शक्यश्चिकित्सितुमौषधै-
श्रुतुरवनिताभोगिग्रस्तं त्यजन्ति हि मत्रिणः ॥ ५२ ॥

अपसरेति ॥ हे सखे प्रियमित्र । कटाक्षादपाह्नादेव विषानलात्क्षेत्रेलाङ्गेः प्रकृ-
तिविषमात्स्वभावत एव दुष्टाकूरादित्यर्थः । विलासा लीला एव फणाः स्फुटा
विभर्तीति तथोक्तः । तस्माद्सात्पुरो विद्यमानात् योषित्सर्पात्खीरुपभुजंगात् दूरा-
द्वीयसो देशादपसर त्यज । दूरं यथा तथा विस्तुजेत्यर्थः । किमर्थमित्याकाङ्क्षाया-
माह । इतरेति । इतरफणिना योषित्सर्पादन्यविषयधरेण । सहजभुजंगेनेत्यर्थः ।
दृष्टः संदंशितो जनः औषधैर्मूलपत्रादिविषयहरैश्चिकित्सितुं विषप्रतिक्रियां कर्तुं
शक्यो योग्यः । चतुरवनिताभोगिग्रस्तं सुन्दररमणीरुपसर्पद एव जनं मन्त्रिणो मन्त्र-
शास्त्रज्ञयन्ति विसर्जयन्ति । महान्तः छीलोलं पुरुषं न परिगृह्णन्ति । अपि तु दूरत
पंच निन्दन्ति । तस्मादत्यन्तं खीसंसर्किं परिहरेदिति तात्पर्यम् ॥ [हरिणी]

[तु. कोशे. नास्तीदं पदम्; सु टीकायां तु क्षेपकटवेन निर्दिष्टम्] १) सु. ना१. खेदात्
(अस्मात्) । २) विशिखानलात्; म४.५. विषोल्बणात् । —२) म४.५. ०८ फणानिलात् । —३)
ते२. ०भणिना । —४) ग्र५. म४.५. चढुल० (चतुर०) । म१.२.४.५. मत्रिकाः ॥

भ. ४१० (१४२) ॥

विस्तारितं मकरकेतनधीवरेण
खीसंज्ञितं बडिशमत्र भवाम्बुराशौ ।
येनाचिरात्तदधरामिषलोलमर्त्य-
मत्स्यान्विकृष्य विपचत्यनुरागवह्नौ ॥ ५३ ॥

विस्तारितमिति ॥ अत्र अस्मिन् भवः संसार एवाम्बुराशिः समुद्रस्तस्मिन् ।
२८ मकरकेतनेन धीवरेण मदनदाशेन । 'कैवतों दाशधीवरा'वित्यमरः । खीसंज्ञितं
खीनामधेयं बडिशं मत्स्यग्रहणजालम् । 'बडिशं मत्स्यवन्धन'मित्यमरः । विस्ता-
रितं विपुलीकृतं विशिष्मिति यावत् । येन बडिशेन । तदधरामिषलोलमर्त्यमत्स्यान्
तासां खीणामधरोष्टा एवामिषं मांसं तस्मिन् लोलाः सतृष्णाः ते च ते मर्त्यां मनु-
ष्यास्त एव मत्स्या मीनास्तान्विकृष्य आकृष्य अचिराच्छीव्रमेव । अनुरागोऽमि-
लापः स एव बहुस्तस्मिन्विपचति विशिष्य पाकं करोति । जनानां खीय एव
मोहकारणं नान्यदिति भावः ॥ [वसन्ततिलका]

२) ना२. °संज्ञकं विदिशः; ते२. °संज्ञतं वरिशः । —३) तु. येनानिशं तदः; ना२. येनात्-
चित्तम् । ना१. तवधरामिष्व; ना३.४. प्र४. म३. तदधरामृत-(तदधरामिष्व-) । —४) ना१.
—मच्छान् । तु. सु. ना१.२. प्र१. स पचत्यः ॥

भ. ६२३७ (२८७७); शतकावलौ ७४ ॥

कामिनीकायकान्तारे कुचर्पवैतदुर्गमे ।

मा संचर मनःपान्थ तत्रास्ते स्मरतस्करः ॥ ५४ ॥

कामिनीति ॥ हे मनःपान्थ चित्ताध्वनीन । कुचाभ्यां स्तनाभ्यामेव पर्वताभ्यां
शैलाभ्यां दुर्गमे गन्तुमशक्ये कामिनीकाये वनितादेह एव कान्तारे महारण्ये ।
'महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुंनपुंसकमि' त्यमरः । मा संचर नो गच्छ । संचरणे को
वाघ इत्याशङ्खाह तत्र कामिनीकायकान्तारे स्मरतस्करः कन्दर्पं एव चोरः आस्ते ॥
तिष्ठति । असौ धैर्यस्वं अपहरतीति तत्र संचरणस्य प्रतिषेधः ॥ [अनुष्टुप्]

[म३. कोशे पूर्वोत्तराधौं व्यत्यस्तौ] २) म१.२. स्तन० (कुच०) ॥

भ. १६६० (६४२); सुभाष. १४ (२४५) । सु. १२५६ । सुर. ष० १२७.३ ॥

व्यादीर्घेण चलेन वक्रगतिना तेजस्विना भोगिना

नीलाब्जद्युतिनाहिना परमहं दद्योऽस्मि तच्छ्रुषा ।
दद्ये सन्ति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो
मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य न हि मे वैद्यो न चाप्यौषधम् ॥ ५५ ॥

व्यादीर्घेणेति ॥ व्यादीर्घेणात्यायतेनातिविस्तारिणा च वक्रगतिना कुटिलगम-
नेन तेजस्विना प्रतापवता कान्तिमता च भोगिना फणवता सुखवता च । 'भोगः सुखे
रूयादिभूतावहेश्च फणकाययो' रित्यमरः । नीलाब्जद्युतिना नीलोत्पलच्छायेन अहिना ॥
विषधरेण तस्या वनितायाश्चश्रुषा नेत्रेण । कटाक्षेणेति यावत् । परमत्यर्थं यथा
भवति तथा । दद्योऽस्मि कवलितोऽस्मि । व्यादीर्घेणेत्यादिविशेषणविशिष्टकामिनी-
श्रुषा सर्पेण वा दद्योऽस्मीत्यर्थः । उभाभ्यां दद्ये विविच्य कार्यं दर्शयति । दद्ये सर्पेण
कवलिते सति धर्मार्थिनः धर्मकाङ्क्षणश्चिकित्सका रोगहारिणः । विषवैद्या इति
यावत् । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । वीप्सायां द्विर्मावः । प्रायेण प्राचुर्येण सन्ति २५
विद्यन्ते । मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य सुन्दरलोचनासकृद्विलोकितस्य मे मम वैद्यश्चि-
कित्सको न हि नास्ति हि । औषधं रोगप्रतीकारसाधनं च नास्ति ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु. ज्यादीर्घेण; ना१. भूरीर्घेण; प्र१. व्यादीर्घेण; म४.५. व्याकीर्घेण । म. खलेन (चलेन) ।
तु१. प्र२ (मू.), वक्रगतिना; प्र४. वक्रशशिना । —२) तु२. °नाहिमा । ना२. °नापि सादरमहो ।
सु१.२. वरमहं; प्र४. म३. परमहो । तु१. सु१.२. ना२. रा. ते.प्र१.४. दद्यो न; तु२. दद्यो न; म३.३
दोषोत्ति । प्र४. मच्छ्रुषा; म३. तच्छ्रुषां । —३) तु. दद्ये; ना३-५. रा. दद्यः । प्र१.४. म. धर्मा
नी० श० १२ (भ० श०)

तमनो—४) ग्र३ (म). सुगधाक्षि । म१.२. °क्षणमीक्षितस्य; म४.५. °क्षणवेचितस्य । ना२. च (हि) । तु. मच्छो; ना२. प्र१. वैद्या । सु.प्र१. चान्यौषधम्; म४.५. चान्यौषधः ॥

भ. १३५ (३४२); शतकावलौ ७४ ॥

इह हि मधुरगीतं नृत्तमेतद्रसोऽयं
स्फुरति परिमलोऽसौ स्पर्शं एष स्तनानाम् ।
इति हतपरमार्थैरन्द्रियैर्ब्राह्म्यमाणः
स्वहितकरणधूतैः पञ्चभिर्विज्ञितोऽसि ॥ ५६ ॥

इहेति ॥ इहासिमन्वधूजने मधुरं श्रवणसुखावहं गीतं गानम् । इहासिमन्वधू-
जने एतदिदं नृत्तं लास्यम् । इहासिमन्वधूजने अयं रसो माधुर्यम् । इहासिमन्वधूजने
१० मलयजातिवासोऽङ्गूळः परिमलो मनोहरोऽसौ । इहासिमन्वधूजने स्तनानां कुचाना-
मेष स्पर्शः । इयं सृष्टिः स्फुरतीति सर्वत्र संबन्धः । इत्यनेन प्रकारेण हतपरमार्थैः
नाक्षिततत्त्वरूपैः {स्वहितकरणधूतैः आत्महिताचरणतत्परैरिव स्थितैः-रा-} (अहित-
करणधूतैरनिष्ठविधानकितवैः) पञ्चभिः पञ्चसंख्याकैः इन्द्रियैः श्रोत्रनेत्रसनाद्वाण-
स्पर्शनसंज्ञकैः करणैर्ब्राह्म्यमाणः पर्याकृत्यमाणः सन्वज्ञितोऽसि प्रतारितोऽसि ।
११ तुशब्दोऽवधारणे । वञ्चित एवासीत्यर्थः ॥ [मालिनी]

१) सु. ना१. इह तु; ग्र२ (म). इह ह; म३. इति हि । तु.सु. र४°; ना२. ते२. त्वय°
(तृतीय°) । —२) ना२. प्र४. ऽयं (असौ) । —३) ना२. इतिवदपर° । म४. ब्राह्म्यमाणः । —४)
सु(टीपा). ना१. प्र२.३. त्वहित° । प्र४. °भूतैः (°धूतैः) ॥

भ. ११४७ (४३४) ॥

२० न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो
न चापि प्रध्वंसं ब्रजति विविधैः शान्तिकशतैः ।
भ्रमावेशादङ्गे किमपि विद्धज्ञङ्गमसकृ-
त्सरापस्मारोऽयं भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥ ५७ ॥

नेति ॥ अयं परिदद्यमानः सरापस्मारो मन्मथोन्मादो मन्त्राणां मनूनां न
२५ गम्यो गन्तुं न शक्यः । भैषज्यस्य चिकित्साया विषयो गोचरो न भवति । विविधै-
र्नानाविधैः शान्तिकशतैः प्रशमनप्रयोगैः प्रध्वंसं नाशं न च ब्रजति न याति ।
भ्रमावेशादङ्गानवशात् अङ्गेऽवयवे {असकृद्वहुवारं-रा-} (असममतुलं) किमपि
इत्थमिति वकुमशक्यं भङ्गं द्वयथां विद्धत् विचित्सन् भ्रमयत्यावर्तयति । दृशं दृष्टि
घूर्णयति उन्मेषयति केनापि अपरिहायोऽयं स्मरोन्मादः कामपि द्वयथां करोतीति
२० भावः ॥ [शिखरिणी]

१) म४.५. अगम्यो । ते१. न भवति च । ना२. प्र४. °विषया । —२) ना३.४. न चाति- ।
ते१. प्रध्वस्तं । तु (मू). म१.२.४.५. शान्तिशतकैः; म३. शान्तिकतमैः । —३) ना१.३.४. प्र३ (मू).
४. °दङ्गैः । ना३-५. रा. ते. कमपि । सु. च विपद्-; प्र१. विविद्-; प्र४. विविध०; म४. विपदद्
(विदधद्) । सु. संगमनकृत; ना१. भंगमनसं; ना२. प्र२.३. म२. भंगमसं; प्र१. म४.५. भहु-
रसमं; प्र४. धंसमसकृत् । —४) तु. सरोप० । तु. मनो; प्र१.२. (मू). म२.४.५. सृष्टं; म३.४.
दिशं (दशं) । म३. पूर्णयति ॥

भ. २२१७ (१३६५); शतकावलौ ७४ । सुमु. ७०.५ (विविक्तमभृत्य) । सुभा. प२०
२५०. १८. सुर. प२० १२६.३ (शास्त्र०) ॥

जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च
ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुष्टाभिभूताय च । १०
यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया
पण्यखीषु विवेककल्पलतिकाशखीषु रज्येत कः ॥ ५८ ॥

जात्यन्धायेति ॥ जात्यन्धाय जन्मप्रभृति इगिन्द्रियविहीनाय दुर्मुखाय दुष्टल-
पनाय । च जरया वार्धकयेन जीर्णानि विशीर्णानि अखिलानि सर्वाण्यङ्गानि कर-
चरणादीनि यस्य तस्मै तथाविधाय । ग्रामीणाय ग्राम्याय च । भण्डायेति यावत् । १५
दुष्कुलाय दुष्टवंशाय । गलता भ्रद्यता कुष्ठेन त्वयोरोगेणाभिभूताय तिरस्कृताय ।
मनोहरं सुन्दरं निजं स्वकीयं वपुः देहं कर्म । लक्ष्मीलवश्रद्धया संपल्लेशतात्पर्येण
यच्छन्तीषु ददतीषु । विवेकः विवेचनमेव कल्पलतिका कल्पवल्ली तस्याः शखीषु
द्वुरिकासु पण्यखीषु वारवधूपु । कः पुरुषो रज्येत अनुरक्तो भवेत् । न कश्चि-
दित्यर्थः ॥ [शार्वूलविकीडितम्] २८

१) प्र४. दुष्कुलाय; म४. दुर्वलाय (दुर्मुखाय) । प्र३. (मू). °कीर्णाखिला० । —२) सु१.
ना१. ग्रामीण्याय; प्र१. ग्राम्याय । तु. च दुष्कुलाय; प्र४. च दुर्मुखाय; म४.५. गलद्विजाय । म४.
५. तथा (गलत्-) । म३. °जाताय (°भूताय) । —३) ना२. यच्छन्तीह; ते२. यच्छन्तेषु;
प्र२ (मू). गच्छन्तीषु । ना२. मनोरमं । —४) प्र२ (मू). ३ (शोधनात्पर्व). पुण्यखीषु । तु.
°शखेषु सज्येत कः; ना१. °शाखेषु सज्येत कः; ना४. प्र३ (मू). °शाखेषु लज्जेत कः; ते१. प्र२.४. २५
म३. °शाखेषु रज्येत कः; प्र१. न खीषु लज्जा कुतः; म२. °शाखेषु लज्जा कुतः; म३. °शखीषु लज्जा
कुतः; म४. °शाखेषु रम्येत कः; म५. °शाखेषु रज्जेत कः ॥

भ. २३११ (१६७) । सुभा. प२० ३५५.३ । सुर. प२० १०५.४ ॥

वेश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनविवर्धिता ।
कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ५९ ॥ २९

वेश्येति ॥ असौ वेश्या प्रसिद्धवेश्या रूपेन्धनेन सौन्दर्यसमिधा करणेन विव-
र्धिता समेधिता मदनज्वाला मन्मथानलार्चिः । यत्र यस्यां वेश्यारूपायां ज्वालायां

कामिभिः कामुकैः यौवनानि तारुण्यानि धनानि विचानि च हृयन्ते दीयन्ते । वारा-
ज्ञनाकामुकस्य न केवलं धनमेव क्षीयते अपि तु यौवनमपीत्यर्थः ॥ [अनुष्टुप्]

१-२) प्र४. वेश्या नाम मदञ्जवाला रागेन्धनः । ग्र१. वेश्या सा; म४.५. वेश्यामौ । म४.५.
मदनञ्जवाले । तु. °समेधिता; ना२. °समृद्धिता; म२. °विवर्जिता; म४.५. °विवर्जिती । —३) प्र१.
४ हृयेत ॥

भ. ६२८७ (२८१७) । सुभा. ए० ३५५.१ । सुर. ए० १०४.१ (भर्तु) ॥

*कश्चुम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि ।
चारभट्ठोरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम् ॥ ६० ॥

क इति ॥ चारभट्ठानां प्रणिधिरूपभृत्यानां चोराणां तस्कराणां चेटकानां भुजि-
१० द्याणां नटानां शैलूषाणां एवंविधानां विटानां पल्लविकानां नटानां निष्ठीवनस्य
निष्ठृत्यूत्स्य शरावं वर्धमानकं वेश्याधरपल्लवं वाराङ्गनोष्टकिसलयं मनोज्ञं मञ्जुल-
मपि कुलपुरुषः सत्कुलप्रसूतः कश्चुम्बत्यास्वादयति । न कोऽपीत्यर्थः । यदि चुम्बति
तदानीमसौ कुलपुरुष एव न भवति । अपि तु प्रतिलोमज एवेति ज्ञेयम् ॥ [आर्या]

[म१. कोशी, अडयारू २८ एम् ५६, अडयारू २२. वी. १० कोशयोथ नालि] २) प्र४.
१४ °रफल्लवं । —३) प्र५. राज-; म३. जार- (चार-) । तु१. ग्र१. म४. -चेट- (-चेटक-) । —४)
ना१. ३-५. रा. ते. प्र३.५. म२. °विटनट° (°नटविट°) । तु१. °निष्ठीमन°; तु२. °नष्ठीचमन°;
सु१. °विष्ठीवन° ॥

भ. १५९३ (६२०); सुभाष. २९४ ॥

शुद्धारशतके तृतीयविंशतौ अधिकौ ।

२१ किंचिदन्तर्हिते भानौ पद्मिनी वीतरागिणी ।
आलिङ्ग्य मधुपः शेते प्रियः को नाम योषिताम् ॥ १ ॥

[प्र१. शृङ्गार. ३.१०; म१.२. शृङ्गार. ३.११; अडयारू २२ वी १०. शृङ्गार ३.११]

आपन्मूलं खलु युवतयस्तन्निमित्तोऽवमान-
सासां यावत्सलिललहरीमङ्गुरः पक्षपातः ।
अप्येवं भो परिणतशरचन्द्रविम्बाभिरामं
दूरीकर्तुं वदनकमलं नालमस्त्रियायाः ॥ २ ॥

[म४.५. शृङ्गार. ३.२०]

॥ सुविरक्तदुर्विरक्तपद्धतिः ॥

धन्यास्त एव धवलायतलोचनानां
तारुण्यदर्पधनपीनपयोधराणाम् ।
क्षामोदरोपरि लसत्रिवलीलतानां
दृष्टाकृतिं विकृतिमेति मनो न येषाम् ॥ ६१ ॥

धन्या इति ॥ धवलानि शुक्रान्यायतानि दीर्घीणि लोचनानि नेत्राणि यासां तासाम् । तारुण्यदर्पेण यौवनमदेन घना निविडाः पीनाः पीवराः पयोधराः स्तना यासां तासाम् । क्षामस्य कृशस्योदरस्य जठरस्य उपरि उपरिष्ठालुसन्त्यो भासमानास्तिस्त्रो वहय एव लता व्रतत्यो यासां तासां तरुणीनामाकृतिं सौन्दर्यं दृष्टा विलोक्य येषां जनानां मनश्चित्तं विकृतिं विकारं नैति न गच्छति त एव धन्याः श्लाघनीयाः । १० दुर्विवारस्य मनसो निवारणे येषामप्रतिहता शक्तिरस्ति त एव लोकेश्वराः श्लाघनीया इत्यर्थः । उक्तं च । “अहल्याया जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां प्रजानाथोऽया-सीदभजत गुरोरिन्दुरवलाम् । इति प्रायः को वा न पदमपयोऽकार्यत मया श्रमो मद्राणानां क इव भुवनोन्मादविधिषु” ॥ “रम्यं सद्ग नवाकृतिः सुनयना कृजद्विरेका लता: प्रोन्मीलन्नवमलिकासुरभयो वाताः सचन्द्राः क्षणाः । यदेतानि जयन्ति ॥ हन्त परितः शाखाण्यमोघानि मे तद्दोः कीदृगसौ विवेकविभवः कीदृकप्रबोधोदयः” ॥ तथा च कालिदासः । “प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुभेने । विकारहेतौ सति विकियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः” ॥ [वस-न्तिलका]

१) तु. सु. ना१ (शोधनानन्तरे). २. चपलायत०; ग्र१.४. म. तरलायत० । तु१. °लोच- २५ नीनां । —२) ग्र४. °दृष्ट० (°दर्प०) । ते२. °घटपीन० । तु१. सु. °पयोधरीणां । —३) म५. °विव-लीरसानां । —४) ग्र१. एव (एति) । ना२. एषां (येषाम्) ॥

भ. ३०६१ (१३१०) । साहित्यमीमांसायां ६. (पृ० ८८) ॥

बाले लीलामुकुलितमभी मन्थरा दृष्टिपाताः
किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थं एष श्रमस्ते । २५
संप्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते
क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥ ६२ ॥

बाल इति ॥ हे बाले शैशवतारुण्यमध्यस्ये अमी मन्थरा मन्दगामिनो लीला-मुकुलितं विलासेन निमीलितं यथा भवति तथा दृष्टिपाता विलोकितानि किमपि क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते । लीलामुकुलितमिति क्षेपणक्रियाविशेषणम् । विरम विरम निव- २६ र्तस्य निवर्तस्य । एषोऽयं भवत्याः श्रमः प्रयासो व्यथाः निरर्थकः । संप्रति इदानीं

वयमन्ये परे । पूर्वे न भवामः । बाल्यं शैशवमुपरतं विरतम् । वनान्ते वनमध्ये ।
आस्था तात्पर्यम् । मोहः क्षीणः अज्ञानं नष्टं जगज्ञालं (तं) भुवनानां समृहं तृण-
मिव पलालब्रत् आलोकयामः पद्यामः ॥ [मन्दाकान्ता]

- १) तु. लीलाविलितमभी; ग्र१. लीलामुकुलितबली । ग्र१. मन्दरा; ग्र४. मन्धरा (मन्धरा) ।
२) —३) तु. म४.५. संप्रखेते । तु. वयमुपरता; ग्र४. वयमपि गते; ग्र३. वयमुपरतां । ना२. बाल्य-
मस्था वनान्ते; ग्र३. बाल्यमास्थापनं ते । —४) ना२. नष्टो मोहस्; ग्र४. क्षीणामोदास् । ग्र२ (मू.).
जगज्ञातम् ॥

भ. ४४४४ (१९६६); शतकावलौ ७५ ॥

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-

१० प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।

गतो मोहोऽस्माकं स्मरशबरबाणव्यतिकर-

ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ॥ ६३ ॥

इयमिति ॥ इयं बाला अनवरतं संततं इन्दीवरदलानां नीलोत्पलपत्राणां प्रभा-
चोरं कान्तितस्करं चक्षुर्नैवं मां प्रति मां लक्ष्यीकृत्य क्षिपति ग्रेयति । अनया
१५ बालया किमभिप्रेतं किं मनसि कृतम् । अस्माकं मोहो गतो नष्टः । स्मरस्य मदनस्यैव
शबरस्य म्लेच्छस्य बाणस्य व्यतिकरेण संपर्केण {यो ज्वरः संतापस्तस्य ज्वाला}
(ज्वलन्ती दीप्यमाना ज्वाला) बह्विशिखा शान्ता उपरता । तदपि तथापि वराकी
लोला न विरमति तूर्णी न तिष्ठति ॥ [शिखरिणी]

- २) तु. प्रभाचोर । तु१. °प्रेत्य मनया, तु२. °प्रेत्यमनसा । —३) ग्र४. गते मोहे । —४)
२० सु. °ज्वरज्वाला; ना२. ग्र३. म. °ज्वलज्वाला । तु२. सु. शान्तास् । ग्र४. तदपि च न पारे विर-
मते । ग्र३. पताकी; ग्र४. वरागी; ग्र५. वियोगी (वराकी) ॥

भ. ११३० (४२९); शतकावलौ ७५ । सक. ५.६३.२ (पृ० ३१९; ज्ञानशिवस) ॥

किं कन्दर्पं शरं कदर्थयसि रे कोदण्डटंकारितै

११ रे रे कोकिलं कोमलं कलरवं किं वा वृथा जल्पसि ।

१२ मुग्धे स्त्रिग्धविद्गधमुग्धमधुरैलोलैः कटाक्षैरलं

चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतं वर्तते ॥ ६४ ॥

- किमिति ॥ रे कन्दर्पं नीच मन्मथं कोदण्डस्य चापस्य टंकारितैः टंकारध्य-
निभिः [शरं वाणं] (कथं केन प्रकारेण अस्मान्) कदर्थयसि पीडयसि । किमि-
त्याक्षेपे । अस्मान्पीडयितुं न शक्यत इत्यर्थः । रे रे कोकिलं पिकं कोमलं सुखकरं
१० कलरवं अव्यक्तमधुरस्वरं वृथा वर्यर्थमेव जल्पसि लपसि । किंशब्दं आक्षेपे । कोकि-

लरुतान्यपि नास्माकं विकारमुत्पादयितुं समर्थनीत्यर्थः । हे मुग्धे तु दिहीने क्षिण्यैः
मस्तौः विदग्धैः छेकैः मुग्धैः शारिकैः मधुरैः (सुंदरैः) लोलैः चपलैः कटाक्षैः
अपाङ्गावलोकनैः अलम् । अलमिति वारण । कामिनीकटाक्षाः नास्माकं विक्रियां
जनयितुं समर्था इत्यर्थः । 'अलं भूषणपर्यातिशक्तिवारणवाचक' मित्यमरः । अस्मि-
न्नये हेतुमाह । चेतः चित्तं त्रुम्भितमास्वादितं चन्द्रचूडस्य परमेश्वरस्य चरणयोः ।
पदयोः ध्यानं चिन्तनमेव असृतं पीयूषं येन तत्तादशं वर्तते । साररिपोश्चरणौ ये
ध्यायन्ति तान्स्मरविकाराः किमपि कर्तुं न समर्था इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु२. ना१.३.४. प्र२.३. कथं; ना२. म३. करं; ग्र१.४. म१.२.४.५. वृथा (शरे) ।
ग्र१.४. म१.२.४.५. मां; म३. ते (रे) । सु२. °ठङ्कारितैः ना२. °कङ्कारितं; ना५. रा. ते. प्र४.
°ठङ्कारित; ग्र१. म२. शंकारवैः; प्र२.३. °ठंकारितैः म३. °ठंकारितं । २) — तु. कोमलैः कल- १०
रवैः; ना२. कोमलं कलकलं । म. कि तं वृथा । प्र४. म३. जल्पसे । —३) तु.सु. ना५. रा. ते.
प्र४. °चाह०; ग्र१. म४.५. नमै; म२. निमै—(सुधै—) । सु१. °मधुरैलैः; म३. हरिणीतुल्यैः; म४.
मधुरालोकैः; म५. मधुरालोकैः । —४) तु१. त्रुम्भत; तु२. ना१. म३. त्रुम्भति; प्र१. म१.२.४.५.
संप्रति (त्रुम्भित०) । ग्र१. म१.२.४.५. त्रुम्भति; म३. संप्रति (वर्तते) ॥

भ. ५७९९ (२६४०); शतकावलौ ७५ । शा. ४०९६ (भर्त०) । सुभा. ए० ३६९.७४ ।
(भर्त०) ॥

विरहेऽपि संगमः खलु परस्परं संगतं मनो येषाम् ।

हृदयमपि विघटितं चेत्सङ्गो विरहं विशेषयति ॥ ६५ ॥

विरह इति ॥ येषां खीपुरुषाणां मनश्चित्तं परस्परमन्योन्यं संगतं संसक्तं
चेत् विरहो वियोगोऽपि संगमः खलु । संयोगो हि हृदये मनसि विघटिते भग्ने ॥
सति [संगः] संगमः संयोगोऽपि विरहं वियोगमेव विशेषयति विशिनाइ । येषां
शारीरमात्रे विरहः मनः अन्योन्यासकं यदि स पव संगमः । मनोवियुक्ते देहमा-
त्रसंयोगो व्यर्थं इति । मनोवियोगे देहमात्रसंयोगात् देहविरहे मनःसंसक्तेर्विशे-
षात् ॥ उक्तं च ॥ न ततु संगम एव संगमो हृदयसंगम एव सुसंगम इति ॥ [आर्या]

[अड्यारू २२ वी १० कोशे नाति] १) तु. सु. ना१-४. प्र३.४. विरहोऽपि । म३. विर- २४
हिणः प्रहिणोति संगमं । —२) ना२. प्र१. परस्पर-; म३. खलु पर- । म३. -संगत- । ग्र१. म३.
मनो न (मनो) । तु१. ना२. एषाम् (येषाम्) । —३) तु.सु. हृदयमसंगतमेषां; ना५. रा३. हृदयं
विघटितं चेत्; प्र१. हृदयमतिविघटितं; प्र२. हृदयेऽपि घटते; ग्र३. हृदयेऽपि विघटिते; प्र५. हृदये
विघटिते सति; म१. हृदयमपि घटितं तत्; म२. हृदयमविघटितं तत्; म३. हृदयमपि विघटितं; म४.
५. न घटयति येषां हृदयं । —४) तु१. ना१. प्र२.३. संगमोऽपि; तु२. संगमो; ना२. म१. ११
संगात्; प्र४. तत्संगो; म२.४.५. सङ्गो; म३. संगमे । ना२. विरहो (विरहं) । तु१. विशेषयन्ति;
ते२. विशेषयते; म३. विशेषतः ॥

भ. ६१७७ (५०१५) ॥

किं गतेन यदि सा न जीवति प्राणिति प्रियतमा तथापि किम् ।
इत्युदीक्ष्य नवमेघमालिकां न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् ॥ ६६ ॥

किमिति ॥ सा प्रसिद्धा प्रियतमा प्रेयसी प्राणिति किं जीवति किं न जीवती-
त्यर्थः । किमिति प्रश्ने । न जीवति यदि चियते चेत्तथापि तर्हि गतेन असद्गमनेन
किं, किं प्रयोजनमस्ति । पथिकः पान्थः इत्येवमुक्त्वा नवमेघमालिकां नूतनजल-
धरपङ्किमुदीक्ष्य दद्वा स्वमन्दिरं खग्यहृ प्रति न प्रयाति न गच्छति । प्रियतमा मेघ-
मालिकादर्शनहेतुना विरहमसहमाना सती न जीवत्येव । तथापि गतेन मया किं
कार्यमिति नवमेघमालिकां निरीक्ष्य तृणां स्थितवानिति भावः ॥ [रघुदता]

१) ग्र४. यदि वा जीवति; म४. यदि सोऽनुजीवति । —२) तु. ना१. प्राणति; म३. प्रादणि
१० (प्राणिति) । ना२. प्रियतमे । म३. तदापि; म४.५. स्थितेन (तथापि) । —३) तु२. इत्युदीक्ष्य;
ग्र१. इत्येवेक्ष्य; ग्र४. इत्युदीर्य । —४) ग्र२ (मू). न प्रियाति; ग्र६. संप्रयाति । ना२. पथिक ॥

भ. १७४० (३९२८) । शा. ३८८५ (भर्तुं) । सु. १७४८ (रतिमित्रल) । सुभा. प४०
३४२. ८३ (रतिमित्रल) ॥

विरमत बुधा योषित्सङ्गात्सुखात्क्षणभङ्गरा-
११ त्कुरुत करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमम् ।
न खलु नरके हाराक्रान्तं धनस्तनमण्डलं
शरणमथ वा श्रोणीविम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥ ६७ ॥

विरमतेति ॥ हे बुधा विद्वांसः क्षणभङ्गरादल्पकालनश्वरात् योषित्सङ्गात्त्वी-
संसर्गात्सुखात् शर्मणो विरमत निवर्त्तव्यम् । यदि योषित्सङ्गाद्विरन्तु न शक्यते
२० तदार्णीं करुणामैत्रीप्रज्ञाख्यवधूजनसंगमं कुरुत विधत्त । करुणा दुःखिनि कृपा । मैत्री
सुखिनि सख्यम् । प्रज्ञा नित्यानित्यवस्तुविवेकः । करुणादियोषितः पुमांसं (नरं)
त्रातुं शक्तुवन्ति । प्राकृतास्तु योषितो न शक्तुवन्ति । नरके निरये हारैमुक्तावलिभि-
राक्रान्तमधिष्ठितं घनं निविडं स्तनयोः कुचयोर्मण्डलं विम्बं शरणं रक्षितु न खलु
२५ न भवति हि । अथ वा रणन्ती शिखाना मणिमयी मेखला काञ्ची यत्र तच्छ्रो-
णीविम्बं कटिमण्डलं शरणं न खलु । ये हितं कुर्वन्ति तैमेत्रीं कुर्यात् ये त्वहित-
मेवाचरन्ति तैमेत्रीं परिहरणीयत्यर्थः ॥ [हरिणी]

१) ते१. विरमति । ना२. क्षणात्; ग्र४. सुतात् (सुखात्) । —२) ग्र१. कुरु तत् । ते२.
करुणं मैत्री— । ना२. वधूनवसंगमम् । —३) ग्र४. नरको । ना२. ते१. हाराक्रान्तं; ना५. दाराक्रान्तं;
ग्र१.५. म३. भाराक्रान्तं । —४) ना१. चरणमथ । तु२. ग्र१. श्रोणीविम्बं । ते१. रणन्मणिमेखलम्;
३० ग्र४. कणन्मणिमेखलम् ॥

भ. ६१७३ (२८३३) । सु. ३३८५ ॥

सदा योगाभ्यासव्यसनकृशयोरात्ममनसो-
रविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति कृतिनस्तस्य किमु तैः ।
प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्तव्युभिः
सनिःश्वासामोदैः सकुचकलशाश्लेषसुरतैः ॥ ६८ ॥

सदेति ॥ सदा सर्वदा योगाभ्यासेनाद्यज्ञयोगपरिशीलनेनैव व्यसनेन तुःखेन ५
(वशयोर्दान्तयोः) { अष्टांगयोगपरिशीलने यद्यसनमासकिस्तेन (स्तया) कृशयो-
स्तत्परतत्त्वयोरित्यर्थः - रा- } आत्ममनसोः क्षेत्रज्ञचित्तयोः अविच्छिन्ना मैत्री सख्यं
यस्य स्फुरति प्रकाशते । कृतिनः कृतकृत्यस्य तस्य तैः प्रसिद्धैः प्रियाणां वल्लभाना-
मालापैर्ज्ञविपैरधरमधुभिरधरोद्युमाक्षिकैः वक्तव्युभिर्सुखचन्द्रैः निःश्वासानां
श्वासानिलानामामोदैर्मनोहरगन्धैः सहितैः । इदं वक्तव्यं वधूनां वा सुरतानां वा विशे-
षणम् । कृचयोरेव कलशयोराश्लेषेणालिङ्गेन सह वर्तन्त इति सकुचकलशाश्लेष-
णानि तथाविधैः सुरतैर्निधुवनैर्वा किमु किं प्रयोजनम् । न किंचित्प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ।
योगाभ्यासस्य मन्मथविकाराणां च सहावस्थानविरोधः । यत्र योगाभ्यासो न
तत्र मन्मथविकाराः । यत्र मन्मथविकारा न तत्र योगाभ्यास इत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) ना२.५. रा. ते. प्र१.४.५. म१-३. यदा (सदा) । तु१. °व्यसनवसिनोदूः तु२. °व्यस- १५
नवसितोदूः ; सु. ना१.३.४. प्र२.५. °व्यसनवशयोदूः ; म१.२. व्यसनदशयोदूः । —२) म३. अविच्छिन्नं ।
तु१. कृतनस्तस्य ; प्र२. कृतकृत्यस्य ; प्र४. न कृतिस्तस्य । —३) प्र४ (मू.) . कियाणाम् ; म३. प्रिया-
नाम् । तु. अधरमधुरैदूः । —४) ना१. नवैः श्वासां ; सु. विनिःश्वासां ; ना३.४. प्र३ (मू.) . ननिः-
श्वासां ; रा. सनिश्वासा ; ते१. खनिःश्वासां । ना१.३.४. खकुचं ; ना५. प्र२ (मू.) . म४. सुकुचं ;
प्र१. सचकुचं ; प्र५. निकुचं ।

२०

भ. ६७५९ (३११३); काव्यसू १८; शतकावलौ ७५ ।

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंचारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदिति ।
इदानीमस्माकं पदुतरविवेकाज्ञनजुषां
समीभूता दृष्टिस्त्रिमुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ६९ ॥ २५

यदासीदिति ॥ यदा यस्मिन्काले स्मरतिमिरसंचारजनितं मन्मथान्धकारसंप-
र्कजनितं अज्ञानं मोह आसीदभूत् तदा तस्मिन्काले अशेषं कृत्यमिदमेतज्जगत्
लोकः नारीमयं खीरूपमिति दृष्टिरीक्षितम् । अस्माभिरिति शेषः । इदानीमस्मिन्काले
पदुतरविवेकाज्ञनजुषां स्पष्टतरज्ञानकज्जलयुतानां अस्माकं समीभूता अस्मं समं
संपद्यमाना दृष्टिरीक्षणम् । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिमुवनम् । त्रिलोकानपि २०
ब्रह्म ब्रह्मेति मनुते अवबुद्ध्यते । पूर्वमज्ञानतः सकलमपि लोकं खीरूपमिति दृष्टम् ।
इदानां समदुद्धीनामस्माकं ज्ञानविशेषवशात्पञ्चमिदं ब्रह्मेति ज्ञान(त)मिति
भावः ॥ [शिखरिणी]

नी० शा० १३ (म० श०)

[तु. कोशे. अयं श्लोकः वैराग्ये १०१ तमत्वेन दद्यते] १) ग्र४. म४.५. अस्माकं (अज्ञानं) ।
तु. प्र१. °संस्कार° (°संचार°) । ना२. °निरतं; प्र४. °जडितं (°जनितं) । —२) म३. यदा
(तदा) । तु. मन्ये (इष्टं) । म५. नारीजनं । ना१. जगदिदं; प्र४. म३-५. जगदपि । —३)
म४. °विलोकाजनजुयी । —४) प्र४. तमी०; म४. तपी०; म५. नवी० (समी०) । तु. प्र४. इदं
५ (अपि) । तु. म४.५. तमुते; प्र४. कुस्ते (मतुते) ॥

भ. ५२०२ (२३५७) सुभाष. ३१५; शान्तिशतके ४.१४ (हे. ४२७) । काव्यकल्प.
३३; शतकावलौ ३८ । सरस्वतीकण्ठाभरणे (का० १४, पृ० ६०९) ५. ३१५ । सुभा. पृ०
३७५. २४६ । सक. ५. ६३-३ (पृ० ३१९) ॥

अनन्तरं दुर्विरक्तप्रसङ्गः ॥

१० तावदेव कृतिनामपि स्फुरत्येष निर्मलविवेकदीपकः ।
यावदेव न कुरञ्जचक्षुषां ताड्यते चटुललोचनाच्चलैः ॥ ७० ॥

तावदेवेति ॥ कृतिनां कुशलानामपि निर्मलो निष्कलमयो विवेको ज्ञानमेव
दीपको दीपस्तावत्तावत्पर्यन्तं स्फुरति प्रकाशयति [शते] । यावद् यावत्पर्यन्तं
कुरञ्जचक्षुषां सृगीदशां चटुललोचनाच्चलैश्चलकटाक्षवीक्षणैर्न ताड्यते न पीड्यते
१५ तावदित्यर्थः । यावत्स्तीकटाक्षपातस्तावत्पर्यन्तं पुरुषस्य विवेकदीपः । लोके दी-
पोऽपि यावद्वायुना न निहन्यते तावदिराजमानो वर्तते । तद्वदिति भावः ॥ [रथोद्धता]

१) ना१. कृतिनां हृदि; प्र१. महतामपि; म१.२. महतां हृदि; म४. कृतिनामवि- । —२)
म२. एव (एव) । प्र१. म२. °दीपिका; प्र२. (मू.) . °दीपिकः; प्र५. °दीपकं । —३) म३.४.
°चक्षुषा । —४) ना३.४. प्र२.३. ताम्यते । सु१. ना२. चपल०; प्र४. तरल० (चटुल०) ॥

२० भ. २५४५ (१०२६); सुभाष. १४ । सम्म. १३१.३० (इन्द्रकवेः) । सुर. पृ० २७३.४
(शार्द्धं) । सुभा. पृ. २५१.३३ ॥

वचसि भवति सङ्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता
श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् ।
जघनमरुणरत्नग्रन्थिकाच्चीकलापं
२५ कुवलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥ ७१ ॥

वचसीति ॥ श्रुतिमिः वेदैः मुखरमुखानां शब्दायमानानां केवलं पण्डितानां
पाण्डित्यमात्रावशिष्टानां वैराग्यविहीनानामित्यर्थः । वचसि वाचि सङ्गत्यागं सर्व-
सङ्गपरित्यागमुद्दिश्य लक्षीकृत्य वार्ता वृत्तान्तमात्रं भवति वर्तते । कुवलयनय-
नानामिन्दीवराक्षीणां अरुणोऽव्यक्तरागः रत्नग्रन्थिरत्नमयं वपुर्यस्य तादशः
२० काच्चीकलापो रशनारूपं भूषणं यस्मिस्तत् अरुणरत्नग्रन्थिकाच्चीकलापं जघनं
र्खीकृत्याः पुरोभागं कर्म । विहातुं त्यक्तं कः समर्थः शक्तः । न कोऽपीत्यर्थः ।

जघनमित्येतावतैव स्तीणां कटिपुरोभाग इति लब्धम् । यस्माद्भरः 'पश्चात्त्रितम्भः स्तीकृष्णाः झीवे तु जघनं पुर' इति तथापि कुवलयनयनानामिति अस्य सौन्दर्य-कथनाथं सुन्दरीणामेव जघनं विहातुं न शक्यते । न तु दुर्भगाणाम् । कुवलयान्युत्पलानीव नयनानि नेत्राणि यासां तासाम् । विदुषां धीराणामिव प्रायेण वाक्यपरिपाक एव न तु मनःपरिपाक इत्यर्थः ॥ [मालिनी]

१) तु. सु. भवति वचसि । —२) ते१. प्रतिमुखर० । —३) तु. °मरणरत्नं; सु२. तरणरत्न० ।
तु३. °कलावं । —४) प्र४. विधातुं । तु१. समर्थः ॥

भ. ५९०४ (२७०१) । सुभा. पृ० २५२.५१ ॥

स्वपरप्रतारकोऽसौ निन्दति योऽलीकपण्डितो युवतीः ।
यस्मात्तपसोऽपि फलं स्वर्गः स्वर्गेऽपि चाप्सरसः ॥ ७२ ॥

स्वपरेति ॥ यः अलीकपण्डितः कपटविद्वान् युवतीयोऽपितो निन्दति दूषयति । असौ अलीकपण्डितः स्वपरप्रतारकः आत्मान्यवश्चक एव । न तु शुद्धात्मा । यस्मात्कारणात् तपसः कुच्छ्वचान्द्रायणादेः फलं स्वर्गः द्यौरेव । स्वर्गे त्रिविष्टपेऽपि चाप्सरसः अप्सरस्त्रिय एव । सर्वेषां पुण्यकृतां त्रिदिवे रम्भाद्यप्सरः संगम एव फलमिति कृत्वाच योषित्संगमोऽपि न दुष्यतीति भावः ॥ [आर्या]

१) तु. स्वपरः; ना३.४. रा. ते. स पर०; प्र१. स वरपरवताको; म४. स्ववर- । —२) ना२.
यो यो न; प्र१. योषिक; म४.५. यो जगति (योऽलीक०) । तु१. म४.५. युवतीम्; तु२. सु. ना१.
३.४. प्र४. युवतीम्; प्र१. युवति: । —३) ना१. खर्णे; प्र४. स्वर्गं । —४) ना२. स्वर्गपि ताथा-
प्सरसः । तु. सु. च लियोप्सरसः । (चाप्सरसः) ।

भ. ७२८५ (३३२८); काव्यसं. ४९ । सुभा० पृ० २५१.२७ ॥

मत्तेभकुम्भदलने भुवि सन्ति शूराः
केचित्प्रचण्डमृगराजवधेऽपि दक्षाः ।
किंतु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य
कन्दर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः ॥ ७३ ॥

मत्तेभेति ॥ भुवि भूलोके मत्तेभानां मदवारणानां कुम्भदलने शिरःपिण्डवि- 25
पाठने शूराः विकान्ताः सन्ति । केचिदन्ये प्रचण्डानां अत्यन्तकोपानां मृगराजानां
केसरिणां वधे निघनेऽपि दक्षाः पटवः सन्ति विद्यन्ते । किंतु अपि तु बलिनां शक्ति-
मतां पुरतः अग्रे प्रसह्य वलात्कृत्य ब्रवीमि बदामि कन्दर्पस्य मदनस्य दर्पदलने मद-
विनाशने शूरा मनुष्याः पुमांसो विरलाः कतिचिदेव न तु वहवः सन्ति । गज-
कण्ठीरवादिजयो नाश्र्यः । अपि तु मन्मथजय एव आश्र्य इत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलक] ३०

१) सु१. वीरा॒ः; ना३. रा॒ ते॑. धीरा॑: (शरा॑ः) । —२) प्र१. मृगजाति० (मृगराज०) ।
म५. °वधे विदरधा॑ः । —३) प्र१. किं तु॑ (किंतु॑) । —४) प्र४. °मदने॑ (°दलने॑) ॥

भ. ४६६२ (२०९९); सुभाष. ७६ ॥

सन्मार्गे॑ तावदास्ते॑ प्रभवति॑ च नरस्तावदेवेन्द्रियाणां
४ लज्जां॑ तावद्विधत्ते॑ विनयमपि॑ समालम्बते॑ तावदेव॑ ।
भूचापाकृष्टमुक्ताः॑ श्रवणपथगता॑ नीलपक्षमाण॑ एते॑
यावल्लीलावतीनां॑ हृदि॑ न धृतिमुषो॑ दृष्टिवाणाः॑ पतन्ति॑ ॥७४॥

सन्मार्ग॑ इति॑ ॥ भूमिरेव॑ चापैराकृष्टमुक्ताः॑ विकृष्टमुक्ताः॑ श्रवणपथगता॑ श्रोत्रमा-
र्गप्राप्ता॑ नीलपक्षमाण॑ः इयामाक्षिलोमानः॑ एते॑ लीलावतीनां॑ विलासवतीनां॑ दृष्टिवाणा॑
१० नेत्रशरा॑ः धृतिमुषो॑ धैर्योपहारिणः॑ सन्तो॑ हृदि॑ वक्षसि॑ चित्ते॑ च यावद्वा॑ पतन्ति॑
तावदेव॑ नरः॑ पुमान्॑ सन्मार्गे॑ सतां॑ पथि॑ आस्ते॑ तिष्ठति॑ । तावदेवेन्द्रियाणां॑ व्याणा॑-
दीनां॑ प्रभवति॑ प्रभुर्भवति॑ । तावल्लज्जां॑ [अ] कार्येषु॑ वीडां॑ विधत्ते॑ कुरुते॑ । ताव-
देव॑ विनयं॑ प्रश्नयमपि॑ समालम्बते॑ अङ्गीकरोति॑ । नातः॑ परमित्यर्थः॑ । यावत्तावच्छु-
द्वाववधौ॑ ॥ [स्पष्टरा॑]

१५ १) ते१. निरस्तावदेव॑ । —२) तु.सु॑. °जुषो॑ नील०॑; प्र१. °गताचील०॑ (°गता॑ नील०॑) ।
तु.॒-पक्षमाणमेते॑ । —४) तु.सु॑. न हृदि॑ । प्र४. दृष्टिपाता॑ः । ना२. पठन्ति॑; ते॑ २. पतन्ते॑ ॥

भ. ६८२४ (३१६८); हितोप० १.२०७; काव्यस०॑ ५१; सुभाष. २९३ । शा. ३३००
(वाणभद्रस्य) । सु. २२४६ । स.सु. ५३.१२ (वाणस्य) । सुर. प१० २७६.३ (स्फुटश्लोके॑) ।
सुभा. २६०.११२ (धर्मकीर्ते॑ः) ॥

२० उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारभन्ते॑ यदङ्गनाः॑ ।
तत्र प्रत्यूहमाधातुं॑ ब्रह्मापि॑ खलु॑ कातरः॑ ॥ ७५ ॥

उन्मत्तेति॑ ॥ अङ्गना॑ चनिताः॑ [उन्मत्तप्रेमणः॑ अत्युक्तदानुरागस्य] (उद्गाढ-
स्यात्युक्तस्य) प्रेमणः॑ स्वैराद्यस्य संरम्भात्संभ्रमात्॑ । मदनोद्रेकवशादित्यर्थः॑ । यत्सं-
भोगादिकं आरभन्ते॑ उद्युजते॑ । पुरुषं प्रति॑ कामिन्यः॑ पुरुषप्रयत्नं॑ विनापि॑ स्वेच्छया॑
२५ आलिङ्गनचुम्बनादिकं यत्कर्तुं॑ यतन्ते॑ तत्र॑ तस्मिन्नर्थे॑ ब्रह्मा॑ विघरपि॑ प्रत्यूहं॑ विघ्र-
माधातुं॑ कर्तुं॑ कातरोऽव्यग्रो॑ (अधीरो॑) भवति॑ । अनुरक्तयो॑ः खीपुरुषयो॑विज्ञाय॑
ब्रह्मापि॑ न समर्थ॑ इति॑ भावः॑ ॥ [अनुष्टुप्]

१) सु. ना४.५. प्र२.३.५. उद्गाढ-॑; ना२. उन्मील॒-॑; म१.४. उन्मत्ता॑: । ना२. °संवंधा॑-॑;
प्र१. म२. °सरसम॑; प्र४. म४.५. °संचारा॑; म३. °संसर्गाद॑ । —२) ना२. -वारेभते॑; प्र३ (मू.१)
२० म२. आरभन्ते॑ । —३) सु१.३.तं॑ च (तत्र) । प्र१. आदातुं॑ (आधातुं॑) ॥

भ. १२६६ (४०६) ॥

तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।
यावज्ज्वलति नाङ्गेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥ ७६ ॥

तावदिति ॥ यावदङ्गेषु देहावयवेषु हतो दुरात्मा पञ्चेषुपावकः कुसुमायुधा-
नलः न ज्वलति न प्रवर्धते तावदेव महत्त्वं महापुरुषत्वम् । तावदेव पाण्डित्यं
वैदुग्ध्यम् । तावदेव कुलीनत्वं सत्कुलप्रसूतत्वम् । तावदेव विवेकिता विवेचन-
शालित्वम् । यदा तु पञ्चेषुरुपः पावकः अङ्गेषु ज्वलति तदानीं महत्त्वं पाण्डित्यं
कुलीनत्वं विवेकिता च भ्रद्यनन्तीत्यर्थः ॥ [अनुष्टुप्]

[अड्याद् २९ इ २ कोशे नास्ति] २) तु. सु. विवेकत्वं कुलीनता; प्र४. विवेकित्वं कुलीनता;
प्र५. म४. कुलीनत्वं विवेकता; म३. कुलीनत्वं विपाकता । —३) तु१. ना२. नागेषु । —४) तु. सु.
हन्त; ना२. हुतः; म४.५. ततः (हतः) । म३. °पावकाः; म४.५. °सायकः ॥ १०

भ. २५५३ (१०३०); शतकावलौ ७० । सुभा. पृ० १६६.५१४ ॥

शास्त्रज्ञोऽपि प्रगुणितनयोऽप्यात्तबोधोऽपि बाढं
संसारेऽस्मिन्भवति विरलो भाजनं सद्गतीनाम् ।
येनैतस्मिन्निरयनगरद्वारमुद्वाटयन्ति
वामाक्षीणां भवति कुटिला भ्रूलता कुञ्चिकेव ॥ ७७ ॥ १५

शास्त्रज्ञोऽपीति । शास्त्रज्ञो वेदान्तादिशास्त्रविदिपि प्रगुणितनयोऽप्यभ्यस्त-
न्यायोऽपि बाढं भृशं आत्तबोधः (आसबोधः) प्रासज्ञानोऽपि असिन्वर्तमाने संसारे
सद्गतीनां सन्मार्गीणां भाजनं पात्रं विरलः एको भवति । न तु प्रचुरः । तत्र हेतुमाद ।
येन कारणेनास्मिन्संसारे वामाक्षीणां कामिनीनां कुटिला वका भ्रूलता भ्रूवल्ली
निरयनगरस्य नरकपुरस्य द्वारं कवाढं उद्वाटयन्ती विवृण्वती कुञ्चिका कील इव २१
भवति । ज्ञानवन्तः सन्तोऽपि सुन्दरीणां भ्रूविक्षेपैराकृष्टाः सन्मार्गान्केचित्परित्य-
जन्तीत्यर्थः ॥ [मन्दाकानता]

१) प्र४. शास्त्रज्ञान० । तु. ऽप्यात्म- (ऽप्यात्त-) । म४.५. °सारो (°बोधो) । ना२. म४.
गाढः; ते२. बाढं (बाढः) । —२) प्र४. तरलो । —३) ना२. यथेतस्मिन्; प्र४. यथेकस्मिन् । तु.
सु(की), ना२. नरकनगर०; प्र४. नगरनिरस० । ना२. °सुग्धापयन्ती; प्र१. °मुद्वाटयन्ते । —४) ते. २५
प्र३.४. म२. ४.५. कुटिलभ्रूलता; प्र१. कुटिलभ्रूलतं । तु. सु. [आ] कुञ्चितेव; प्र१. कषुकेव ॥

भ. ६४४५ (२९७८); काव्यस० ५४; शतकावलौ ७० । सुभा. पृ० ३५०.७३ ॥

कृशः काणः खङ्गः श्रवणरहितः पुच्छविकलो
ब्रणी पूयक्षिनः कुमिकुलशतैरावृततनुः ।

क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरककपालार्पितगलः

शुनीमन्वेति श्वा हतमपि च हन्त्येव मदनः ॥ ७८ ॥

कृशा इति ॥ कृशः अन्नाभावादस्त्रक्षणः । काणः एकाक्षः । खजः खोडः ।
 अवणरहितदिव्यकरणः । पुच्छविकलः कृत्तलाङ्गूलः । वणी ईर्मवान् । पूयक्षिनः
 ५ पूयार्द्रः । कृमीणां देह एवोत्पन्नानां कीटानां कुलशतैरपरिमितैः संघैः । शतं सह-
 स्थमित्यादयः शब्दा अपरिमितवाचकाः । आवृततनुवर्यास्तशरीरः । भ्रुधया तुभु-
 क्षया क्षामो दुर्बलः जीर्णः स्थविरः । पिठरकस्य स्थाल्याः कपाले कर्पेरे अर्पितो
 निहितो गलः कण्ठो येन स तादशः । श्वा शुनकः शुर्णीं सरमामन्वेति अनुवजति ।
 मदनः कामो हतं मारितमपि हन्ति मारयत्येव । एवंविधं श्वानमपि मन्मथो विकृतिं
 १० नयति किमुत मृष्टान्नभोजनपुष्टं जनस्मित्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) तु२. काणः; ग्र५. कोणः (काणः) । ना२. कुञ्जः (सखः) । तु. पृच्छविकटो । —२)
 तु२. रा१. ते. ग्र४. किमिकुल०; ग्र३. कमिकुल० । ना२. °राहत०; ग्र४. °राचित० (°राहृत०) । —३)
 ग्र१. पिठरित० । रा. °कसालार्पित० । ना५. °र्पितगुणः । —४) ना२. शुनीमन्वेति । तु१. सु. हन्त्येव
 { =घातुक इव -सु- }; ना२. हन्त्येव ॥

१५ भ. १८९५ (७२०); शतकावलौ ७० (११०) । सु० ३३९० । क्षेमेन्द्रस्यौचित्यविचा-
 रचर्चांयां (का० १. पृ० १२९. चन्द्रकस्य) । नमिसातु (रुद्रटकाव्यालंकारदीकायाम्) । सुभा.
 पृ०३७१. १३२ ॥

स्त्रीमुद्रां कुसुमायुधस्य जयिनीं सर्वार्थसंपत्कर्णं

ये मूढाः प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः ।

२१ ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नश्नीकृता मुण्डिताः
 केचित्पञ्चशिखीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ७९ ॥

स्त्रीमुद्रामिति ॥ ये मूढा बालिशाः कुधियः कुत्सितबुद्धयः सर्वार्थसंपत्कर्णं
 सर्वेन्द्रियार्थसमृद्धिविधायिनीं जयिनीं जयशालिनीं { जयावहामित्यर्थः । 'जिह-
 क्षी'त्यादिना इनिप्रत्ययः । रा. } कुसुमायुधस्य मन्मथस्य स्त्रीमुद्रां स्त्रियमेव लाज्जनं
 २५ प्रविहाय त्यक्त्वा मिथ्याफलान्वेषिणः असत्यस्तर्गादिफलान्वेषिणः सन्तो यान्ति
 गच्छन्ति । ते कुधियः तेन मन्मथेनैव निर्दयतरमत्यन्तं दयारहितं यथा भवति तथा ।
 निहत्य प्रहृत्य । नश्नीकृता दिगम्बरीकृताः । मुण्डिता मुण्डितमस्तकाः कृताः । केचि-
 दन्ये पञ्चशिखीकृताः पञ्च शिखा येषां सन्तीति ते तथाविधाः कृताः । केचिज्ञ-
 टिला जटाधारिणः कृताः । अपरेऽन्ये कापालिकाः पापण्डिनश्च कृताः ॥ [शार्दू-
 ३० लिकीदितम्]

१) तु२. स्त्रीमुद्रा; ना२. स्त्रीमुद्रा । तु१. सु. जयनी; ना२. जयनी । तु२. ना२. °संपत्करी ।

—२) तु१ (मू.). सहसा विधाय; तु१ (टी). २. सु. सहसा विधाय; ग्र२ (मू.). प्रविहाय यान्ति ।

ना२. कुथिया । —३) ना२. ये तेनैव; सु. तत्तेनैव; ग्र४. एतेनैव । ग्र३ (मू). विहत्य । दु. निर्दयतया; ग्र१. निर्दयपरे । ग्र४. रागीकृता । —४) ग्र२ (मू). पश्चजटीकृ ॥

भ. ७६१० (३३०५); पञ्चतञ्जे ४.३६ (३४) । शा. ३०८२ (भर्तृ०) । सुम. ८८.१९।
सुभा. पृ० २५२.५४ (भर्तृ०) । वारभट्टस्य काव्यानुशासने १ (का० ४३, पृ० ११) । सोम-
देवस्य यशस्तिलकचम्प्यां (का० ७०.२, पृ० २५२) ॥ ५

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना-

स्तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्टैव मोहं गताः ।
शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं ये भुजते मानवा-
स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद्दिन्ध्यः पुवेत्सागरे ॥ ८० ॥

विश्वामित्रेति ॥ वाताम्बुपर्णाशनाः वायूदकजीर्णपत्रमक्षिणः विश्वामित्रपरा- १०
शरप्रभृतयः गाधेयशाकेयादयोऽपि सुललितमतिसुन्दरं स्त्रीमुखपङ्कजं कामिनी-
मुखकमलं दृष्टा विलोक्य विमोहं विशेषाशानं सूर्णां वा गताः प्राप्ताः । ये मानवा
मनुष्याः सघृतं साज्यं पयसा क्षीरेण दध्ना पयस्येन युतं संयुतं शाल्यन्नं ओदनं
भुजते भोजनं कुर्वन्ति तेषां तादृशशाल्यन्नभोक्तृणां इन्द्रियनिग्रहः चक्षुरादिनिग्र-
हणं यदि भवेत् अस्ति चेत् सागरे समुद्रे विन्ध्यशैलौऽपि पुवेत् तरेत् । विश्वा- १५
मित्रप्रभृतीनामपि इन्द्रियनिग्रहणं कर्तुं न शक्यते किं तु सकलभोगवतां कथं शक्यत
इति भावः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) दु२. ग्र१. म१.२. °पर्णशिनस् । —२) म३.४. दिव्य- (तेऽपि) । ना२. दृष्टा च; ग्र२.
४. म३.५. दृष्टापि; ग्र३. म४. दृष्टा वि- । तु१. संमोहिताः (मोहं गताः) । —३) म५. सगुलं
(सघृतं) । दु. सु१. ना२. ग्र१. म३.४. भुजन्ति ये; ग्र२. हे भुजते । —४) सु. तरेत् (छवेत्) ॥ २०

भ. ६२०४ (२८५३) । प्रबन्धचिन्तामणौ ४. १८२ (२०५) । सुर. पृ० २३५.४७
(पृ० २७८.७; भर्तृ०) । सुभा. पृ० २५२.५७ ॥

शृङ्गारशातके चतुर्थविंशत्यन्ते अधिकः ।

चिन्तायाश्च चितायाश्च विन्दुमात्रं विशेषतः ।
चिता दहति निर्जीवं चिन्ता जीवन्तमप्यहो ॥

॥ ऋतुवर्णनम् ॥

तत्र प्रथम वसन्तः ।

परिमलभृतो वाताः शाखा नवाङ्कुरकोटयो

मधुरविधुरोत्कण्ठाभाजः प्रियाः पिकपक्षिणाम् ।

विरलविरलस्वेदोद्गारा वधूवदनेन्दवः

प्रसरति मधौ धात्र्यां जातो न कस्य गुणोदयः ॥ ८१ ॥

परिमलेति ॥ मधौ वसन्ते धात्र्यां धरण्यां प्रसरति ग्रकाशमाने सति
 कस्य वस्तुनः गुणोदयः सौन्दर्योत्कर्पो न जातः । सर्वस्यापि वस्तुनो गुणोदयो
 भवतीत्यर्थः । तमेव गुणोदयं दर्शयति । वाता वायवः परिमलभृतः विमदैत्यमनो-
 १० हरगन्धधारिणः शाखालतास्तरुलता नवाङ्कुरकोटयो नूतनप्रवालपालयः प्रियाः
 मनोहरः {पिकपक्षिणां पुंस्कोकिलानां प्रियाः-सु-} (पिकपक्षिणः परभृतः) {मधुर-
 विधुरोत्कण्ठाभाजः मधुरा सहकाराङ्कुरकपायास्वादलाभादगुणा विधुरा काककृतो-
 पद्रववशाद्विगुणा च । कष्टेति यावत् । या उत्कण्ठा कृजितौत्सुक्यं तां भज-
 न्तीति तथोका जाताः । -रा-} (मधुरेषु आव्येषु विरुतेषु कृजितेषु) उत्कण्ठा-
 १५ भाजः उत्कलिकाभृतः वधूनां वनितानां वदनेन्दवो मुखचन्द्राः {विरलविरला-
 अल्याल्याः-सु-} (विमलविरला धवलाः सान्द्राः) स्वेदस्य घर्मसलिलस्य उद्गार-
 ऊवा येषु ते तथाविधाः ॥ [हरिणी]

१) ना२. °कोव्वा; म४.५. °पळबाः (°कोटयो) । —२) ना२. विरल- (मधुर-) । तु.
 सु१.२. ना३.४. °विरतोः ना२. °विततोः ग्र२.३.५. °विरुतोः ग्र४. °मधुरोः; म३. °विरुदो
 २० (°विधुरोः) । म१.२.४. °वावः (°भाजः) [तु. कोशे 'प्रियाः' इति नास्ति] ग्र४. अपि (पिक-) ।
 ना४. ग्र२.३.५. म३-५. पक्षिणः । —३) ना२. विरलविरसः; ना३.५. विरलसुरतः; ग्र२.३. विम-
 लविरलः; म४.५. तरलविरलः । —४) ग्र१. म३. रात्र्यां (धात्र्यां) । तु. सु. जाते; ना२. वातो
 (जातो) ॥

न. ३९६४ (१७१९); शतकावलौ ६५ ॥

२५ मधुरयं मधुरैरपि कोकिलाकलरैर्मलयस्य च वायुभिः ।
 विरहिणः प्रहिणस्ति शरीरिणो विपदि हन्त सुधापि विषायते ॥ ८२ ॥

मधुरिति ॥ अयं मधुरैसन्तः मधुरैः श्रवणसुखैरपि कोकिलाकलरैः पिका-
 ङ्गनाकोलाहलैर्मलयस्य मलयाचलस्य संवन्धिभिर्वायुभिर्मन्दानिलैश्च {विरहिणः
 शरीरिणः वियोगिजनान्-रा-} (विरहिणां वियोगिनां शरीरिणां प्राणिनां) प्रहिः
 २० नास्ति हन्ति । विपदि आपदि सुधा पीयूषमपि विषायते विषमिवाचरति । हन्तेत्य-
 तुकम्पायाम् । 'हन्त हर्षोऽनुकम्पाया' मित्यमरः ॥ [हन्तविलभितम्]

१) तु. सुमधुरं; म३. मधुरयन् । तु१. मधुरं च; तु२. मधुरेषि च; म४.५. मधुरैः पिक-
(मधुरैरपि) । ग्र१. म३. कोकिलाः; म४.५. कूजितैः । —२) तु१. ना१.३.४. ग्र३. (मू.). कल-
कलैः; म४. अभिनवैः । सु१. मधुरसं च; ग्र२. मधुरैरपि; ग्र३. मलयैरपि; ग्र४. मलयोत्थित० (मल-
यसं च) । —३) ना१. ग्र२-४. विरहिणां । तु. प्रणिहन्ति; सु. ना १.५. ग्र४. म३-५. प्रहि-
णोति । ना१.३.४. ग्र१.३.४. म१-३. शरीरिणां; ग्र२ (मू.). शरीरिणां । —४) तु. ना२. हन्ति । ६
ना२. सुखं हि (सुधापि) ॥

भ. ४६८० (२०१९) ॥

आवासः किलकिञ्चितस्य दयिता पार्श्वे विलासालसा
कर्णे कोकिलकामिनीकलरवः स्मेरो लतामण्डपः ।
गोष्ठी सत्कविभिः समं कतिपयैर्मुग्धाः सितांशोः कराः
केषांचित्सुखयन्ति चात्र हृदयं चैत्रे विचित्राः स्त्रजः ॥ ८३ ॥

आवास इति ॥ { किलकिञ्चितस्य । 'रोषाश्चुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिं-
चित्मित्युक्तलक्षणशृङ्गारचेष्टाविशेषस्यावासो निवासभूतः-रा- } सुधालयेषु सुधा-
लिपशृहेषु आवासः स्थानम् । स्थितिरिति यावत् । पार्श्वे शरीरभागे विलासालसा
लीलालोला दयिता कामिनी कर्णे थोत्रे । कोकिलकामिनीनां कलकण्ठकान्तानां¹⁵
कलरवोऽव्यक्तमधुरध्वनिः स्मेरः विकसितः । पुण्यित इत्यर्थः । लतामण्डपः
बहुत्तिकाविमानः । कतिपयैद्वित्रैः सत्कविभिः सुकाव्यकर्त्तुभिः सह गोष्ठी संलापः
सितांशोश्चन्द्रस्य मुग्धाः सुभगाः कराः किरणाः । विचित्रा नानाविधाः विचित्र-
प्रथिता इत्यर्थः । स्त्रजः पुण्यमालिकाश्च अत्र चैत्रे केषांचित्कतिपयानां विरहिव्य-
तिरिक्तजनानामित्यर्थः । हृदयं चित्तं सुखयन्ति संतोषयन्ति ॥ [शार्दूलविकीडितम्] ²⁰

१) सु. ना१.३.४. ग्र२.३.५. आवासश्च सुधालयेषु । म४.५. आवासाः । ग्र१. ते२. किलिं
(किल०) । तु. किञ्चिदस्य । ना३-५. रा.ते. ग्र५. म४.५. दयिताः । तु. सु. विलासालदं; ना३-५.
रा. ते. ग्र५. विलासालसा: । —२) ग्र१. कण्ठः; ग्र४. कण्ठः (कर्णे) । ग्र४. °भामिनीकलरवैः । ना२.
स्मेरोऽलता०; ना५. एलालता० । ना१. ते१. ग्र३.४. °मण्ठपः; ना५. °मण्ठपै; ते२. °मण्ठपं; म४.
मण्ठपं —३) म४.५. कृता (समं) । ना२. सेव्याः; म४.५. लिपधाः (मुग्धाः) । सु. ते२. ²⁵
शितांशोः; म४.५. सुधांशोः । —४) तु. केषां न स्वृह०; सु. केषां नो मुख०; ग्र. केषां वित्यर्थ० ।
म४. हात्र (चात्र) । तु२. ते२. विचित्रस्त्रजः; ते१. विचित्रा स्त्रजः; ग्र१. विचित्रस्त्रजाम् ॥

भ. १०३९ (३९३); शतकावली ६६ ॥

पान्थस्त्रीविरहानलाहुतिकलामातन्वती मञ्जरी
माकन्देषु पिकाङ्गनाभिरधुना सोत्कण्ठमालोक्यते ।
अप्येते नवपाटलापरिमलप्राग्भारपाङ्ग्न्चरा
वान्ति कङ्गन्तिवितानतानवकृतः श्रीखण्डशैलानिलाः ॥ ८४ ॥

नौ० श० १४ (भ० श०)

पान्थेति ॥ माकन्देषु रसालेषु पान्थस्त्रियाः पथिकवध्वा: विरहानलस्य वियोगाश्चेः आहुतिकलामाहुतिसंपत्तिमातन्वती कुर्वती मङ्गरी वल्लरी अधुना इदानीं पिकाङ्गनाभिः कलकण्ठकान्ताभिः (वनप्रियसुन्दरीभिः) सोत्कण्ठमुत्कलिकया सहितं यथा तथा आलोक्यते विलोक्यते । नवपाटलापरिमलप्राग्मार(प्रोद्धार)-पाटच्चरा नूतनपाटलिमनोहरगन्धचोराः कृन्तिवितानतानवकृतः श्रमसंघक्षशकारिणः श्रीखण्डशैलानिलाः मलयाद्रिमरुतोऽपि वान्ति वीजन्ति ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु२. विरहानली० । तु. ग्र४. °हुतिकथाम् । ना२. °वतिकलाम् । —२) म५. °नापि मधुना (°नाभिरधुना) । मु. (टीपा.) आलिङ्गते (आलोक्यते) । —३) रा. अल्पात्मे; ग्र१. असेते (अप्येते) । तु. म३-५. नवपाटली० । ग्र२. °परिमलाः; ग्र३. °परिमले । ग्र१. °प्रागज्ञ०; ग्र३. (मू.) °प्रोद्धार० (°प्राग्मार०) । ते१. °पाटच्चरा; ग्र१. °पापाटवा । —४) म२.४-५. श्रान्तिं (कृन्ति०) । ग्र४. °तान च भूतः । ना२. ग्र१.२ (मू.), ४. श्रीकण्ठ० । तु१. म३.५. °शैलानिलः; ना१. °शैलानलाः; ग्र१. °कण्ठानिलाः; ग्र२. (मू.) °शैलानिभाः ॥

भ. ४०५० (१७६९) ॥

प्रथितः प्रणयवतीनां तावत्पदमातनोतु हृदि मानः ।

१) भवति न यावच्चन्दनतरुसुरभिर्मलयपवमानः ॥ ८५ ॥

प्रथित इति ॥ प्रणयवतीनां प्रणयकलहृतीनां प्रथितः प्रसिद्धः अनुनेतुम्-शक्य इत्यर्थः । मानः कोपः हृदि चित्ते तावत् तावत्पर्यन्तं पदं स्थानं आतनोतु करोतु । यावत् यावत्पर्यन्तं चन्दनतरुसुरभिः श्रीखण्डदुमसुगन्धिः मलयस्य चन्दनाद्रेः पवमानोऽनिलः न भवति न विद्यते न वातीत्यर्थः । मानवतीनां मनः २८ मलयानिलस्पर्शपर्यन्तमेवेत्यर्थः ॥ [आर्या]

१) तु. प्रयतः; ना५. दयितः; ते२. प्रथित-; म५. प्रथितं (प्रथितः) । ग्र१. प्रणयवनितानां । २) तु. मु. ना२. पदमातनोति; म४.५. स्थानं तनोति । म५. हृदि मानं । —३) तु. यावद्ववति न चम्पा- । ना२. वहति (भवति) । म३. छीणा (चन्दन-) । —४) म३. चन्दनतरु- (तरु-) । ग्र१. म३. °सुरभिः । ग्र१. पवनः (पवमानः) ।

२८ भ. ४३४७ (१९१६) । शतकावलौ ६५ ॥

सहकारकुसुमकेसरनिकरभरामोदमूर्छितदिग्नन्ते ।

मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ भवेत्कस्य नोत्कण्ठा ॥ ८६ ॥

सहकारेति ॥ सहकाराणां रसालानां कुसुमानां पुष्पाणां केसराणां किञ्चल्कानां निकराणां समूहानां भरः औत्कण्ठं तस्य आमोदः परिमलः तेन मूर्छिता व्याप्ताः दिशां हरितां अन्ताः कोण्ठः यस्य स तथोकः तस्मिन् । मधुरेण स्वादुना मधुना मकरन्देन विधुरा विवशा मधुपा भृङ्गा यस्मिन्स तादृशे मधौ वसन्ते कस्य जनस्य उत्कण्ठा उत्कलिका नो भवेत् न भवति । सर्वस्यापि उत्कण्ठा जायते इत्यर्थः ॥ [आर्या]

२) तु (मू). °समृह०; तु (दी). °भवामोद०; प्र१. °भारामोद०; प्र२ (मू). °भारमोद०
(°भरामोद०) । —३) तु (मू). °विवृध०; तु (दी). °निरत०; म२.४.५. °मुत्तर० (°विभुर०) ।
—४) नार. भवति मधौ; ना३.४. मधुनि भवेत् । प्र१. नोत्कण्ठाः ॥

भ. ६९६५ (३२२४); काव्यसं० २९; शतकावलौ ६६ । सु. १६६६ (कपिलरुद्रकस्य) ।
शा. ३७८७ (कपिलरुद्रस्य) । सुभा. पृ० ३३१.२ (कपिलरुद्रस्य) ॥

अच्छाच्छचन्दनरसाद्विकरा मृगाक्ष्यो
धारागृहाणि कुसुमानि च कौमुदी च ।
मन्दो मरुत्सुमनसः शुचि हर्म्यपृष्ठं
ग्रीष्मे मदं च मदनं च विवर्धयन्ति ॥ ८७ ॥

अच्छाच्छेति ॥ अच्छाच्छेन अतिस्खच्छेन चन्दनरसेन मलयजद्वेण आद्रे- १०
करा: क्लिन्हस्ता मृगाक्ष्यो हरिणेक्षणाः धारागृहाणि यच्च (मन्द, यज्ञ)धारागा-
राणि कुसुमानि पुष्पाणि च कौमुदी चन्दिका च । मन्दो मन्थरः मरुदनिलञ्च ।
सुमनोभिः कुसुमैः शुचि शुभ्रं हर्म्यपृष्ठं उपरितलं च । एतानि ग्रीष्मे निदाघर्ताँ मदं
दर्पं मदनं कन्दर्पं च विवर्धयन्त्येधयन्ति ॥ [वसन्ततिलका]

१) नार. अच्छाल० । ना५. रा. ते. प्र४. म५. °रसाद्वितरा; प्र१. °रसप्रकरा; म१-३. १५
°रसाद्विकृचा । तु. मृगाक्षो । —२) म१-३. °गृहाक्ष । —३) तु. °त्सुमनसां; प्र२.३.५. °च सुमनः- ।
—४) नार. मुदं (मदं) । प्र३ (मू). विवर्धयन्ती ॥

भ. ९३ (३१) ॥

स्नजो हृद्यामोदा व्यजनपवनश्चन्द्रकिरणाः
परागः कासारो मलयजरजः सीधु विशदम् ।
शुचिः सौघोत्सङ्गः प्रतनु वसनं पङ्कजदृशो
निदाघर्तावेतद्विलसति लभन्ते सुकृतिनः ॥ ८८ ॥

स्नज इति ॥ हृद्यामोदाः मनोहरगन्धाः स्नजः पुष्पमालिकाश्च व्यजनस्य ताल-
वृन्तस्य पवनो वातश्च चन्द्रकिरणाः शशिमयूखाः परागः कुसुमरेणुश्च कासारः २५
सरसी मलयजरजश्चन्दनधूलिः विशदं निर्मलं सीधु मदं शुचिः शुभ्रः सौघोत्सङ्गः
प्रासादाग्रं प्रतनु वसनं अतिसूक्ष्मवर्णं पङ्कजदृशः कमललोचनाश्च निदाघर्ताँ ग्रीष्मे
एवं विलसति शोभमाने सति सुकृतिनः पुण्यवन्तः लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ [शिखरिणी]

१) तु. हृद्यामोदो; प्र१. हृद्यामोद- । प्र१. किरण - (-पवन-) । ते२. प्र१.४. म१.-४.
चन्द्रकिरणः; प्र२ (मू). चन्द्रकिरण । २) म५. वराहः (परागः) । प्र४. °रसाः; म१-३. °रसः ३५
(°जः) । तु२. ना३-५. रा. ते१. प्र५. शीधु; नार. प्र१.२ (मू). सिन्धु-; प्र३. म१.२.४.५.

शीधु; प्र४. लोध्र-; म३. शीत- (सीधु) । प्र१.४. म१-३. विशदः । —३) प्र१. रुचिः (शुचिः) ।
ना२. म३. -वसनाः; प्र१. तपन (वसनं) । —४) तु. ना१. ते१. म३-५. निदाधार्तावृ; ना२.
निदाधान्ते; प्र४. निदाधातौ; म२. निदाधे तान् । प्र१. निदाधावर्तापिद्विलसति । तु. एते; ना२.
चैतद्; प्र४. केचिद्; म२. एतान्; म३. -पेताद् । तु. मुखमुफलभन्ते; सु२. विलसति भवन्ते ॥

६ भ. ७२६३ (३२२२); शतकावली ६७ ॥

सुधाशुभ्रं धाम स्फुरदमलरश्मिः शशधरः
प्रियावक्राम्भोजं मलयजरजश्चातिसुरभिः ।
स्त्रजो हृद्यामोदास्तदिदमखिलं रागिणि जने
करोत्यन्तःक्षोभं न तु विषयसंसर्गविमुखे ॥ ८९ ॥

१० सुधाशुभ्रमिति ॥ सुधाशुभ्रं सुधालेपनधवलं धाम गृहम् । स्फुरन्तः प्रकाशमानाः अमला निर्मला रश्मयः किरणा यस्य स तादशः शशधरश्चन्द्रः प्रियावक्राम्भोजं कामिनीमुखकमलम् । अतिसुरभिरत्यन्तपरिमलो मलयजरसः श्रीखण्डद्रवः । हृद्यामोदा मनोहरगन्धाः स्त्रजः पुष्पमालिकाञ्च । तत् प्रसिद्धमिदं पतदखिलं समस्तं रागिणि अनुरागवति जने पुरुषे अन्तःक्षोभं मनःपीडां करोति विद्यधाति विषयसंसर्गविमुखे इन्द्रियार्थसङ्कपराङ्मुखे जने तु अन्तःक्षोभं न करोति । पतदखिलं सुधाशुभ्रधामादिकं अनुरागवत् पव वाधायै भवतीत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) ते२. स्फुलद० । प्र४. °रश्मिक्ष शयनं । —२) ना३. प्र२-४.° रसशाति०; ते२. °रजस्थाति० । मु (टीप). ना१.३-५. रा. ते१. प्र१. म१.२.५. °सुरभि । —३) म३. °मोदासदिद० । —४) प्र२ (मू), नवविषय० ॥

११ भ. ७१०६ (३२६८) ॥

तरुणीवेषोदीपितकामा विकसज्जातीपुष्पसुगन्धिः ।
उञ्जतपीनपयोधरभारा प्रावृद् तनुते कस्य न हर्षम् ॥ ९० ॥

१२ तरुणीति ॥ वेषेणालंकारेण उदीपितः प्रकाशितः कामो मदनो यथा सा तथोका । तरुणी कामिनी । पुष्पैः कुसुमैः सुगन्धिः शोभनगन्धा । विकसज्जाती
२५ उत्फुल्लमालती । उञ्जतानामुदग्राणां पीनानां स्थूलानां पयोधराणां मेघानां भारो यस्याः सा तादशी प्रावृद् वर्षासमयश्च । यद्वा । तरुण्या वेषेण उदीपितकामा विकसज्जातीपुष्पैः सुगन्धिः । उञ्जतपीनपयोधरभारा प्रावृद् कस्य जनस्य हर्षं मुदं न तनुते न करोति । सर्वेस्यापि हर्षं करोत्येवेत्यर्थः ॥ [उपचित्रा]

१) ना५. करिणी० (तरुणी०) । तु. ना२. °वेषा दीपित० । —२) ना२. विकसितज्जाती०;
२४ प्र४. विलसज्जाती० । ते२. °मुगन्धिः प्र२ (मू). °सुगन्धी; प्र४. °सुगन्धः । —३) प्र४. °पयोधर-
हारा । —४) ना२. कुरुते (तनुते) ॥

भ. २५०३ (१००५) ॥

वियदुपचितमेघं भूमयः कन्दलिन्यो
 नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः ।
 शिखिकुलकलकेकारावरम्या वनान्ताः
 सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥ ११ ॥

वियदिति ॥ उपचितमेघं घटितवारिवाहं वियत् व्योम । कन्दलिन्यः नवाङ्गु-
 रवत्यः शिलीन्धवत्यो वा । भूमयो भुवः नवानां नूतनानां कुटजानां गिरिमल्लिकानां
 कदम्बानां नीपानां आमोदः परिमलो येषां ते तथाविधाः । गन्धवाहा वायवः ।
 शिखिकुलकलकेकारावरम्याः मयूरसमूहव्यक्तकेकाध्वनिमनोहराः वनान्ता अर-
 ण्यप्रदेशाश्च सुखिनं सुखवन्तं अनुरकमिति यावत् । असुखिनं सुखरहितं विरक-
 मित्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । सर्वं जनमुत्कण्ठयन्ति संतोषयन्ति ॥ [मालिनी]

२) तु. नवकुसुमः; म. नवकुटचः । प्र २ (मू). म३. °माहिनो; प्र४. °मोदनो । तु. गन्ध-
 वाहः । —३) प्र१. °रम्यमाणा; म३. °रावकान्ता (°रावरम्या) । ते२. प्र१. वनान्ता ॥

भ. ६१७१ (२३८२); शतकावलौ ६७ ॥

उपरि घनं घनपटलं तिर्यगिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।
 क्षितिरपि कन्दलघवला दृष्टिं पथिकः क पातयति ॥ १२ ॥

उपरीति । उपरि ऊर्ध्वभागे घनं सान्द्रं घनपटलं मेघसमूहश्च तिर्यक् नर्तिताः
 नाल्यं प्राप्तिता मयूराः शिखण्डिनो येषां ते तथाविधा गिरयः शैला अपि कन्दलै-
 रङ्गुरैर्धवला शुभ्रा क्षितिरपि पृथिव्यपि नः अस्माकं दृष्टिमीक्षणं पथि मार्गे पातयति
 निवेशयति । अनेन तु परिमितसुरतं च किञ्चिदुचितं भवति । (अनेन उपरिसुरतं
 किञ्चित्सूचितं भवति) { पथिकः पात्यः दृष्टिं क कुत्र पातयति प्रसारयति न कुत्रा-
 पीत्यर्थः । सर्वत्राप्युदीपनसंभवादिति भावः-रा. } ॥ [आर्या]

[तु. कोशे. एकोनशततमोऽयं छोकः] १) प्र४. उपवनं (उपरिघनं) । —२) प्र४. तर-
 वोपि; म१. - गतयोपि; म३. - गिरयो वि- । प्र४. °मयूरः । —३) नार. कन्दनघवला । —४)
 तु. पथिकः पथि क; नार. पथिकः क; प्र२.३. पथिनः क; प्र४. पथिकस्य (पथिकः क) । ते२. प्र२
 (मू). पातयन्ति; प्र४. पातयति ॥

भ. १२९० (४११) । सु. १७४४ (भर्तुं) । शा. ३८८६ । सूम. ६१.३३ (भर्तुं) ।
 सुभा. प२० ३४२.८२ (भर्तुं) । कवीन्द्रवचनसमुच्चये ४८४ (पाठान्तरैः) । सरस्वतीकण्ठा-
 भरणे ३.८७ (का० १४, पू० ३५३) ॥

इतो विद्युद्ध्लीविलसितमितः केतकितरोः
 स्फुरद्धन्धः प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितमितः ।

इतः केकीकीडाकलकलरवः पक्षमलद्वशां
कथं यास्यन्त्येते विरहदिवसाः संभृतरसाः ॥ ९३ ॥

इत इति ॥ इतः अस्मिन्प्रदेशे विशुद्धलीचिलसितं तटिष्ठताविलासः । इतः { केतकितरोः केतक्याख्यवृक्षस्य - रा } (केतक्या केतकीरजसा परागेण) स्फुरन्प्र-
काशमानः गन्ध आमोदः । इतः प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितं उद्भादमेघध्वनिप्रकाशः ।
इतः केकी (किं) कीडाकलकलरवः मयूरकेलीकलकलध्वनिश्च । पक्षमलद्वशां पक्षम-
लाक्षीणां संभृतरसाः संपादितसाराः एते विरहदिवसाः वियोगदिनानि कथं वा
यास्य [निति] (नते) गच्छन्ति । एते दिवसा विरहिणीनां वाधका इति भावः ॥
[शिखरिणी]

१० १) नार॒. ततो (इतो) । सु. केतकरजः; नार॑.४. प्र॒.३. केतकिरजः; नाप॑. प्र५. कैतक-
रजः; प्र१. केतकनोः; म३. लिप्तकरतरोः । —२) नाप॑. स्फुरदण्डः; रा. ते. प्र३ (मू). स्फुर-
न्मन्धः; म३. स्फुरहण्डः; म१. स्फुरच्छयाः । प्र१. म१.२. °निनदसोर्जित°; म१. °निनदस्फूर्जितक° ।
नार॑. °स्फूर्जितयितः । —३) सु२.३. ते२. केकीडां । तु. °कलकलमितः । म३. पक्षमलद्वशो ।
—४) तु. ते२. यास्यन्ते ते॒: नार॑. ते॒ यास्यन्ते; प्र३ (मू). वा यास्यन्ते; म४.५. वा धार्यन्ते ।
११ प्र४. °दिवसं । प्र२ (मू). संभृतरसः ॥

भ. १०९८ (२२१); शतकावलौ ६७ । सुभा. पृ० २७६.३६ ॥

असूचीसंचारे तमसि नभसि प्रौढजलद-
ध्वनिप्राङ्मन्ये पतति पृष्ठतानां च निचये ।

इदं सौदामिन्याः कनककमनीयं विलसितं

१२ मुदं च म्लानिं च प्रथयति पथि स्वैरसुद्वशाम् ॥ ९४ ॥

असूचीति ॥ तमस्यन्धकारे । असूचीसंचारे { सूच्यग्रमात्रस्यान्यनवकाश-
प्रदे - रा } (असूचे: संचारे सूच्यग्रकारे) शून्ये सति । नभस्याकाशो । प्रौढजलद-
ध्वनिप्राङ्मन्ये व्यूढमेघस्वनितप्राङ्मनाने [प्राङ्मानिनि] सति । पृष्ठतानां विन्दूनां
निचये समूहे पतति गलति सति । कनककमनीयं सुवर्णवन्मनोहरं सौदामिन्या-
१३ स्तटितः इदमेतद्विलसितं विलासः स्वैरसुद्वशां स्वैरिणीनां पथि मार्गे मुदं संतोषं
म्लानिं ग्लानिं च च प्रथयति प्रकटयति । स्वमार्गप्रकाशकत्वहेतुना संतोषः ।
अन्यदर्शनहेतुना ग्लानिश्चेत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१४ १) नार॑. असूचिः; नार॑.४. प्रसूते; प्र२. असूचे:; प्र३. आसूचे:; प्र४. प्रसके; प्र५. असुर्ये ।
सु२. नार॑.४. प्र४. °संसारे; म४.५. °संपाते (°संचारे) । प्र१. किमसि नहसि; प्र४. मनसि
१५ नभसि । —२) तु. °प्रादुर्भावे; सु. नाप॑. प्र२ (टी). °प्राङ्मन्ये । तु. दृष्टानां; म१.२.४. पृष्ठि-
तानां । प्र४. पृष्ठतये (च निचये) । —३) नार॑-५. रा. प्र५. सौदामिन्याः । नार॑. विकसितं; प्र४.
विलसिता । ४—) प्र१.२ (मू). ४. म्लानं । नाप॑. प्रथयति । प्र४. स्वैरिणिद्वशाम् ॥

भ. ७८५ (२१४); शतकावलौ ६७ । सक. २.६६.२ (१० ११३; सुभट्टा) ॥

आसारेण न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं वहिः शक्यते
 शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदशा गाढं समालिङ्गयते ।
 जाताः शीकरशीतलाश्च मरुतो रत्यन्तखेदच्छिदो
 धन्यानां वत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासंगमे ॥१५॥

आसारेणे ति ॥ आसारेण धारासंपातेन हर्म्यतः प्रासादात् प्रियतमैः दयितैः ॥
 वहिः वाह्यप्रदेशं प्रति यातुं गन्तुं न शक्यते न युज्यते । आयतदशा विशालाक्ष्या
 शीतोत्कम्पनिमित्तं शीतोत्कम्पव्याजेन गाढं यथा तथा समालिङ्गयते उपगृह्णते ।
 शीकरशीतलाः तुषारेण शीता मरुतो वायवश्च रत्यन्ते सुरतावसाने खेदं अमं
 छिन्दन्तीति तथाविधा जाताः अभूवन् । धन्यानां पुण्यात्मनां प्रियासंगमे दुर्दिनं
 मेघच्छब्दं अहः कर्तुं । सुदिनतां शोभनदिनत्वं याति गच्छति ॥ [शारूलविकीडितम्] ॥

१) ना२. असारेण । तु. हि; प्र३ (मू). स (न) । प्र४. धामतः (हर्म्यतः) । ना२. यदं
 शक्यते । तु२. शङ्कुते (शक्यते) । —२) तु२. ना२. ते२. °हशां; प्र१. म१-४. °हशो । ना२.
 समालिङ्गयते; प्र२ (मू). समालिङ्गयते । —३) प्र१. म१.२. वाताः; प्र४. धारा-(जाताः) । ना२.
 प्र१. शीतलशीकरात् । म१.२. मधुरा (मरुतो) । तु. अत्यन्तः; म३. उप्यत्यन्तं (रत्यन्तं) ।
 —४) प्र४. दुर्दिनं । प्र१. म२. प्रियायागमे ॥

१३

भ. १०६७ (४०५), शतकावलौ ८६ । सु. १७८४ । सुभा. ए० ३४२.६७ ॥

अर्धं सुस्वा निशायाः सरभससुरतायाससञ्चश्लथाङ्गः
 प्रोद्भूतासह्यतृष्णो मधुमदनिरतो हर्म्यपृष्टे विविक्ते ।
 संभोगक्वान्तकान्ताशिथिलमुजलतावर्जितं कर्करीतो
 ज्योत्स्नाभिज्ञाच्छधारं न पिवति सलिलं शारदं मन्दपुण्यः ॥१६॥ ॥

अर्धमिति ॥ विविक्ते विजने हर्म्यपृष्टे प्रासादोपरि निशाया रात्रेरर्धं समांशं
 सुस्वा संवेद्य सरभससुरतायाससञ्चश्लथाङ्गः ससंभ्रमनिधुवनश्रमसञ्चश्लक्षणावयवः
 प्रोद्भूतासह्यतृष्णः संभूतासह्यपिपासः मधुमदनिरतो मद्यमदासको जनस्तु कर्करीतः
 कलशविशेषात् संभोगक्वान्तकान्ताशिथिलमुजलतावर्जितं सुरतश्चान्ततरुणी-वाहु-
 विमुक्तं ज्योत्स्नया चन्द्रिकया भिज्ञा मिलिता अच्छधारा स्वच्छधारा यस्य तत्त्वा- ॥
 हृशं शारदं शरत्कालसंवन्धि सलिलं जलं पिवति । मन्दपुण्यः मन्दभाग्यस्तु न
 पिवति पानं न करोति ॥ [समधरा]

१) म३. °तावास० (°तायास०) । ना२. °सञ्जः; प्र१. म१.२.४. °सञ्जः; म३. °संवि० (°सञ्ज०) ।
 —२) सु३. प्रोद्भूतासञ्ज०; प्र४. प्रोद्भूताक्षय०; म४. प्रामधुतासञ्ज० । ना२. °वय०; प्र१. °तृष्णूर०;
 प्र४. °तृस०; म१.२. °तृष्ण०; म४. °तृष्णा० (°तृष्णो) । ना३. प्र४. °विरतो; म५. °सरतो (°निरतो) । ॥
 —३) प्र४. °वार्षितुं; म५. °विलितं (°वार्षितं) । ना२. शावैरीशो; ते२. कर्करीशो; म४.५. कर्क-

रीभ्यो । —४) ना२. ज्योत्स्नाभिर्नाच्छधारं; प्र१. म१.२. ज्योत्स्नाच्छायाभिरामं; प्र४. ज्योत्स्ना-
भिजाम्बुधारं; म३. ज्योत्स्नाभिजाच्छधारं; म४. ज्योत्स्नाभिजातसारं; म५. ज्योत्स्नाच्छायातसारं ।
ना२. प्र१. पिवति न; म१.२.५. पिवति च । प्र१. सविलिं (सलिलं) । मू. ना२. म४.५. मन्द-
भासवः; म३. मन्दपुण्याः ॥

^५ भ. ६२२ (१२९); शतकावलौ ६८ । शा. ३९०८ (भर्त०) । सु. १८२४ । सुभा.
पृ० ३४५.४६ ॥

हेमन्ते दधिदुग्धसर्पिरशना माज्जिष्ठवासोभृतः
काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः खिज्ञा विचित्रै रतैः ।
वृत्तोरुस्तनकामिनीजनकृताश्लेषा गृहाभ्यन्तरे
^{१०} ताम्बूलीदलपूरितमुखा धन्याः सुखं शेरते ॥ १७ ॥

हेमन्त इति ॥ हेमन्ते हिमक्रतौ । दधि पयस्य दुग्धं पयः सर्पिः आज्यं अशनं
अज्ञं येषां ते तथोक्ता दधिदुग्धसर्पिराका(ञ) भोजिन इत्यर्थः । माज्जिष्ठानि मज्जिष्ठेन
रक्तानि वासांसि वस्त्राणि विभ्रतीति तथाविधाः काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः शुसु-
णरसघनलितशरीराः । विचित्रैविंविधै रतैः सुरतैः खिज्ञाः क्वान्ताः । वृत्तोरुस्तनका-
^{११} मिनीजनकृताश्लेषाः वर्तुल घन(गुरु)कुचनारीजनकृतालिङ्गानाः ताम्बूलीदलैर्नांग-
वल्लीपूर्णैः पूर्णैः कमुकैश्च पूरितानि गुम्फिकानि मुखानि वदनानि येषां ते तथाविधा-
धन्याः सुकृतिनो गृहाभ्यन्तरे गृहाभ्यन्तरगृहे सुखं यथा भवति तथा शेरते निद्रान्ति ॥
[शार्दूलविकीडितम्]

^{१२} १) ना ३-'१. प्र१. मज्जिष्ठ० । म३. °वातोहतं । —२) तु. कस्तुरी० (काश्मीर०) ।
२० म४.५. °द्रवदिग्धसान्द्रव० । ना५. रा. प्र५. छिज्ञा (खिज्ञा) । प्र२ (मू). विचित्रैरणिः । —३)
तु२. वितोह०; ना२. वृत्तोरुः—; प्र५. पीनोरु० । तु२. °जनकृती । प्र४. ग्रहाभ्यन्तरे ॥

^{१३} भ. ७४१७ (३३५९); काश्यसं० ४० । सुभा. पृ० ३४६.३१ ॥

प्रोद्यत्पौढप्रियङ्गुद्युतिभृति विकसत्कुन्दमाद्यद्विरेके
काले प्रालेयवातप्रचलविलसितोद्वाममन्दारधाम्नि ।
^{२५} येषां नो कण्ठलभा क्षणमपि तुहिनक्षोददक्षा मृगाक्षी
तेषामायामियामा यमसदनसमा यामिनी याति यूनाम् ॥ १८ ॥

प्रोद्यदिति ॥ { प्रोद्यन्त्य उदित्वराः प्रौढाः प्रवृद्धाश्च याः प्रियङ्गवः तामिः
शोमां विभर्तीति तथोक्ते } (प्रोद्यङ्गाढप्रियङ्गुद्युतिभृति प्रोन्मिषत्सान्द्रफलिनीका-
न्तिधरे) विकसत्कुन्देषु विकसनशीलकुसुमेषु माद्यन्तो भक्ता द्विरेका अमरा
^{२७} यस्मिस्तथोक्तस्मिन् । प्रालेयवातैर्हिमवायुभिः प्रचलानि चञ्चलानि विलसितानि
प्रकाशमानानि उद्वामानि वहूनि मन्दारदामानि पारिजातकुसुमन्त्रजो यस्मिस्तादशे

काले हेमन्तर्तां तुहिनक्षोददक्षा(ः) हिमनिवारणसमर्था(ः) मृगाक्षी (क्ष्यः) हरिण-
क्षणा(ः) येषां यूनां कामिनीनां क्षणमपि क्षणमात्रमपि नो कण्ठलग्ना(ः) कण्ठलग्ना
न भवति (निति) । नालिङ्गिता चेऽप्यदित्यर्थः । तेषां यूनां कामिनीं आयामि-
यामा आयतप्रहरा यामिनी रात्रिः यमसदनसमा अन्तकगृहकल्पा सती याति
गच्छति ॥ [स्मरणरा]

१) प्र२.३. प्रोचद्ग्राह० प्र१. म१.२. विलसत्-; प्र५. विदलत्- (विकसत्-) । तु. ०द्विरेकाः;
प्र२.४. ०द्विरेके । —२) ते १. ०वाता० (०वात०) । तु. ना२. ०प्रबल० (०प्रचल०) । ना२.
०विकसितो० । तु१. ०द्वार०; तु२. ना३-५. रा. ते. प्र५. ०द्वार० (०द्वाम०) । तु१. म१. ना२. प्र५.
०दान्तिः; तु२. ०दान्तिः; प्र३ (मू.) ०दान्त्रा (०धान्त्रिः) । —३) ना२. ते२. प्र२. एषां (येषां) ।
म१. प्र२. नो कण्ठलग्ना; ना२. प्र४.५. नोत्कण्ठलग्ना; ते१. न: कण्ठलग्ना; म३. नो कर्ण- ॥
लग्न- । म१. ०क्षोददक्ष्या; ना२. ०क्षोदवक्षा; प्र१. म२. ०क्षोदरक्षा; प्र५. ०क्षोभदक्षा; म१. ०क्षोभ-
रक्षा; म३. ०क्षोभराक्षो । म१. प्र२.३. मृगाक्ष्यस॒; म३. मृगाक्ष्या । —४) तु. आयातयामैर्; म१.
आयामियामैर्; ना३-५. रा. ते२. प्र४.५. आयामयामा । प्र१. म१.२. यातु नूनम्; म३.४. यातु
यूनाम् (याति यूनाम्) ॥

भ. ४३६६ (१९२८) । शा. ३९२४ । सु. १८४३ । सक. २.१७२.३ (पृ० १६१) ॥ १६

अथ शिशिरसमयः ।

*चुम्बन्तो गण्डभित्तीरलकवति मुखे सीत्कृतान्यादधाना
वक्षःसूत्कञ्जुकेषु स्तनभरपुलकोद्देदमापादयन्तः ।
ऊरुनाकम्पयन्तः पृथुजघनतटात्संसयन्तोऽशुकानि
व्यक्तं कान्ताजनानां विटचरितभृतः शैशिरा वान्ति वाताः ॥१९॥ ॥

चुम्बन्त इति ॥ कान्ताजनानां कान्तासमूहानां गण्डभित्तीर्भित्तितुस्यगण्ड-
स्थलानि । चुम्बन्तशुम्बनमाचरन्तः । मुखे वदने अलकवति विस्तृतकेशे सति ।
सीत्कृतानि सीत्काराणि आदधानाः कुर्वन्तः सीत्कारवति [मनु] कुर्वन्त इत्यर्थः ।
वक्षःसु उरःसु स्तनेष्विति यावत् । उत्कञ्जुकेषु धृतवारवाणेषु स्तनभरेषु कुचभा-
रेषु पुलकोद्देवं रोमाञ्चोत्पत्तिमापादयन्तः संपादयन्तः ऊरुम्बक्षीनि आकम्प- ॥
यन्त ईषचालयन्तः पृथुजघनतटाद्विशालकटिपुरोभागात् अंशुकानि वर्णाणि ऊंस-
यन्तः अंशयन्तः विटचरितभृतः विहृचारितभाजः शैशिराः शिशिरतुंसंवन्धिनो
वाता वायवो व्यक्तं स्फुटं यथा तथा वान्ति प्रसरन्ति ॥ [स्मरणरा]

[म४.५. कोशयोर्नासि] १) ना२. गङ्गभित्तीर् । म१. सीत्कृता०; ना२. संसीत्कृता० । तु.
आददाना । —२) प्र३. वक्षसूत्कञ्जुकेषु । ना२.-त्कञ्जुकेषु । प्र४. स्तनपुटपुलको० । तु. ०द्वण्डमा- ॥
पादयन्तः; ना२. ०द्वेदमासादयन्तः । —३) प्र१. ०तटी; प्र३. ०तटद् । म१.२. ऊंसयन्तोऽशुकानि;
प्र३. अंशयन्तोऽशुकानि; प्र४. ऊंसयन्तोऽशुकानि । —४) प्र४. इतं (व्यक्तं) । प्र१. म१.२. विदि-
तरतिकृतः (प्र१. ०ताः) (विटचरितभृतः) । प्र३. वन्ति पातः ॥
नी० श० १५ (भ० श०)

भ. २३०२ (९१८); शतकावलौ ६८। शा. ३९४५। लु. १८५५। संस. ६४.९
(बहुलावतेत्य)। सुभा. पृ० ३४८.३९ ॥

केशानाकुलयन्दशो मुकुलयन्वासो बलादाक्षिप-

आतन्वन्पुलकोद्रमं प्रकटयज्ञावेगकम्पं शनैः ।

वारं वारमुदारसीत्कृतकृतो दन्तच्छदान्पीडय-

न्प्रायः शैशिर एष संप्रति मरुत्कान्तासु कान्तायते ॥ १०० ॥

केशानिति ॥ शैशिरः शैशिरसंबन्ध एष मरुद्वायुः संप्रति इदानीं केशान-
लकान् आकुलयन् विश्वथयन् इशो नेत्राणि मुकुलयन्मुकुलानि कुर्वन् वासो बला-
दाक्षिपञ्चाकर्णन् पुलकोद्रमं रोमाञ्चोत्पत्तिमातन्वन्विरचयन् शनैरावेगकम्पमुद्वेग-
चलनं प्रकटयन्प्रख्यापयन् वारं वारं पुनः पुनः उदारसीत्कृतकृतो गम्भीरसीत्कार-
कारिणः दन्तच्छदानघरोष्टान् पीडयन् प्रायः कान्तासु तरुणीषु कान्तायते दयित
इवाचरति । प्रिय इव चुम्बनादिव्यापारमलंकरोतीत्यर्थः [शार्दूलविशेषितम्]

इति भर्तुहरिश्चारशतकठीका हरिः ॐ शुभमस्तु । श्रीगुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ॥

१) ना२. आकलयन् । सु१. कुमुलयन् । —२) तु. सर्वाङ्गे पुलकोद्रमान्; ना२. आतन्वन्पुल-
कोहमं; प्र४. आतन्वचलकोहमं । ना२. प्रगटयन् । ना५. आवेशः; प्र१. आवेषः (आवेगः) । ना२.
°ज्ञेत्रेषु कम्पोद्रमं; प्र४. °ज्ञावेगतो कम्पनैः । —३) तु. °शीत्कृतिकृतो; सु. ते. प्र१.३. °शीत्कृति-
कृतो; म४.५. °शीत्कृतिमृतो । म४. भिजयन्; म५. भिन्दयन् (पीडयन्) । —४) ना२. प्रायः ।
प्र१. मरुकान्तः स कान्तायते ॥

भ. १९१५ (७३८) । लु. १८५५ । शा. ३९४३ । संस. ६४.८ (बहुलावतेत्य) ।

२) सुभा. पृ० ३४८.३८ ॥

शृङ्गारशतके पञ्चमविंशत्यन्ते अधिकौ ।

वैराग्यं संश्रयत्येको नीतौ भ्रमति चापरः ।

शृङ्गारे रमते कथिद्वुचिमेदात्परस्परम् ॥ १ ॥

[तु. शज्जार १००; ना२. शज्जार ५.२१ (प्रथमतृतीयपादौ व्यत्यस्तौ)] [भ. ६२९२ (२१०३)]

३) धन्यानां नवपूर्णपूरितमुखश्यामाङ्गनालिङ्गन-

त्रस्तानेकसुखप्रमोदमनसां खल्पायते शर्वरी ।

असाकं तु कुदुम्बशम्बलकथासंतापचिन्ताज्वर-

ज्वालाजागरजागरुकमनसां सैवातिदीर्घायते ॥ २ ॥

[प्र४. शज्जार ९९; म४.५. शज्जार ५.२०] [सक. २.१७५.१ (पृ० १८२)]

४५ वैराग्यशतकम् ।

तृष्णादूषणम् ।

चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चिखाभासुरो

लीलादग्धविलोलकामशलभः श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् ।

अन्तःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्छेदयं-

श्रेतःसद्गनि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १ ॥

चूडोत्तंसितेति । योगिनां अष्टाङ्गयोगवतां चेतसि । मनस्येव सद्गनि गृहे ज्ञान-
प्रदीपो ज्ञानप्रकाशको हरः परमेश्वरो विजयते सबोंत्कर्षेण स्फुरति । दीपोऽपि गृहे
स्फुरति । ज्ञानस्वरूपः परमेश्वरोऽपि ध्याननिष्ठानां चेतःसंखके गृहे स्फुरति विद्या-
वेष्टौ परमेश्वरस्य दीपसाम्यमाह । चूडायां मौलौ उत्तंसिता शेखरीकृता । ‘पुंस्युकं^{१०}
सावतंसौ द्वौ कर्णपूरौ तु शेखर’ इत्यमरः । चार्वा रमणीया चन्द्रकलिका
(चन्द्रिका) सुधांशुकला । सैव चञ्चली [नीती] प्रकाशमाना शिखा ज्वाला तथा
भासुरो दीप्यमानः । दीपोऽपि चञ्चित्खाभासुरो भवति । लीलया अङ्गेशोनैव
दग्धो भसीकृतः विलोलश्चपलः कामो मदन एव शलभः पतंगो येन स तादशः ।
प्रदीपोऽपि विलोलं शलभं लीलया दहति । श्रेयोदशाया मोक्षावस्थाया अग्रे प्रथमं^{११}
स्फुरन्विद्योतमानः । दीपोऽपि श्रेयस्या अतिशोभनायाः । ‘श्रेयाङ्ग्नेषुः पुष्कलः
स्यात्सत्तमश्चाति शोभनं’ इत्यमरः । दशाया वर्तेः अग्रे शिरसि स्फुरति । श्रेयसी च
सा दशा चेति कर्मधारये ‘पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु’ इति पुंवद्वावात्
डीपो लोपः । ततः ‘ससजुयो रुः’ इति रुत्वे हशि चेत्युत्त्वे आहुण इति गुणे च
कृते श्रेयो इति रूपं भवति । अन्तव्यित्ते स्फूर्जन्विजृम्भमाणः अपारोऽनन्तो मौहोऽ-^{१२}
ज्ञानं स एव तिभिरमन्धकारः । तस्य प्राग्भारो बाहुल्यम् । तं उच्छेदयन् उन्मूल-
यन् । दीपोपि अन्तः गृहाभ्यन्तरे स्फूर्जन्तमपारतिमिरप्राग्भारं छेदयति ॥ [शार्द-
लविकीडितम्]

१) ते२. मारोत्तंसितं । ना३. रा. प्र१.२. म३. °चन्द्रचारु° । म३. °कलितं (°कलिका°) ।
ना२. विचञ्चित्तरोभाः; तु. ना३. रा. प्र१.४. म४.५. °भास्त्ररो । —३) तु१. अन्ते स्फूर्जिदं; तु२. १५
अन्तःस्फूर्जिदं । रा. प्र. म१—३. °मुच्चादयन् । —४) ना२. श्रोतःसद्गनि ॥

अ. २३०३ (११९) । समु. १.६ (पाठान्तरः) ॥

भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किंचित्कलं

त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।

मुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्क्या काकव-

तृष्णे जृम्भसि पापकर्मपिशुने नाद्यापि संतुष्यसि ॥ २ ॥

भ्रान्तमिति ॥ अनेकैर्वहुविधैर्दुर्गेः वनादिप्रभृतिभिर्विषमं गन्तुमशक्यं देशं
विषयं [उद्दिश्येति शेषः । भ्रान्तं अटितं । भावे कप्रलयः] (भ्रान्त्वा परिभ्रम्य)
किञ्चिदल्पमपि फलं न प्राप्तं न लब्धम् । जातौ ब्राह्मणत्वादौ कुले वंशे च उचित-
महे अभिमानं चित्तसमुच्चरितं त्यक्त्वा विहाय सेवा श्ववृत्तिः कृता विहिता । सापि
१ निष्फला फलरहिता । परेषामन्येषां गृहेषु वेशमस्तु मानविवर्जितं वहुमानहीनं यथा
भवति तथा काकवद्वायसेनेव आशङ्क्या मासेते वारयिष्यन्ति किं निर्भर्त्स्यन्ति किं
इत्येवमादिकया सह भुक्तमभ्यवहृतम् । इदं सर्वमपि तृष्णामयमिति तृष्णामुपाल-
भते । पापस्य कर्मणः पिण्डुने सचके हे तृष्णे स्पृहे जृमसि वर्धसे । अद्यापि इदा-
नीमपि न विश्राम्यसि न विरमसि । यस्य तृष्णा महती वर्तते स पूर्वेस्मिज्ञन्मन्यपि
११ तृष्णावान्पापकुद्धविष्यति चेति ज्ञायते । तृष्णामूलकत्वात्परस्वग्रहणदुःखप्रतिग्रहा-
दीनाम् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) प्र३.५. म५. भ्रान्त्वा (भ्रान्तं) । —२) ना५. °मुचिता । म३. निष्फलं । —३) ना१.
सुङ्गं । —४) ना१. पापहृण् । तु. °निरते (°पिण्डुने) । प्र३(म.), संतुष्यति ॥

भ. ४६४५ (२०८०); शतकावलौ ९४ । सु. ३२६२ । सुभा. प२० ७७.५४ । सूहा.
५ १७५.३ (भर्तु) ॥

उत्खातं निधिशङ्क्या क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो
निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यज्ञेन संतोषिताः ।
मत्राराधनतत्परेण मनसा नीताः इमशाने निशाः
प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णे सकामा भव ॥ ३ ॥

२० उत्खातमिति ॥ निधिर्निक्षिपद्रविणं तच्छङ्क्या । न तु निश्चयेन । क्षितेभुवस्त्तलं
स्वरूपं 'अधःस्वरूपयोरर्णी तल' मित्यमरः । उत्खातं खिन्त्रकुद्वालादिनोत्पाठितम् ।
गिरे: पर्वतस्य धातवः शिलाविकृतयः ध्माताः; वह्नौ निधाय भस्त्रवायुना तप्ताः ।
सरितां नदीनां पतिर्भर्ता समुद्रो निस्तीर्णः द्वीपान्तरेषु द्रविणार्जनयज्ञेन लह्वित
इत्यर्थः । नृपतयो राजानः यज्ञेन उद्योगेन द्रविणमेते वितरिष्यन्तीति संतोषिताः
२५ प्रसन्नीकृताः । मत्राणां मनूनामाराधनेऽनुष्टाने तत्परेणासकेन मनसा चेतसा
इमशाने पितृवने निशा रात्रयो नीता गमिताः । तथापि काणवराटकः सरन्ध्रकर्पर्दि-
कोऽपि मया न प्राप्तो न लब्धः । हे तृष्णे वाङ्गे सकामा कामेन सहिता भव पर्धि ।
मासेतावत् कारयितुमुद्युक्तायास्तृष्णायाः कामः फलित इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु२. क्षितितले । तु१. ध्माता । —२) सु३(म.), ना२. म. संसेविताः । —३) तु.
२० ना१.२. ते२. समशाने । तु१. निषा; तु२. प्र३(म.), निशा; ते२. वने । —४) तु. प्राप्त । तु.
तृष्णेषुना सुव माम्; सु. तृष्णे त्यक्तामा भव ॥

भ. ११७० (४३९); सुभाष. २८७ । सुर. प२० ६६.४ (भर्तु) । सुभा. प२० ७७.४९ ।
सूहा. १७५.२८ (भर्तु) ॥

खलालापाः सोदाः कथमपि तदाराधनपरै-
निगृह्यान्तर्बीष्यं हसितमपि शून्येन मनसा ।
कृतो विचर्त्तम्भप्रतिहतधियामङ्गलिरपि
त्वमाशेऽमोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥ ४ ॥

खलालापा इति ॥ खलानां दुर्जनानां आलापः {=दुर्भाषितानि. रा. } (उल्लापाः पठवोक्तयः) कथमपि कुच्छेण तेषामेव दुर्जनानां आराधनपरैः {=तत्सेवातत्परैः -रा-} आराधनरतैः सेवासकैः अस्माभिः सोदाः श्वान्ताः । अन्तरभ्यन्तरे वाष्यं नेत्राम्बु निगृह्यावरुच्य शून्येन हासादेतुरहतेन मनसान्तः करणेन सह हसितं हासोऽपि कृतः । विचर्त्तम्भेन धनावध्यमेन प्रतिहतधियां नष्टबुद्धीनां अङ्गलिरपि करद्ययघटनापि कृतो विहितः हे आशे तुष्णे अमोघाशे अप्रतिहतोद्योगे । अतोऽसादपरं किमन्यमां ॥ नर्तयसि लास्यसि । यत्कारवितव्यं तदखिलमपि कारितमेवेत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) ना२-५. प्र१-३.५. खलोळापाः । —३) तु. ना२. कृतधितत्तम्भ— । ना१. —प्रणहित-
धियाम् । —४) तु२. ते. °मितो (°मतो) ॥

भ. २०४७ (८०९) । सु. ३२६१ (भर्तुँ) । सुभा. प० ७७.४३ (भर्तुँ) । सुर. प०
६०.९ (शार्कुँ) । सूहा. १७५.२५ (भर्तुँ) ॥

15

अमीषां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां
कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम् ।
यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिःसंज्ञमनसां
कृतं म्लानव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ५ ॥

अमीषामिति ॥ विगलितविवेकैर्भृष्टविचारैरस्माभिः तुलितविसिनीपत्रपयसां ॥
उपमितपश्चदलाभ्यसां अमीषां प्राणानामसूनां कृते प्रयोजनाय किं न व्यवसितम् ।
सर्वमपि कृतमेव । यदास्मात्कारणात् द्रविणमदेन विचर्त्तयेण निःसंज्ञमनसां मृढ-
हृदयानां आढ्यानां धनिनामग्रे पुरतः म्लानव्रीडैर्नष्टज्ञैरस्माभिः निजानां स्वकी-
यानां गुणानां श्रुतशीलादीनां कथा कथनमेव पातकं एनोऽपि कृतम् । आत्मस्तुतिः
परनिन्दा च पातकमिति कथयन्त्याचार्याः ॥ [शिखरिणी]

25

१) तु१. विसनी; तु२. विसिनी । ना१. °पत्रपयसा । —२) तु. कृतं । तु२. व्यवसिताम् ।
—३) ना१. धनाढ्यानाम् । तु. निःसीममनसां; म१.२. निःसंज्ञमनसा । —४) प्र१-३. कृत- ।
तु१. म्लानं व्रीडैर्; सु. वीतव्रीडैर्; रा. प्र४. मानव्रीडैर् ॥

भ. ५२६ (११०) । शान्तिशतके १.११ । सुभा. प० ७७.४५ । सुर. प० ६०.१०
(भर्तुँ) । सक. ५.४३.३ (प० ३०६; भर्मकीर्तेः) ॥

34

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्वक्तं न संतोषतः ॥

सोढा दुःसहशीतवाततपनक्लेशा न ततं तपः ।

ध्यातं विचमहर्निर्ण नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं ॥

तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वेच्छिताः ॥ ६ ॥

क्षान्तमिति ॥ असाभिः क्षान्तं सोढं क्षमया न । भावे निष्ठा । किं तु कार्य-
वशेनैव क्षान्तमित्यर्थः । गृहोचितसुखं गृहस्याश्रमयुक्तं सुखं शर्म त्वक्मुज्जितम् ।
संतोषतो वैराग्येण न । किं तर्हि सेवाद्यासक्ततया दुःसहाः सोढुमशक्याः । शीतः
शिशिरसंपातपवनः तपनः सविता तद्वाः क्लेशाः दुःखानि सोढाः क्षान्ताः ।
अत्रापि सेवाद्यासक्तत्वमेव हेतुः । तपस्तु न तसं नानुष्टितम् । अहर्निर्णशमहोरात्रं
नियमितप्राणैर्निरुद्धप्राणवायुभिरसाभिः शंभोः परमेश्वरस्य पदं चरणं न ध्यातं न
चिन्तितम् । मुनिभिस्तपस्थिर्भिर्यदेव कर्म क्रियते तत्तदसाभिः कृतं न तपोरुपेण ।
अत एव वयं तैस्तैः क्षान्त्यादीनां फलैर्वेच्छिता विप्रलब्धाः । विचं धनं ध्यातं चिन्ति-
तम् । न लब्धम् । इदमेव क्षान्तिगृहोचितसुखत्यागशीतवाततपनक्लेशासहन-
ध्यानरूपकर्म तपोऽक्रियत (तपः क्रियते) चेत्संसारस्य सार्थत्वं भवति ॥ [शार्द-
लविकीडितम्]

१) प्र१. संतोषितः । —२) तु२. सोढुं (सोढा) । तु. °पवन् (°तपन्) । तु. °क्लेशैर्;
प्र१. °क्षोभा; म३. °क्लेशं (°क्लेशा) । —३) प्र१. नित्यम् (विचम्) । तु. नियमितैः; प्र२(मू).
निष्ठमित- । —४) तु. वचितः ॥

भ. २०१५ (७८४) । शा. ४१५३ (भर्तुः) । शान्तिशतके १.९ । सु. ३१७८ । शुभा.
२४ ष० ३७४. २१९ (भर्तुः) । सक. ५.५३.१ (ष० ३१२; भर्तुः) ॥

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तसं वयमेव तसाः ।

कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ७ ॥

भोगा इति ॥ भोगा वैष्यिकसुखानि न भुक्ता नानुभूताः किं तु वयमेव कालेन
भुक्ता भक्षिताः । तपः कुच्छ्रचान्द्रायणादिना शरीरशोषणं न तसं न कृतम् । किं तु
वयमेव तसाः तापत्रयेण दग्धाः । कालोऽनेहा न यातो न गतः अपि तु वयमेव
याता गताः । नवानां द्रव्याणां मध्ये आकाशकालदिग्गतममनांसि पञ्च द्रव्याणि
नित्यानि । पृथिव्यसेजोवायवस्त्वनित्याः । परमाणुं वर्जयित्वा नव द्रव्याणि तार्कि-
करक्षायामुक्तानि । 'भूरापो ज्योतिरनिला नभः कालस्तथा दिशः । आत्मा मन इति
प्राहुर्द्रव्याणि नव तद्विद्' इति । अतः कालस्य नित्यत्याद्वमनागमनं नास्ति । तृष्णा-
२० काङ्क्षा न जीर्णा न दुर्बला किं तर्हि वयमेव जीर्णाः स्यविरा जाताः । जीवनं व्यर्थमेव
जातमित्यर्थः ॥ [उपजाति]

१) तु१. भोगा न भुक्ता; ते. भुक्ता न भोगा । ते२. वयमेव भोक्ता ॥

भ. ४६३१ (२०७०); सुभाष. ११७। शा. ४१५० (भर्तुं)। सु. ३३९६। क्षेमेन्द्रस्य
औवित्यविचारचर्चायां (का० १. पृ० १५४; परिवाजकल्प)। सुभा. पृ० ३७४. २०९
(भर्तुं)॥

वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्गितं शिरः ।

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ ८ ॥

वलिभिरिति ॥ वलिभिः त्वक्शैथित्यादुत्पञ्चभङ्गैर्सुखं वदनमाक्रान्तमधिष्ठि-
तम् । पलितैः पाण्डुकेशैः शिरो मस्तकं [अङ्गितं] (मणिडतं) लाञ्छितम् । गा-
त्राणि अङ्गानि शिथिलायन्ते विशृण्यानि जातानि । तथापि एका तृष्णा वाञ्छा । तरु-
णायते युववदिति (त्वं वामानादिनोश्चेति) [क्यद्यानिनोश्चेति] तरुणीशब्दस्य
पुंवद्ग्रावः । वार्धकावस्थायामपि तृष्णायाः शैथिल्यं नास्तीति भावः ॥ [अनुष्टुप्] ॥

१) तु२. वलिभिद् । —२) तु२. पलितैरङ्गितं; ना२-४. रा. पलितेनाङ्गितं; प्र१. म२. पलितैः
कम्पितं; म१. वलितैरङ्गितं । तु२. शिराः ॥

भ. ५३१३ (१९४८)। शा. ४१९ (भर्तुं)। सु. ३२४२ (श्वासमुनेः)। सुभा.
पृ० ७६.४। सुर. पृ० ६७.६ (प्रसङ्गरक्षावस्थायां)। सुभाविताण्वे ३८.७। सभातरहे ३३.३
(भर्तुं)॥

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानोऽपि गलितः

समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।

शैनैर्यष्टयुत्थानं घनतिमिररुद्दे च नयने

अहो दुष्टः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥ ९ ॥

निवृत्तेति ॥ भोगेषु विषयातुभवेषु इच्छा वाञ्छा निवृत्ता उपरता । पुरुषः २०
पुमानिति बहुमानो गौरवमपि गलितो ध्वस्तः । समानाः श्रुतशीलवृत्तवयोभि-
स्तुल्याः जीवितसमाः प्राणकल्पाः सुहृदो मित्राणि सपदि शीघ्रं स्वर्याताः सृताः ।
शैनैः विरेण यष्टयुत्थानं यष्ट्या दण्डेनोत्थानमुद्भवमनम् । नयने नेत्रे घनेन निविडेन
तिमिरेण ध्वान्तेन रुद्दे आवृते । तदपि तथापि दुष्टः कुलिसतः कायः शरीरं
मरणमेवापायस्तस्माच्कितो भीतः । अहो आश्र्वयम् । कष्टायां वार्धकावस्थायामपि २५
मरणाङ्गयमस्ति । वाल्यकौमारयौवनादिषु किमुत । पुनः शरीरपरिग्रहो यथा न
भविष्यति तथा यतः कार्यं इत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) म५. वपुषि (पुरुष-)। तु. सु. ना१. म१.५. °मानो विगलितः । —३) तु. यद्युत्थानं ।
प्र१. °विदे (°रुद्दे) । —४) प्र१. म१-३. उप्यहो; प्र४. त्वहो (अहो) । तु. हष्टः; सु. ना२.
पृष्टः; रा. ते. प्र१. मूडः; प्र१. कटः; प्र४. म१-३. कष्टः (दुष्टः) । ना२. मरणोपाय° ॥

भ. ३७०२ (१६१५)। सु. ३३९८। सुभा. पृ० ७७.४४। सुर. पृ० ६७.७ (रसिक-
वीवनस्त)। सूहा. १२६.२१ (भर्तुं)॥

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
 रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्वमध्वंसिनी ।
 मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोक्तुङ्गचिन्तातटी
 तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ १० ॥

आशेति ॥ मनोरथो लिप्सैव जलमुदकं यस्याः सा तथोक्ता । तृष्णा लब्धा-
 धिक्वाञ्छैव तरङ्गा ऊर्मयस्तैराकुला संकीर्णा । रागः स्त्रीयेषु वस्तुषु प्रेमाण एव
 आहा यादांसि यस्यां सा तद्वती । वितर्का विविधा ऊहा एव विहगाः शकुन्ता यस्यां
 सा तद्वती । धैर्यं विषयेष्वलोलुपत्वं तदेव द्वुमः शास्त्री तं ध्वंसते भिन्नतीति धैर्य-
 द्वमध्वंसिनी । मोहैर्मिथ्याज्ञानैरेवावतेष्वमैः सुतरामत्यर्थं दुस्तरा विलङ्घयितुमशक्या
 ॥ अत्यर्थं गहना कलिला । प्रकर्येणोक्तुङ्गा उच्चता चिन्ता ध्यानमेव तदी कूलं यस्याः सा
 तादृशी आशा आयता तृष्णा । 'आशा तृष्णापि चायते'त्यमरः । नदी तरङ्गिणी
 भवितुं संभवतीत्यर्थः । यस्यादस्यामाशायां नदीधर्मा जलतरङ्गादयः सन्तीति तात्प-
 र्यम् । 'नामप्रकाशसंभाव्य' इत्यमरः । अथ वा कुत्सने नामशब्दः । तस्या आशा-
 नद्याः पारगताः कूलं गताः । आशातीता इत्यर्थः । विशुद्धानि निर्मलानि मनांसि
 येषां ते योगीश्वरा योगिश्वेष्टाः सनकादयो नन्दन्ति हृष्यन्ति । यैराशा परित्यका त
 एव ब्रह्मानन्दस्य भाजनमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

२) नार. विकर्क० (वितर्क०) । —३) तु१. °स्तरापि गहना; म५. °स्तरा सुगहना ॥

म. १०४० (३१७); सुभाष. ७(१७) । शान्तिशतके ४.२६ । शा. ४१०३ (भर्त०) ।
 दुभा. पृ० ३६७.७६ (भर्त०) । सुर. पृ० ६७.८ (भर्त०) । सूहा. २००.३३ (भर्त०) ॥

वैराग्यशतके प्रथमपद्धतौ अधिकः ।

आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्वर्यशङ्कुला ।
 यथा वद्वाः प्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति कुत्रचित् ॥ १ ॥

[अड्यार् २८ एम् ५६. वैराग्य ११] [सुमा. पृ० ७३.१० । सूहा. १७५.१७.]

विषयपरित्यागविडम्बनम् ।

*न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं

विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।

महङ्गिः पुण्यौधैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया

महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ११ ॥

नेति ॥ संसारोत्पञ्चं भवोद्भूतं चरितं चरित्रं कुशलं हितकारि नाशुपश्यमि नावलोके । ननु पापचरितमेव कुशलं मास्तु, पुण्यचरितं कुशलं किमिति न भवतीत्याशङ्काह । पुण्यानां सुकृतानां विपाकः फलं विमृशतो विचारत्यतो मे मम भयं ब्रासं जनयति उत्पादयति । अस्मिञ्चन्मनि हिरण्याश्रदानादिना पुण्येन जन्मान्तरे हिरण्यवानन्नवान्नभवति । तदपि संसारान्तःपातिलाङ्गयजनकमेव दुःखहेतुत्वात् । ५
तथा चोकं व्यासेन । “अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां तु रक्षणे । नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजन”मिति ॥ ननु ज्योतिष्टोमादि महत्पुण्यं चिरकालस्यायि-फलदत्त्वात् कुशलमेवेत्याशङ्काह । महाद्विरधिकैः पुण्यैवैः सुकृतसमूहैः चिरपरि-गृहीता दीर्घकालमनुभूयमानाः स्वलोकविषयाश्च विषयिणां विषयानुभवितृणां व्यसनं दुःखं दातुं महान्तोऽविका जायन्ते भवन्ति । इवेति वाक्यालंकारे । तथा १० हि । केवांचित्सर्गवासमाच अन्यस्य तु सर्गराज्यमिति । परसंपदुत्कर्षो वा सततं नाशशक्या च सर्गविषया अपि दुःखावहा एवेत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

[तु. कोशे नालित] ३) प्र१. म१.२.४. हि (च) । —४) प्र१. महन्तो । ना१.२. इ८; प्र१. म. अपि (इव) । प्र३ (मू.) दातुर (दातुं) । ना२. विषविनाम् ॥

भ. ३४७६ (१४८४) । सु. ३४५५ (भर्तुं) । सुभा. ए० ३६८. ४३ ॥ १५

अवश्यं यातारश्चिरतरमुपित्वापि विषया

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममूर्न् ।

ब्रजन्तः स्वातच्यादतुलपरितापाय मनसः

स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ १२ ॥

अवश्यमिति ॥ विषयाः शब्दाद्यः चिरतरं द्राघिष्ठं कालं उपित्वां स्थित्वापि ॥
अवश्यं सर्वेथा यातारो गमिष्यन्त्येव । या प्रापणे । लुटि रूपम् । नश्वरानप्यमूल्निष्ठयाजनो लोकः स्वयमात्मना न त्यजति न जहाति । तैवियोगे विरहे को भेदः किमन्तरम् । आत्मना त्यक्तेषु विषयेषु विशेषमाह । एते विषयाः स्वयं जनेन त्यक्ता उज्जिताः सन्तः अनन्तं निरवधिकं शं [शम] सुखं शान्तरूपं शर्मं विदधति कुर्वन्ति । स्वातच्यादत्स्वच्छन्दा इजन्तो नश्यन्तो विषया मनसश्वेतसोऽतुलपरितापाय निरपमसंतापाय । हि खलु ॥ [शिखरिणी]

१) तु. ना१. °चिरपरिगृहीताथ । —२) प्र१. हेतुस् (भेदस्) । —३) प्र५. ब्रजन्त्यः । म५. मनसां । —४) तु. सुखं (स्वयं) । ते२. प्र३(मू.) ४. त्यक्त्वा । प्र५. श्रमसुखम् । म३. विदधते ॥

भ. ३६८ (२४३) । सु. ३६८ (ज्यादित्यस्य) । शान्तिशतके ३. ३ । सुभा. ए० ३६८. ४२ (ज्यादित्यस्य) । सक. ५. ६२. ५ (ए० ३१८; हरे:) ॥
नी० श० १६ (व० श०)

ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
 यन्मुच्चन्त्युपभोगभाङ्गयपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः ।
 संप्राप्तान्न पुरा न संप्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्यया-
 न्वाज्ञामात्रपरिग्रहानपि परित्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥१३॥

ब्रह्मज्ञानेति ॥ ब्रह्मणः परमात्मनो ज्ञानं शास्त्रावबोधः तेनैव विवेकेन निर्मला विशुद्धा बुद्धियेषां ते तद्वन्तः दुष्करं कर्तुमशक्यं कुर्वन्ति विदधति । अहो आश्चर्यम् । यस्मात्कारणात् एकान्तं नितान्तं निःस्पृहाः स्पृहाया निष्कान्ताः सन्तः । ‘निरादयः कान्ताद्यर्थं पञ्चम्ये’ति समाप्तः । उपभोगभाङ्गि उपभुज्यमानान्यपि धनानि द्रविणानि मुच्चन्ति परित्यजन्ति । वर्यं तु पुरा पूर्वसिन्काले न प्राप्तानि न लघ्घानि संप्रतीदार्नीं च न प्राप्तानि प्राप्तौ लघ्घौ दृढो निश्चितः प्रत्ययो ज्ञानं च नास्ति वाज्ञामात्रं काङ्क्षेव परिग्रहः स्वीकारो येषां तानि तथाभूतान्यपि धनानि परित्यक्तुं विहातुं न शक्ताः न समर्थाः । ज्ञानिनो धनानि त्यजन्ति । वर्यं तु धनलिप्सामपि हातुं नालमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) ग्र१. म१.२. तत्त्वं (ब्राह्म) । —२) ना२. यन्मुच्चन्त्युपभोगः । तु१. °आन्त्यपि; तु२.

१४ °भाव्यपि; ग्र४. °भाव्यपि । तु. सु. ग्र३.४. म. निःस्पृहाः । —३) तु. संप्राप्तं न परित्यजन्ति न च काङ्क्षन्ति दृढप्रत्ययाः । ना२. म३-५. संप्राप्तं न; ना३. संप्राप्ता न; ग्र२.३. संप्राप्तानि (संप्राप्ताच) । ना२. प्राप्ते; ग्र१. प्राप्तां; म१.४. प्राप्त्यान्; म२. प्राप्त्यं; म५. प्राप्ता (प्राप्ती) । सु. ना१.२. म५. दृढप्रत्ययाः; ग्र१. दृढप्रत्ययाद्; ग्र२.३. म३. दृढप्रत्ययो । —४) तु. °परिग्रहार्थनपि; ग्र३.५. °परिग्रहार्थपि । तु. कथं लक्षुं; ना५. रा. ते. ग्र५. परं लक्षुं (परित्यक्तुं) ॥

१५ म. ४४११ (१९९१); सुभाष. ३१७ । शान्तिशतके १. ४ (हे० ४१०) । सुर. ४० १४. २ (कल्पतरौ) । सुभा. ४० ६७५. २२४ ॥

धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायता-
 मानन्दाश्रुकणानिपवन्ति शकुना निःशङ्कमङ्केशयाः ।
 अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्राप्ताद्वापीतट-
 क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ॥ १४ ॥

धन्यानामिति ॥ धन्यानां कृतकल्यानां गिरिकन्दरे [यु] पर्वतदर्यां [दरीयु] (नि) वसतां स्थितानां परं ज्योतिः ब्रह्मतेजो ध्यायतां चिन्तयतां [आनन्दाश्रुकणान् आनन्दवाष्पविन्दून्] (आनन्दाश्रु प्रमोदाक्षमेव जलमुदकं कर्म) शकुना विहंगा निःशङ्कं शङ्कारहितं यथा भवति तथा अङ्केशया उत्सङ्गशायिनः सन्तः । पिवन्ति धयन्ति । एतेन ध्यानोत्कर्पः कथितः । मनोरथैर्मनोभिलाषैरुपरचितेषु (परिचितेषु) प्राप्तादेषु सौषेषु वापीतेषु दीर्घिकाकूलेषु क्रीडाकाननेषु नर्म- (रम्य) वनेषु ये केलयः तेषु कौतुकजुषां कुतूहलभाजां अस्माकं तु परं केवलं

आयुर्जीवितकालः क्षीयते पचीयते । ब्रह्मण्यासक्चित्तानां तु जीवितकालः सार्थकः । विषयोपभोगसंकल्पनिमग्नानां तु आयुर्निरर्थकम् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु. ना२. प्र२.३.५. °कन्दरे निवसतां; ना३. °गहरेषु वसतां । ना२. परे (परे) । —२) ना२. प्र२.३. °शुजलं; म३. °शुगणान् । —३) प्र३(म्). मनोरथे परिचित- । —४) प्र१. परि- क्षीयते ॥

म. ३०७७ (१३०७) । शा. ४१५५ (भर्तुं) । शान्तिशतके १.५ (हे. ४११) । समु. १२६. ७ (भर्तुं ?) । सुभा. प२० ३७४. २२० (भर्तुं) । सक. ५. ५८. ३ (प२० ३१५; सल्लोधस्य) ॥

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं

शश्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।
वस्त्रं च जीर्णशतखण्डमयी च कन्था

हा हा तथापि विषया न परित्यजन्ति ॥ १५ ॥

भिक्षाशनमिति ॥ भिक्षैवाचं तदपि नीरसं घृतदध्यादिरसरहितम् । एकवारं सकृत् । शश्या शश्यनं भूर्भूमिः । परिजनः परिवारको निजदेहमात्रं स्वकीयदेहमेव । वस्त्रं वसनं च जीर्णानां पुरातनानां शतस्य परिमितानां खण्डानां वासश्छेदानां । ॥ कुटिकारे मयद् । कन्था । तथापि विषया इन्द्रियार्था न परित्यजन्ति । हा हा खेदे ॥ [वसन्ततिलक]

१) तु१ (मू). भिक्षासनं; प्र२ (मू). भिक्षाटणं । —२) म४.५. मही (च भूः) । प्र१. देहमात्रः । —३) ना५. रा. ते१. प्र४.५. विशीर्णं (च जीर्णं) । म४.५. °शतरन्ध्रमलीन- । म२. -कन्धा (-कन्था) । —४) तु२. म५. विषयाग्रं ।

म. ४५८३ (२०४३); सुभाष. ३०९ । सुभा. प२० ७६.३७ । सुर. प२० ९१.८ (भर्तुं) । सक. ५.५७.२ (प२० ३१५, विलहणस्य; तद्व शान्तिशतके १.२३) । सहा० १९६.२१ ॥

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।

स्ववन्मूत्रक्षिञ्चं करिवरशिरः स्पर्धि जघनं

मुहुर्निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरु कृतम् ॥ १६ ॥

स्तनविति ॥ स्तनौ कुचौ मांसस्यामिषस्य ग्रन्थी पिण्डौ कनककलशौ शात- कुम्भकुम्भौ इत्युपमितौ । मुखं वदनं श्लेष्मणः कफस्यागारं वासगृहं तदपि च शशाङ्केन चन्द्रेण तुलितमुपमितम् । स्ववता गलता मूत्रेण प्रस्ववेण क्षिञ्चमाद्रं जघनं रुक्षिकृत्याः पुरोभागः करिवरस्य द्विपश्चेषु स्य शिरसा मस्तकेन स्पर्धि सद्दशम् ॥

सुहुमुर्हुः पुनः पुनः निन्द्यं गर्हणीयं रूपं खीणामाकृतिः कविजनविशेषैदल्लक्षक-
विभिः गुरु अधिकं कृतम् । अविचारितरमणीयं रमणीयरूपं विचार्यमाणं जुगुप्सा-
स्पदभेदेत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

[तु. म३-५. कोशेषु प्रथमद्वितीयचरणौ व्यल्लस्तौ] १) ते२. °शामित्युपमितौ । प्र१. °त्युप-
५ मितं । —२) ग्र३ (मू). म२-५. शेषाकारं । —३) तु. तदपि च वराहं निगदितं; सु. ना१. करि-
वरकरस्पर्थं जघनं । —४) ना१. परं; ना२. अहो (मुहूर) । सु३. ग्र४. कविवरं (ग्र४. 'कविजन'
इत्यपि); म४. कवितुतं; म५. कवितुतिं । तु. ग्र४. म१.२.४.५. °वचोभित् (ग्र४. °विशेषैदृ इत्यपि);
ना२. °विकल्पैदृ । प्र१. उह (गुरु) ॥

भ. ७१८६ (३२९७); सुभाष. ३०९ । शा. ४१४७ (भर्तु) । सुभा. ए० ३७१.१३० ॥

१० एको रागिषु राजते प्रियतमादेहार्धहारी हरो
नीरागेषु जनो विमुक्तललनासङ्गो न यस्मात्परः ।
दुर्वारस्मरवाणपञ्चगविषव्यासङ्गमुग्धो जनः
शेषः कामविडम्बितान्न विषयान्मोक्षुं न मोक्षुं क्षमः ॥१७॥

एक इति ॥ रागिषु अनुरागवत्सु मध्ये प्रियतमादेहार्धहारी स्त्रियाशरीरा-
र्धभागहारी प्रियासहितशरीरार्धभागेन मनोहर इत्यर्थः । हरः परमेश्वरः एक
एव राजते प्रकाशते । अनुरक्षेषु देहार्धजानिः शिव एव नान्य इति भावः । नीरा-
गेषु विरक्तेषु मध्ये विमुक्तललनासङ्गः त्यक्तखीसंपक्तो [जनो मनुष्यः] (जिनो
बुद्ध एव) राजते प्रकाशते । (यस्य जिनदेवस्य दुर्वारस्मरवाणपञ्चगविषव्यासङ्गमुक्तः
दुःसहमदनशरभुजंगगरलसङ्गविवर्जितः अपरः अन्यः न अस्ति । जिनदेवस्म-
२० विरक्तः कश्चन नास्तीति भावः) । [दुर्वारा दुःसहा ये मन्मथवाणास्तद्रूपपञ्च-
गानां विषसंपर्केण मुग्धः व्यामोहं प्राप्तः] शेषो जनः अपरो लोकः । माहश
इत्यर्थः । कामविडम्बितान् मन्मथोदीपकान्विषयानन्धकचन्दनादीन्मोक्षमनुभोक्तं
मोक्षं परित्यक्तं वा न क्षमः समर्थो न भवति ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) प्र१. म१.२. विश्वुतः; ग्र४. जायते (राजते) । तु. प्र३(टी).४. म४.५. °धारी (°हारी) ।
२) प्र२.३. जिनो । प्र१. म१-३.५. स एव मुक्तं (जनो विमुक्तं) । ना१. न तस्मापरः; प्र१-३.
५. न यस्मापरः; ग्र४. इति यः सोऽपरः (इत्यपि); म३. न यस्माः परः; म४.५. इति यः सोऽपरः ।
—३) तु. °व्यासक्षमध्यो; ना१.२. रा. ते. ग्र४. म५. °व्याविद्मुग्धो; प्र१. म३. °व्याविद्मुग्धो;
ग्र२. °व्यासङ्गमूर्ती; ग्र३.५. °व्यासङ्गमुक्तो । ग्र२ (मू). जिनः (जनः) । —४) ना२. कान्ताकाम-
विडम्बितो न । ना१. °विडम्बितोऽपि; ना२. °विडम्बितो न; म४.५. °विडम्बनान्न । तु. म४.५.
३० ल्यक्षुं न भोक्तुं; सु. मोक्षुं न भोक्तुं । म४. क्षमाः ॥

भ. १४३६ (३८४२); सुभाष. १४२ ॥

अजानन्दाहात्म्यं पततु शलभस्तीव्रदहने
स मीनोऽप्यज्ञानाद्विशयुतमश्वातु पिशितम् ।

विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपज्जालुजटिला-
ञ्च मुञ्चामः कामानह ह गहनो मोहमहिमा ॥ १८ ॥

अजानन्ति ॥ शलभः पतंगः दाहात्म्यं दाहस्वभावत्वं अजानन्त्रवुद्ध्यमानः सन् । दाह आत्मा स्वभावो यस्य स दाहात्मा तस्य भावो दाहात्म्यम् । ‘आत्मा यक्षो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च इति’ विश्वामरौ । तत्र तस्मिन्प्रसिद्धे दहने वहौ १ पततु । स प्रसिद्धो मीनो मत्स्योऽपि अज्ञानादप्रतिपत्तेहेतोः वडिशयुतं मत्स्यवेध- नमिश्रं पिशितं मांसं अश्वातु ग्रसतु । शलभमत्स्यावज्ञानत्वाच्च वाच्यौ । एते वयं विजानन्तो वुद्ध्यमाना अपि इह संसारे विपज्जालैरापत्समैजटिलान्संकुलान्का- माच्च मुञ्चामो न त्यजामः । काम्यन्त इति कामा विषयाः । मोहस्य संसारमायाया महिमा महत्वं गहनो दुवांधः । ‘अह हेत्यहुते खेदे’ इत्यमरः ॥ [शिखरिणी] १९

१) तु. सु. ना१.२.म१.२. माहात्म्यं (दाहात्म्यं) । तु. सु. ना१ (शोधनाट्राक्), २. म१.२.४.५. पतति । प्र२.३. तत्र (तीव्र-) । —२) प्र२.३. न (स) । ना२. विदिशः; प्र१. म. विदिशः । प्र१. म१.२. °गतः; म४.५. °धृतः (°युतः) । तु. सु. म१.२.४.५. अश्वाति । —३) तु. सु. °जटिलः; ते२. °जटिलो ॥

भ. १०० (३६) । शा. ४१५६ (भर्तुः) । वानितशतके १.६ । स.सु. १३१.७३ (गोभ- १५ इत्य) । सुभा. प० ३७९.२१४ (भर्तुः) । सुर. प० २९५.१२ (भर्तुः) ॥

तृष्णा शुष्यत्यास्ये पिवति सलिलं शीतमधुरं
भुधार्तः सञ्चालिं कवलयति मांसादिकलितम् ।
प्रदीपे कामामौ सुदृढतरमालिङ्गति वधूं
प्रतीकारं व्याघ्रेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥ १९ ॥ २०

तृष्णेति ॥ आस्ये वदने तृष्णा पिपासया शुष्यति शोषं वजति सति शीतं शिशिरं सुरभि सुगन्धिं सलिलं जलं पिवति धयति । भुधा वुभुक्षर्यार्तः पीडितः सन् मांसादिकलितं पिशितव्यज्ञानादिसहितं शालिं शाल्यं कवलयति ग्रासं करोति । ‘तत्करोति तदाचष्ट’ इति षिच्च । कामो मदनः स एवाग्निः । तस्मिन्प्रदीपे जवलति सति वधूं तर्हणीं सुदृढतरं अत्यन्तं ढंडं यथा भवति तथा आश्लिष्यत्युप- २५ ग्रहति । जनो लोको व्याघ्रेरामयस्य पिपासादुभुक्षारागरूपस्य प्रतीकारे चिकित्सायां सुखं शर्मेति विपर्यस्यति वैपरीत्येन बुध्यते । विषयसंयोगजं सुखं पारमार्थिकं न भवति । अपि तु व्याघ्रचिकित्सा । पारमार्थिकं तु ब्रह्मानन्दं एवेत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) तु. पिपासुथेत्क्षितिपवति । प्र५. सृष्टा (तृष्णा) । ते१. तृष्णत्यास्ये । म४.५. शीतसुरभि । —२) सु. ते. सञ्चालिं; ना१.५. रा. प्र४.५. म१.२. शाल्यं; ना२. ग्र१.२. सन् शालीं; ना३. २० सन् शाकं (सञ्चालीन्) । तु२. सूपादिं; ना१. माषादिं; ना२. मांसाज्यः; प्र१. म१.२.४.५. शाकादिं (मांसादिं) । तु. °कलिताम्; ना२. °कलिताम्; म५. -अनुगताम् । —३) तु१. ना२,

आळिष्ठति (आलिङ्गति) । तु१. वं१ । —४) तु. प्रतीकारे; प्र३.३. प्रतीकारे । तु. सु. ना१.३.५. प्र२.३. सुखमिव । ग्र१. म१—३.५. विपर्येति कुञ्जनः ॥

भ. २५१६ (१०५०) । शा. ४१४८ । सु. ३३८७ । सुसु. १३१.७२ (भद्रजयन्तस्य) ।
सुभा. पू० ३७१.३३१ ॥

५ तुङ्गं वेशम् सुताः सतामभिमताः संख्यातिगाः संपदः
कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।
मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे
संदद्य क्षणभङ्गुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति ॥ २० ॥

तुङ्गमिति ॥ अज्ञानमूढोऽविद्यामूर्खः जनो लोकः । तुङ्गमुच्छतं वेशम् सदनम् ।
११ सौध इत्यर्थः । सुताः पुत्राः सतां सत्युरुपाणां अभिमताः संमताः । संपदो विभवाः
संख्यातिगाः अनन्ताः । दयिता प्रिया कल्याणी कल्याणगुणवती । सुन्दरीति
यावत् । वयः अवस्था नवं नूतनम् । विश्वं जगदनश्वरं स्थिरमिति मत्वा परिकाय
संसारः भवः स एव कारागृहं तस्मिन् { निविशते प्रविशति । तदासको भवती-
त्यर्थः } (निवसतेऽधिवसति) । धन्यस्तु विवेकी तु { तदखिलं वेशमाद्यशेषप्रपञ्चं
१२ -रा- } (इदं परिदद्यमानं सुखं शर्म) क्षणभङ्गुरं क्षणमात्रेण नश्वरं संदद्य संपदयन्
संन्यस्यति सम्यक्त्यजति ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१३) प्र४. म४. संख्याधिकाः; म३.५. संख्याधिगाः । —२) ना२. वनिता (दयिता) । तु.
प्र४. म४.५. वं१६ (वयश्च) । —३) ना१.२. अनीश्वरं । तु२. सु. प्र२.३. निविशते (निविशते) ।
—४) सु. ना४.५. प्र२.३. सुखमिदं; ना१. तदितरं (तदखिलं) । तु२. धन्यस्तु; ना२. धीरस्तु
१४ (धन्यस्तु) । तु. वे२. संन्यस्यते; ना२. स न्यस्यति ॥

भ. २५७८ (१०३९) ॥

१५ वैराग्यशतके द्वितीयपद्धत्यन्ते अधिकौ ।
चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षा
नैवाद्विष्याः परभृतः सरितोऽव्यशुद्यन् ।
२५ रुद्रा गुहापि यमिनो धनिनोपपन्ना-
न्कसाङ्गजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥ १ ॥

[प्र४. वैराग्य २०] [भ. २३०९ (१०५३); भागवतपुराणे २.२.५ । सुभा. पू० ७५; १५]

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
चक्षुःश्रोत्रे च जीर्यते तृष्णैका तरुणायते ॥ २ ॥

१६ [प्र४. वैराग्य. २१] [भ. २४२८ (१७८); महाभारते १३.३६७-३६८; हरिवंशे
१६४४; पञ्चतंत्रे ५.१५ (८३); कवितामृत. ६५ । सुहा. १७५.२ ।]

याच्चादूषणम् ।

दीना दीनमुखैः स्वकीयशिशुकैराकृष्टजीर्णम्बरा
 क्रोशद्धिः क्षुधितैर्निरञ्जविधुरा दृश्या न चेद्गेहिनी ।
 याच्चाभङ्गभयेन गद्धदगलत्रुत्यद्विलीनाक्षरं
 को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी पुमान् ॥ २१ ॥

दीनेति ॥ दीना दरिद्रा दीनमुखैः खिञ्चवदनैः क्रोशद्धिः रुदद्धिः क्षुधितैर-
 राकृष्टमाक्षिसं जीर्णं पुराणम्बरमंशुकं यस्याः सा { निरञ्जा अञ्जपानरहिता अत एव
 विधुरा विहला -रा } (निरञ्जमशनरहितमुदरं यस्याः सा) तावशी गेहिनी गृहिणी
 { न दृश्या दृष्टिगोचरा न चेत् -रा } (नो दृश्येत नावलोक्यते) अत्र काकुः ।
 मनस्वी दयालुः कः पुमान् पुरुषः स्वस्यात्मनो दग्धस्य मुष्टस्य जठरस्योदरस्यार्थे ॥
 प्रयोजने [याच्चाभङ्गात्] भयेन त्रासेन गद्धदगलत्रुत्यद्विलीनाक्षरं यथा भवति
 तथा [हीनस्वरेण कण्ठप्रदेशात्परिभ्रष्टक्तिपयवर्णं जालं यथा भवति तथेति भावः]
 देहीति वितरेति को ब्रूयात् । न कोऽपि वदेदित्यर्थः । पूर्वं न संसारेत्यादिना संप-
 चिर्दुःखहेतुत्वात्याजयेत्युक्तम् । अत्र तु दारिद्र्यमपि दुःखहेतुः । तस्मात्तदपि त्याज्यं,
 संसारावस्थायां संपङ्गवति अथ वा दारिद्र्यं भवति । तदुभयोरपि दृष्ट्वात्संसार ॥
 एव त्याज्य इति भावः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु१. सु. ना३.४. रा. ते. प्र२.४. सदैव (स्वकीय-) । तु१. °जीर्णम्बरा । —२) ना२.
 प्र२.३. °क्षुधितैर्निरञ्जजठरो; प्र५. क्षुधितैर्निरञ्जजठरैर् । तु. ना२. म३.
 दृश्येत; प्र१. म१.२. दृश्या न । —३) ना२. यज्ञाभङ्गः । ना२. गद्धदगलं; ते२. गद्धदगलस् । तु१.
 ना२. तद्विलीनाक्षरं; तु२. त्रुत्यद्विलीनाक्षरा; सु२. त्रुत्यद्विलीनाक्षरं; प्र१. २५
 त्रुत्यद्विलीनाक्षरं । —४) ना२. स्वकीयः; म४. मुद्रधं ते२. °जठर० ॥

भ. २८१३ (११६३); शतकावलौ ९७ । सु. ३११६ (भर्त०) । सुभा. प२० ९६.९२
 (भर्त०) । सुर. प२० ७७.१ (भर्त०) । तज्ञाम्यायिकायां २.७६ ॥

अभिमतमहामानग्रन्थिप्रभेदपटीयसी

गुरुतरगुणग्रामाभ्योजस्फुटोज्जवलचन्द्रिका ।

विपुलविलसल्लज्जावल्लीवितानकुठारिका

जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनाम् ॥ २२ ॥

२५

अभिमतेति ॥ अभिमतस्य सज्जनसंमतस्य मद्दोऽधिकस्य मानस्य चित्तसमु-
 ज्ञतेरेव ग्रन्थेः पर्वणः प्रभेदे विद्यन्ने पटीयसी चतुरतरा । गुरुतराणामधिकानां
 गुणानां श्रुतशीलवृत्तादीनां ग्रामाः समूहा एव अभ्योजानि सरसिजानि तेषां स्फुटा ॥
 प्रब्यक्ता उज्ज्वला विमला चन्द्रिका कौमुदी । विपुला विस्वता विलसन्ती शोभ-

माना लज्जा वीडैव वली लता । तस्या [वितानं रीतिस्तस्य] (विदारे छेदने) कुठारिका परशुः एवंविधा जठरपिठरी जठरमुदरमेव पिठरी स्थाली दुष्पूरा पूरयितु-
मशक्या सती विडम्बनां हास्यं करोति । मानादेव्यन्ध्यादित्वेन समस्तरूपकं, जठर-
पिठर्याश्चन्द्रिकात्वेन च व्यस्तरूपकर्त्तं उपमेयतिरोहितमेदरूपमिष्यते । यथा बाहु-
लता पाणिपदं चरणपट्टुवभिति समस्तरूपकम् । “अहूत्यः पट्टुवान्यासन्कुसुमानि
नखाचिपः । बाहु लते वसन्तश्रीस्त्वच्चः प्रत्यक्षचारिणः” इति व्यस्तरूपकम् । उप-
मारूपकयोरिवशब्दस्तदभावश्च भेदः । उदरपूरणार्थं प्रवर्तमाना गुणलज्जां विहाय
हास्यास्पदं भवतीत्यर्थः ॥ [हरिणी]

१) ग्र२ (म.). °महानामग्रन्थिं । तु. °ग्रन्थिः; म४. °ग्रन्थी (°ग्रन्थिं) । ते२. °दधंटीयसी ।
१० —२) ते२. °ग्रामान्मोजः । ग्र१. म१.२. °ग्रामान्मोजे सदोऽवलः । —३) तु. विमलं (विपुलं) ;
मा४. ग्र२-४. °विदारः; म४.५. °कठोरः (°वितानः) । ग्र४. °कुमारिका (°कुठारिका इत्यपि) ।
—४) ते२. जठरिं । ना२. दुःपूरेण । तु२. ना३-५. रा. म३. विडम्बनः; ग्र१. विडम्बनाः ॥

म. ४१४ (१८८) । सुभा. प२० ९७.९ । सुर. प२० ७८.२ (भर्तुः) ॥

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीं कपाली-
मादाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतमुग्धमधूमोपकण्ठे ।
द्वारं द्वारं प्रविष्टो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो
मानी प्राणी सनाथो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥२३॥

पुण्य इति ॥ पुण्ये पवित्रे ग्रामे संबसथे वाश्रमस्य । पुण्यत्वं स्वाध्यायघोष-
शास्त्रव्याख्यानशब्दादिना विहितकर्मानुष्टानपरविप्रसंपत्या प्रसिद्धदेवस्थानादिना
१८ च पुण्ये पावने वने अरण्ये वा । वनस्य पुण्यत्वं प्रसिद्धम् । नदीदेवस्थानहरिण-
संचारव्याघ्रादिदृष्टमुग्धरहितकन्द्मूलप्राचुर्यादिना । तथा च योगीश्वरः । ‘यस्मि-
न्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निवोधत’ ॥ महति विपुले ग्रामवनयोरपि विशेषणम् ।
सितेन धवलेन पटेन वाससा छज्जा पाली अवकुण्ठिता अश्रियस्यास्तां कपालीं कर्प-
रमादाय गृहीत्वा क्षुधा तुभुक्षया आर्तः पीडितः सन् उदरदरीपूरणाय कुक्षिगुहा-
१९ भरणाय न तु देहप्रावल्याय । न्यायो धर्मो गर्भेऽन्तःकरणे येषां तैद्विजैर्हुतानां
हुतमुजामशीनां धूमैर्धूमः कृष्णलोहित उपकण्ठः समीपप्रदेशो यस्य तद्वारं प्रति-
हारं प्रविष्टः मानी उञ्जतचित्तः प्राणी शरीरी सनाथः प्रियः अनुदिनं प्रतिवासरं
२० तुल्यकुल्येषु समानकुलप्रस्तुतेषु । दीनः पुनः दैन्यवांस्तु नरः । यस्मादद्यं सनाथः
परतच्चः न तु स्वतच्चः । यत्र बान्धवा न सन्ति तत्र भैक्षचर्यापि मानभङ्गाय न
२१ भवति । वन्धुषु दैन्यं मानमुन्मूलयतीत्यर्थः ॥ [सरधरा]

१) तु२. ना१. पुण्यग्रामे; म४. पूर्णे ग्रामे । ना१. पुरे (वने) । तु. ते२. शितपटः । तु. म५.
२२ कपाली-; सु. ना१. ३-५. रा. ते. ग्र२.५. °च्छन्नपालिं; ग्र४. °च्छन्नमौलिं । ना३-५. रा.
२३ [आ] न्यायगर्भ- । तु. हुतमुग्धाम् । सु. ना१-४. ग्र२.३. म२.४.५. °दूमोपकण्ठम् । —२) तु२
२४ (म.). प्रतिष्ठो; ना२. प्रवृत्तो । ग्र१. म३.४. परम् (वरम्) ।

—४) सु. ना३-५. रा. ते. प्र५. प्राणः (प्राणी) । ना२. स धन्यो (सनाथो) । प्र४. म५. वरमतु-
दिनं । ना१. तूलतुल्येषु वीनः ॥

भ. ४१०२ (१७८५); शतकावलौ १७ । शा. २५४ (भर्तुं) । क्षेमेन्द्रस्यौचित्यविचा-
रच्चांयां (का० १. ष० १४९; वीपकस्य) । सुभा. ष० ८१.४७ (भर्तुं) । सुर. ष० ४७.२
(शार्द्धं) । सूहा. १०२.२० ॥

गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि

विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।

स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि

यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ २४ ॥

गङ्गेति ॥ गङ्गाया जाङ्गव्यास्तरङ्गाणामूर्मीणां कणशीकरैरत्पैरवयवैः शीतलानि ॥
शिशिराणि विद्याधरैर्देवयोनिभिरध्युषितानि अधिष्ठितानि चारुणि मनोहराणि
शिलातलानि दृपतखरूपाणि येषु स्थानेषु शीतानि हिमवतो हिमाद्रेः स्थानानि
प्रदेशाः प्रलयं नाशं गतानि किं प्रातानि किम् । यदेन कारणेन मनुष्या मानुषाः
सावमाने अवज्ञासहिते परपिण्डे परान्ने रता लोलुपाः । हिमाचलमाश्रित्य गङ्गाकूले
कलेवरं परित्यजेत् । सावमानं परान्नं तु न भुज्येतेत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

15

१) तु१. °गणं; सु. °भवं; ना१. °घनं; प्र१. म१.२. °हिमं (°कणं) । —२) प्र१.
°धराध्युषितं । —४) म४. परपिण्डरता ॥

भ. २०५३ (८०७) । सुभा. ष० १७.६ । सुर. ष० ७८.३ (समावरङ्ग) ॥

किं कन्द्राः कन्द्रेरभ्यः प्रलयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः

प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो वल्कलिन्यश्च शाखाः । ॥

वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणां खलानां

दुःखोपात्ताल्पवित्तस्मयपवनवशानर्तितभूलतानि ॥ २५ ॥

किमिति ॥ कन्द्राः शालूकमुस्तादयः कन्द्रेरभ्यो दीर्घ्यः सकाशात् प्रलयं
नाशमुपगताः प्रासाः किम् । किमित्याक्षेपे । गिरिभ्यः शैलेभ्यः सकाशान्निर्झरा
जलप्रवाहा वा प्रलयमुपगताः किम् । तरुभ्यो वृक्षेभ्यः सकाशात्सरसफलभृतो ॥
मधुरसहितफलधारिण्यो वल्कलिन्यो मृदुवल्कलवत्यः शाखा लता वा प्रध्वस्ताः
प्रश्रयाः किम् । प्रसभं वलात् [उपगतो] (उपरतो) विरतः प्रश्रयो येषां तेषां
खलानां दुर्जनानां दुःखेन क्लेशेनोपात्तेनावर्जितेनाल्पेन स्तोकेन वित्तेन धनेन हेतुना
यः स्यो गर्वः { स एव पवनस्तद्वशात् } तद्वशेन तत्परतत्त्वेण पवनेन वायुना
आनर्तिता ईषवज्रत्यं कारिता भुव एव लता येषां तानि मुखानि यदेन कारणेन ॥
वीक्ष्यन्ते हृश्यन्ते । वनस्थो भूत्वा कन्द्रफलाशी स निर्झरजलपाथी भवन्पलुवमात्रैः
परितुष्यन्देह्यात्रां कुर्वीत । न तु धनलिप्सया दुर्जनवदनानि पश्येदित्यर्थः ॥ [वसन्त]
नी० शा० १७ (व० श०)

१) म४.५. काननेभ्यः (कम्दरेभ्यः) । तु. दरिभ्यः (शिरिभ्यः) ।—२) ना२. शिरिभ्यः (तहभ्यः) । ते१. वल्कलिन्यः शशाङ्कः ।—३) ग्र५. म४. वीक्षन्ते । तु१. ग्र४. म४.५. प्रसभमू-
पगत०; तु२. प्रसभमुखगत०; सु. ना३-५. ग्र२.३. प्रसभमुपरत०; ना३. प्रसभमगत०; म२. प्रसभम-
वगत० । —४) ना३. ४. दुःखात्स्वल्पवित्त०; रा. ते. दुःखामस्वल्पवित्त० । तु. ग्र३. °वशेषवनान-
र्तित०; ना१.२. ग्र१.४. म१.२.५. °पवनवशाचार्तित०; ग्र२. °परपवनानर्तित०; म४. °परवशतानर्तित० ।
ना२. °धूतलानि ॥

भ. १७२५ (६६५) । सुभा. पृ० १७.१४ । सुर. पृ० ७८.४ (भर्त०) ॥

पुण्यैर्मूलफलैः प्रियप्रणयिनीं वृत्तिं कुरुष्वाधुना

भूशय्यां नवपल्लैरकृपणैरुत्तिष्ठ यामो वनम् ।

१० क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा

वित्तव्याधिविकारविहूलगिरां नामापि न श्रूयते ॥ २६ ॥

पुण्यैरिति ॥ पुण्यदोषपरहितैर्मूलैर्विसादिभिः फलैस्तिन्दुकजम्बवम्लादिभिरधुना
प्रियप्रणयिनीं ग्रीत्यासकां वृत्तिं जीवनं कुरुष्व विद्येहि अकृपणैर्दोषपरहितैर्ववल्कलै-
र्नूतनत्वग्निर्भूर्जादिभिर्भूशय्यां भूमिशयनं कुरुष्व उत्तिष्ठोदगच्छ । वनं काननं यामः
११ गच्छामः । यत्र वने क्षुद्राणां अल्पानामविवेकेन विवेकाभावेन मूढमनसां मूर्खह-
दयानां सदा सवेदा वित्तव्याधिना धनरूपेण रोगेण विकारेण मान्यामान्याशानेन
विहूलगिरो विकृववाचः येषां तेषां ईश्वराणां प्रभूणां नामाभिधानमपि न श्रूयते
नाकर्ण्यते । राजानो वहुदोषदुष्टः । तस्माद्वाहो दूरतः परित्यज्य पुण्यं वनमाधित्य
मूलफलादिभिः संतुष्टन्सुखी भवेत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

२० १) ग्र१. म१.२. पुण्यैरु; म४.५. पुण्या (पुण्यैरु) । तु. सु२. ग्र३ (सू). प्रिये; ना३.४.
तथा; ते१.३. तदा; ग्र१. म१-३. प्रिये: (प्रिय) । —२) तु. ग्र१. म४.५. भूशय्या । सु३. वन-
फलवैरु; ना१. ग्र२.३. नववल्कलैरु; म१-३. तुणपलवैरु । सु. यामो वयम्; ना५. रा. ते१. यामो
वनम् । —३) ना३.४. °गूढमनसां । ना४.५. विशेश्वराणां । —४) ना१. °विहूलविद्यां ॥

भ. ४१०३ (४५४४); शतकावलौ १८ । सुभा. पृ० ३७०.८५ । सुर. पृ० ७८.५
२५ (स्फुटस्लोके) ॥

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमस्वेदं क्षितिरुहां

पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।

मृदुस्पर्शी शय्या सुललितलतापल्लवमयी

२६ सहन्ते संतापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥ २७ ॥

फलमिति ॥ अस्वेदं दुःखरहितं यथा तथा स्वेच्छया लभ्यं प्राप्यं प्रतिवनं वने
वने प्रति क्षितिरुहां वृक्षाणां फलं च स्थाने स्थाने पदे पदे पुण्यसरितां पुण्यनदीनां

शिविरमधुरं शीतलस्वादु पथः उदकं च सुलितानां मनोहराणां लतानां पल्लव-
मयी किसलयप्रचुरा अत एव मृदुस्पर्शा मृद्गी शश्या शयनं च । अस्तीति शेषः ।
तदपि तथापि कृपणः दुर्गतः घनिनां धनवतां द्वारि द्वारे संतापं दुःखं सहन्ते
इच्छन्ति ॥ [शिखरिणी]

१) म५. चेत्तालन्तं । —२) ग्र४. म४.५. स्थाने लभ्यं (स्थाने स्थाने) । म५. माति शिविरः; ५
म५. भवति शिविरः (शिखिरमधुरं) । —३) ना२. सुलिततरा; ग्र४. म५. सुलिततरा । ना१.
—चम्पकमयी । —४) ना१. संलापं (संतापं) । तु१. द्वारि कृपणः ॥

भ. ४३६८ (१९३०) । सुभ. १२८.३ (कृष्णमिथ्रस्य) । प्रबोधचन्द्रोदये ४.१९ । सुर.
पू० ६२.९ (मर्तुं) । सुभा. पू० ७२.५४ ॥

ये वर्धन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो
ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तवुद्देः ।
तेषामन्तःस्फुरितहसितं वासराणां स्मरेयं
ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशश्यानिषणः ॥ २८ ॥

य इति ॥ धनपते: कुबेरस्य [पुरः पुरतः प्रार्थनादुःखभाजः याच्चादुःख-
भाजः] (पुरं नगरं तस्य प्रार्थना स्पृहैव दुःखं तद्वज्ञते यस्तस्य मम) ये वासरा ॥
दिवसा वर्धन्ते द्राघिष्ठा भवन्ति । ये धनेषु स्पृहयात्मतया दुःखशीलास्तेषां एको
वासरो युगायते । विषयाणां शब्दादीनां आक्षेपेण परित्यागेन पर्यस्तवुद्देः निवृ-
त्ताभिलापस्य मम ये वासरा अल्पत्वं हसितृतां दधति विभ्रति । विषयामिलाय-
रहितस्य वासरा: क्षणायन्ते । शिखरिणः शौलस्य यत्कुहरं गुहा तस्य ग्राणिं शिला-
यामेव शश्यायां शयने निषण उपविष्टोऽहं ध्यानस्य परमात्मसरणस्य छेदेऽवसाने ॥
तेषां द्राघिष्ठानां हसिष्ठानां च वासराणामन्तः शारीराभ्यन्तरं एव स्फुरितमुदितं
हसितं हासो यथा भवति तथा स्मरेयं चिन्तयेयं किम् । अत्र काङ्क्षः । वासराणा-
मित्यत्र ‘अधीगर्थदयेशां कर्मणी’ति वस्त्री ॥ [मन्दाकान्ता]

१) ना३.५. रा. ते. म१.३-५. वर्तन्ते । ग्र२.३. “पुरप्रार्थना” । —२) तु. यथाल्पत्वं;
ना१. ये वाल्पत्वं; म५.५. ये चाक्षेपं । ते२. ददति (दधति) । तु१. विषयाक्षेमः; म३. विषयः केन । २५
तु३. “वर्याल्पत्वं”; ना१.३-५. रा. ते. ग्र४. म३. “वर्यासः” (ग्र४. म५. भूलवदपि) । तु१. “बोद्धेः” ।
—३) म४. स्फुरति चरितं । प्र१. “सहितं”; म१.२. हसितो; म३.५. हरितं (“हसितं”) । ना३.५.
रा. ते. प्र५. वासराणि; म३.भूसराणि; म५.५. भूमुराणां । तु१. स्मरेयं; प्र१. स्मरेयः । —४) म१.२.
शिखरिकुहरे । ना१. प्र१.३(मृ). ४.५. “निषणः” ॥

भ. ५५६० (२५१९) । सुभा. पू० ९७.१० । सुर. पू० ७८.६ (कल्पतरौ) ॥ ३४

ये संतोषनिरन्तरप्रमुदितास्तेषां न भिज्ञा मुदो
ये त्वन्ये धनलुब्धसंकुलघियस्तेषां न तृष्णा हता ।

इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना ताद्वपदं संपदां

स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ २९ ॥

ये संतोषेति ॥ ये नराः संतोषेण तृष्णात्यागेन यत्सुखं चित्प्रसादः तदूपेण
 ५ प्रमोदेन हर्षेण मुदिताः प्रीताः तेषां मुदः सुखानि न भिजा अविच्छिन्नाः । अन्ये ८-
 परे ये तु धनलुभ्या विच्छिन्नाः अत एव संकुला व्याकीर्णा धीरुद्धियेषां तेषां तृष्णा-
 न [हता] (हता) नापनीता । इत्थं एवं सति संपदां संपत्तीनां तादृक् तथाविधं
 प्रसिद्धं पदं स्थानम् । स्वात्मनि स्वरूप एव समाप्तो वसन् हेत्वः सुवर्णस्य महिमा
 महत्वं यस्य स तादृशो मेरुः । मेरुतुल्यं मेरोरधिकं वा सुवर्णं कापि नास्तीत्यर्थः ।
 १० तत्त्वादशो मेरुः हेमाद्रिः कस्य पुरुषस्य कृते प्रयोजनाय विधिना विधात्रा कृतो
 निर्मितः । न कस्यापीत्यर्थः । यस्तृष्णात्यागी तस्य कृते तावन्न भवति । तस्य तृष्णाया
 एवाभावात् । यस्तृष्णावांस्तस्यापि कृते न भवति । तस्य मेरुलामेऽपि तृष्णाया
 अविच्छेदादत् । तस्मात्स मेरुहेमाद्रिमें महां न रोचते । व्यर्थेत्वादित्यर्थः । ‘रुच्य-
 र्थानां प्रीयमाण’ इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थीं । ‘तेमयावेकवचनस्ये’ति ममशब्दस्य
 १५ मयादेशः ॥ [शारूलविकीडितम्]

१) त्र. प्र२.३. °मुखप्रमोद° (°निरन्तरप्र°) । —२) ना२. °कातर° (°संकुल°) । ते२.
 प्र२.३. म५. हता (हता) । —३) ना१. कृतस्तु विधिना; प्र२ (मू.) . कृतं सुविधिना । ते२-
 ताद्वपदां । —४) ना२. स्वात्मन्येवमवाप्त°; प्र४. स्वात्मन्येव समस्त° ॥

भ. ५५७९ (२५२६); शतकावलौ ८०; सुभाष. ३०५ । शा. १०६५ (भर्तुः ; विद्या-
 २० पते: इत्यपि) । सु. १०२७ (लङ्घसुनुविद्याधरस्य) । सुभा. प२० २१५.५ (लङ्घपुन्नविद्याधरस्य) ।
 सुर. प२० १९६.२ (शार्दूः) । सुसु. ३६.१४ (विद्यापते:) ॥

मिक्षाहारमदैन्यमप्रतिसुखं भीतिच्छिदं सर्वदा

दुर्मात्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम् ।

सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनं

२५ शंभोः सत्रमवार्यमक्षयनिर्धि शंसन्ति योगीश्वराः ॥ ३० ॥

मिक्षाहारमिति ॥ योगीश्वरा मुनयः अदैन्यं दैन्यरहितं अप्रतिसुखं समान-
 सुखरहितं भीतिच्छिदं भयनाशनं सर्वदा संततं दुष्टानां मात्सर्यमदाभिमानानां
 अन्योदयद्वेषगर्वाहंकाराणां मथनं ध्वंसनं { दुःखौघविध्वंसनं सांसारिकाशेषवा-
 धानिवर्तकं -रा- } सर्वत्र सकलप्रदेशे अन्वहं प्रतिदिनं अप्रयत्नसुलभं अतिप्रयत्नेन
 विना सुखेन लब्धुं शक्यं साधुप्रियं सज्जनसंमतं पावनं पवित्रं अवायं केनापि वार-
 ३० यितुमशक्यं अक्षयनिर्धि नाशरहितनिक्षेपकृपं शंभोः परमेश्वरस्य सत्रं यागरूपं
 मिक्षाहारमेव श्रेष्ठमिति प्रशंसन्तीत्यर्थः ॥ [शारूलविकीडितम्]

१) तु. अप्रतिहतं । तु१. भीतिच्छदं; प्र१. म१-३. तापच्छदं । ना५. रा. ते. म४.५.
सर्वतो (सर्वदा) । —२) तु२. दुर्माल्लयं । ते२. °मवाभिमानं । ना३.४. °दमनं; प्र१. म१.२.
°शमनं (°मथनं) । प्र१. म१.२. दुःखेषु विष्वसकम्; म५. दुःखौधिविष्वसकम् । —३) तु१. सर्वत्रा-
वदम्; तु२. सर्वत्रावहम्; ना२. सर्वत्र क्रमतां । तु. भावनं (पावनं) ॥

भ. ४५८६ (२०४६); शतकावली ९८ । सुभा. पृ० ३७०.१०१ । सुर. पृ० ७८.७ ॥
(भर्तु) ॥

भोगास्थैर्यम् ॥

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्धयं
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्धयं
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥३१॥ ॥

भोग इति ॥ भोगे स्त्रक्वन्दनादिके सत्यपि रोगभयं क्षयकाश्यादिरोगो जायत
इति भयम् । कुले सदन्ववाये सति येन केनापि हेतुना च्युतिभयं सद्वृत्तादिपाति-
त्यभयम् । वित्ते धने सत्यपि नृपालाद्राक्षो भयम् । माने ऽहंकारे सत्यपि दैन्यभयं
एतादशस्य मम कदा दैन्येन भाव्यत इति भयम् । बले सत्त्वे सति रिपुभयं सत्त्व-
शालिनं रिपवो वाधन्ते इति भयम् । रूपे सौन्दर्ये जराया वृद्धत्वाद्धयं रूपानन्तरं^{१५}
अवश्यं वृद्धत्वेन भवितव्यमित्यर्थः । शास्त्रे शब्दादिशास्त्रे विद्यमाने वादिभ्यः प्रति-
वादिभ्यो भयं भीतिः । गुणे सहुणे सति खलेभ्यो भयं दुर्जनाः सज्जनं दूषयन्तीति
भीतिः । काये शरीरे सत्यपि कृतान्तादन्तकात् भयं भीतिः । शरीरिणां अवश्यमर-
णेन भाव्यत इति एवं भुवि लोके नृणां मनुष्याणां सर्वं समस्तं वस्तु विद्यमानं
भयान्वितं तत्तत्प्रतिकूलभयान्वितमेव । किं तु वैराग्यं विरकिरेव अभयं भयरहि-^{२०}
तम् । सर्वेषां वैराग्यमेव परमोत्कृष्टमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु. सुखेऽसुखभयं; प्र३. (मू.). कुले च्युतभयं । प्र५. वित्तेऽपलापाद्धयं । —३) ते२.
गुणे कलभयं । सु. ना३. काले (काये) । —४) ना२. खल (भुवि) ॥

भ. ४६३७ (२०७५); सुभा८. ८८; काव्यक० ३ । अष्टरत्रै ५ (हे. पृ० ८) । सुर. पृ०
९२.१ (भर्तु) । सुभा. पृ० ३७०.१० ॥ एतादशोऽन्यः श्लोकः क्षेमेन्द्रस्यौचित्यविचारचर्चाणां^{२१}
(का० १. पृ० १३०); चतुर्वर्गसंग्रहे (का० ५. पृ० १८); सुभाषिताण्णवे ३८.३५ । तथान्यत्र
च द्रष्टव्यः ॥

आक्रान्तं मरणेन जन्म जरसा चात्युज्जवलं यौवनं
संतोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढाङ्गनाविभ्रमैः ।
लोकैर्मतसरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनै-^{२२}
रस्थैर्येण विभूतयोऽप्युपहता ग्रस्तं न किं केन वा ॥३२॥

आकान्तमिति ॥ मरणेन मृत्युना जन्म जननं [आकान्तं ग्रस्तम्] (आग्रातं आच्चगन्धं ग्रस्तमित्यर्थः) । जर[सा](या) वार्धकेन अत्युज्ज्वलं अतिरमणीयं यौवनं तारुण्यमप्याग्रातं । संतोषस्तुष्टिः धनस्य वित्तस्य लिप्सया लज्जुमिच्छया 'सनि मीमांसुरभलभशकपतपदामच इस' । 'अत्रलोपोऽभ्यासस्य' । आग्रातं शामसुखं ५ शान्तिरामं प्रौढानां विदग्धानां अङ्गनानां सुन्दरीणां विभ्रमैर्विलासैः आग्रातं । मत्सरिभिरन्यगुणदेविभिः लोकैर्जनैः गुणाः श्रुतशीलवृत्तादयस्तु आग्राताः । पवनो वायुः व्यालैर्मुजगौराग्राताः । अयं सर्पस्य दृष्टान्तः । नृपा राजानः दुर्जनैः खलैरग्राताः । अस्थैर्येण चपलतया [विभूतयोपि] (विभूतिः संपदपि) । अपहता किं वा वस्तु केन वा न ग्रस्तम् । एतेषां मध्ये जन्मयौवनादीनां नश्वरत्वादेतान्सर्वान्हित्वा मुक्तौ यतनीयमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्तिम्]

१० १) तु१. अकान्तं; प्र२.३. आग्रातं । तु. ना१. प्र१.४. म. जरया । तु.सु. प्र३(मू.). यात्युज्ज्वलं; प्र१. जात्युत्पलं । म३. जात्युज्ज्वलयेन वा । —२) तु२. जनलिप्सया; ना२. जनविप्सया । —३) तु. सु. ना२. लोके (लोकैर्) । तु२. मात्सरिभिर् । ना५. प्र२.३. गुणाक पवनो; प्र१. म१. गुणा धनभुवो । —४) ना१. विभूतयोऽप्यपहता; प्र१. विभूतयोऽप्युपहतो; प्र२.३. विभूतिरप्यपहता; म१. विभूतयो व्यपहता; म२.३. विभूतयोऽप्यपहता । म४.५. तेन (केन) ॥

१५ भ. ८५५ (३११) । सुभा. ष० ३७३.१०३ । सुर. ष० ९२.२. (भत्त०) । सहा. १८१. ५६ (प्रतापस्त्रीये) ॥

आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते
लक्ष्मीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः ।
जातं जातमवश्यमाशु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसा-
२० चर्तिं तेन निरङ्कुशेन विधिना यज्ञिर्मितं सुस्थिरम् ॥३३॥

आधीति ॥ आधयो मनोव्यथाः व्याघयो रोगास्तेषां विविधैर्बहुविधैः शतैः समूहैः आरोग्यं कल्यत्वं उन्मूल्यते उत्पाठ्यते । नदयत इत्यर्थः । यत्र यस्मिज्जने व्यापदो विविधापदो विवृतद्वारा इवोद्वाटितकवाटा इव पतन्ति गच्छन्ति । विपदां विविधत्वं राजचोराग्निकारणमेदात् । जातं जातमुत्पन्नमुत्पन्नं मृत्युर्मरणं यमो वा २५ अवश्यं निश्चितं आशु शीघ्रं विवशं परवशं आत्मसादात्माधीनं करोति विधत्ते । यो यो जातस्तस्य जन्तोमृत्युरस्तीत्यर्थः । [तत्त्वसाचेन] (एकेन असहायेन) निरङ्कुशेन स्वच्छन्दवर्तिना विधिना वेधसा यद्वस्तु स्थितं [रं] नाशरहितं निर्मितं सृष्टं अस्ति तत्किं तु । न किंचिदित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्तिम्]

१) तु. नरस्य (जनस्य) । ना१. प्र१(मू.). उन्मील्यते । —२) ते२. विवृतद्वारा; प्र१. ३० विविधाचारा; म. विविधाचोरा (विवृतद्वारा) । तु. इवासेपदः; ना१.२. म३-५. इव व्यापदः । —३) म२. जाता- (जातं) । प्र१. म२.३. जातमजातम् (जातमवश्यम्) । तु. अवश्यमाशु- (अवश्यमाशु) । —४) ना१. किं नामाय; ना२. प्र१.२.४. म२. तत्किं केन; प्र३(मू.). तत्केनपि; म१.४.५. तत्किं नाम (तत्किं तेन) । ना५. प्र२.३.५. सुस्थिरम् ॥

भ. १४५ (३४७); शतकावलौ ११। सुभा. पृ० ३७३.१८४। सुर. पृ० १३.६
(भर्तु) ॥

भोगास्तुङ्गतरङ्गभङ्गतरलाः प्राणाः क्षणध्वंसिनः
स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखस्फूर्तिः प्रियासु स्थिता ।
तत्संसारमसारमेव निखिलं बुद्धा बुधा बोधका
लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यतः समाधीयताम् ॥ ३४ ॥

भोगा इति ॥ भोगाः सुखानि तुङ्गानां तरङ्गाणां कलोलानां भङ्गा वीचयस्त
इव तरलाः चपलाः । प्राणा असरवः क्षणेनालपेन कालेन ध्वंसिनो नाशवन्तः ।
{ यौवने या सुखस्फूर्तिवैषयिकसुखाभिव्यक्तिः सा स्तोकान्येव दिनानि अलपेष्वेव
दिवसेषु । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रियासु वनितासु स्थिता स्यायिनी-रा- } १०
(स्तोकान्यव्यपान्येव दिनानि वासराणि प्रीतिः प्रमोदः प्रियेषु वस्तुषु स्थिताः
सकाः प्रीतिमात्रमेव । न तु प्रियवस्तुप्रातिरित्यर्थः) । [हे बोधका उपदेष्टारो]
बुधा मतिमन्तः तत्सात्कारणान्निखिलं संसारं असारमफलमेव बुद्धा विदित्वा
लोकानुग्रहपेशलेन जनाभ्युपत्तिदक्षेण मनसा चित्तेन (बोधये ज्ञापयामि) यतः
उद्घोगः संसारस्यागे समाधीयताम् । स्वयं नष्टः परानपि नाशयतीति न मन्तव्य- १५
मित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु. प्र५. °भङ्गचपलाः । ना२. क्षणध्वंसिनः । —२) तु१. प्र२-४. यौवनसुखं; तु२. यौव-
नसुखी । तु१. मिथ्यं; तु२. मित्यं; सु. ना१.२. प्र२.३.५.—प्रीतिः; प्र४. —सूक्ति (—स्फूर्तिः) । ना१.
प्रियेष्वस्थिता; ना३.४. सुखा सुस्थिता; प्र१. तथा सुस्थिता; प्र२.३. स्थिता वस्तुषु; प्र५. प्रियेषु स्थिताः
म२. तया सुस्थिता; म३. प्रियाय स्थिता; म४. प्रियास्वस्थिता; म५. प्रियासु स्थिता (प्रियासु स्थिता) । २०
—३) ना२. °भेतदखिलं; प्र१. म१-४. °भेतव्यमखिलं (°भेतव्य निखिलं) । तु२. ना३. बुद्धा (बुद्धा) ।
प्र४. बुधैर्; म१.५. बुधान्; म२. बुधो (बुधा) । ना२. प्र२.३. म१. बोधये; प्र१.४. म२. बोधको;
प्र५. बोधितो; म३. जनतवो (बोधका) । —४) तु२. लोकानिग्रहः; ना२. कालानुग्रहः । ना२.
वरसा (मनसा) ॥

भ. ३६३४ (२०७३); सुभाष. ३१७। सुर. पृ० १३.४ (भर्तु) । सुभा. पृ० ३७३. २५
१८५ ॥

भोगा भेषवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चला
आयुर्वायुविघटिताभ्रपटलीलीनाम्बुवद्धञ्जुरम् ।
लोला यौवनलालसास्तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं
योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विदध्वं बुधाः ॥३५॥ २५

भोगा इति ॥ भोगाः सुखानि भेषानां जलदानां वितानस्य विस्तारस्य मध्ये-
मन्तः विलसन्ती सौदामिनी तदिदिव चञ्चलाश्वलाः । आयुर्जीवितकालो वायुना

मातरिश्वना विघट्टितानां निष्ठीडितानामधाणामद्वानां पटले [व्यां] संदोहे
 लीनाम्बुवन्निगृदोदकमिव भङ्गस्वभावम् । 'भञ्जभासमिदो धुरच्' । यौवन-
 लालसास्तारूप्याभिलापातिशयाः । 'कामोऽभिलापस्तर्थश्च समहाल्लालसा द्वयोः-
 रित्यमरः । लोला अस्यायिन्यः । ततुभृतां देहिनामिति सर्वत्र संबन्धः । इत्येवमाक-
 लय विचार्य । कलतिः कामधेनुः । 'व्यपि लघुपूर्वा'दिति जेरयादेशः । द्रुतं शीत्रं
 धैर्यं विषयेष्व(व)लोलुपत्वम् । समाधिर्धारणातिशयोऽष्टुमं योगाङ्गम् । तयोः
 सिद्ध्या निष्पत्या सुलभे सुखेन लघुं शक्ये योगे । यमनियमासनप्राणायामप्रत्या-
 हारव्यानधारणसमाधयो देशकालावस्थाभिरनियताः । पुरुषस्य शुद्धिहेतवो यमाः ।
 अहिंसाब्रह्मचर्यसत्यास्तेयापरिग्रहादयो देशकालावस्थापेक्षिणः पुण्यहेतवः काल-
 ॥ विशेषा नियमाः । संध्योपासनजपहोमादयो योगविरोधिक्रेशपरिहारार्थम् । करण-
 संबन्धस्त्वासनं पद्मस्तिकादिकोष्टस्य वायोर्गतिविच्छेदः । प्राणायामो रेचक-
 कुंभकपूरकात्मकः शनैः शनैर्जेतव्यो वनगजेन्द्रवत् । विषयेषु धावमानस्य मनसः
 प्रीतिनिर्वर्तनं प्रत्याहारः । चित्तस्य देवतासंबन्धो ध्यानम् । तत्रैकाग्रता धारणा ।
 तस्यामेवातिशयो विषयशून्यजपः समाधिः । हे दुधा विद्वांसः । दुर्दिं धियं
 ॥ विदध्वं कुरुध्वम् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ते १. सौदामनी० । —२) ना२. °आयुर् । रा. ते. °ताव्जपठली० । ना१. लीलाम्बुवद् ।
 —३) प्र१. म१.२. °लालनाम्; प्र२.३. म४.५. °लालसा । ग्र३(म०). स्तनमृताम् । तु. इत्या-
 कुर्लैर्यत्परं; ना२. आलोक्य सर्वं द्रुतं (इत्याकलय द्रुतं) । —४) तु. °सिद्धसुभगे; ना२. °चित्त-
 सुलभे; ना३-५. प्र४. म१-३. °सिद्धसुलभे । ना३-५. रा२. विधव्यं ॥

२० भ. ४६३३ (२०७२); शतकावलौ ११ । सुभा. पृ० ३७३-१८६ । सुर. पृ० ९३-५
 (सुटश्लोके) ॥

आयुः कल्पोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्री-
 रथाः संकल्पकल्पा धनसमयतटिद्विभ्रमा भोगपूर्गाः ।
 कण्ठाश्लेषोपगृहं तदपि च न चिरं यत्प्रियाभिः प्रणीतं
 २५ ब्रह्मण्यासत्कचित्ता भवत भवभयाम्भोधिपारं तरीतुम् ॥ ३६ ॥

आयुरिति ॥ आयुर्जीवितकालः कल्पोलास्तरङ्गा इव लोलमस्थिरम् । यौवनस्य
 तारुण्यस्य श्रीः सौभाग्यं कतिपयेषु दिवसेषु वासरेषु स्थायिनी स्थिरा । अर्था-
 धनानि संकल्पकल्पाः मनोव्यापारतुल्याः । 'ईयदसमाप्तो कल्पः' । धनानां मेघानां
 समयः कालः प्रावृद् । तत्र यास्तटितो विशुतस्तासां विभ्रमा इव विभ्रमा: स्फुरिता
 ॥ येषां तेषां तथाविधानां भोगानां सुखानां पूर्णा राशयः । यत्प्रियाभिर्वल्लभाभिः
 प्रणीतं विरचितं कण्ठयोर्गलयोराश्लेषः परस्परपीडनमेवमुपगृहमालिङ्गनं तदपि च
 चिरं दीर्घकालावस्थाय न । तस्मादैहिकस्य सुखस्य सर्वसापि क्षणिकत्वम् । भवभयं
 संसारात्साध्वसं तस्यैवाम्भोधेः समुद्रस्य पारं परकूलं तरीतुं विलङ्घयितुं ब्रह्मणि
 परमात्मनि परशिवे आसक्तचित्ताः तत्परचेतसो भवत । तदीशो तात्पर्यवतां भव-
 ॥ भयाम्भोधितरणं सुकरमित्यर्थः ॥ [सर्वथा]

१) ते२. यौवनली । —२) तु. सु. ना२-५. रा२. प्र४.५. °तिद्व (°तटिद्) । ते१.
भोगपू॒गः; ते२. भोगपू॒रा: । —३) तु. कण्ठलेषोपगृ॒हं; म५. कण्ठलेषोपगृ॒हस् । ना२. न रुचिरं
(च न चिरं) । —४) ना२. °सूचितो । तु२. भवतु; ते२. भवति । तु. °महाम्बोधिपारं; ना३.
°भयाम्बोधिपूरं; प्र२(मू). भयाम्बोधिपारं; म१.४.५. °भयाम्बोधितीरं ॥

भ. ११२ (३७३); शतकावलौ ११; सुभाष. ३१४ । सुभा. पृ० ३७३.१८८ । सुर. ५
पृ० १३.६ (भर्त०) ॥

कृच्छ्रेणमेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्थीयते गर्भवासे
कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमो यौवने चोपभोगः ।
वामाक्षीणामवज्ञाविहसितवस्तिर्वृद्धभावोऽप्यसाधुः
संसारे रे मनुष्या वदत यदि सुखं खल्पमप्यस्ति किंचित् ॥३७॥ १०

कृच्छ्रेणेति ॥ अमेध्यस्य मूत्रपुरीपस्य मध्ये नियमिततनुभिर्यन्त्रितदेहैर्भनुष्यैर्गर्भे
कुक्षावेव वासे गृहे कृच्छ्रेण क्लेशेन स्थीयते उप्यते । यौवने तारुण्ये कान्ताभिस्तरु-
णीभिर्विश्लेषः संगत्यमाव एव दुःखं तेन व्यतिकरो भेलनं तेन विषमो गहनो विप्र-
योगो विरहः । वृद्धभावो वार्धकमपि [वामाक्षीणां] (नारीणां) स्थीणामप्यवज्ञाया
अवमाननाया विलसितानां चेष्टितानां वसतिः स्थानं तस्मादसाधुररमणीयः । रे १५
मनुष्या मर्त्याः संसारे भवे खल्पं स्तोकमपि सुखं शर्मं यद्यस्ति किंचित् वदत ब्रूत ।
संसारस्यादौ मध्ये चान्ते च दुःखवाहुल्यमेव । सुखलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ [क्षमधरा]

१) तु. सु. ना५. प्र४.५. नीयते; ना२. नश्यते (स्थीयते) । तु. सु. प्र४. गर्भवासः । —२)
तु. °विषमैरु; ना१. प्र१. म२. °विषमे । प्र२.३. विप्रयोगः; म. चोपभोगः । —३) सु. ना४.
प्र२.३. °विलसितः; ना१. °विनहतः; प्र४. [अ]पहसितः; म५. [अ]पहसितः (°विहसितः) । ते१. २१
°वनतिरृद्धः; प्र३(मू). °वसतिरूप्तः । —४) तु. सु. ना३.४. म२. संसारेऽस्मिन्; प्र१. संसारे
सन्-; म३. संसारे सा । तु२. वदति; म३. भवत (वदत) ॥

भ. १८५१ (७११) । सुभा. पृ० ८९.६ । सुर. पृ० १३.७ (पृ० १९.६; भर्त०) ॥

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् । २५
आयुः परिस्त्रवति भिन्नघटादिवाम्बो
लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ३८ ॥

व्याघ्रीति ॥ जरा विस्त्रसा व्याघ्रीव शार्दूलीव । 'जातेररुदीविषयादयोपधात्'
इति व्याघ्रशब्दात्तिख्यां डीप् । परितर्जयन्ती भयं जनयन्ती तिष्ठति आस्ते । वर्त-
मानसामीप्ये लद् । रोगा व्याधयः शत्रव इव वैरिण इव देहं शरीरं प्रहरन्ति
ग्रन्ति । आयुर्जीवितकालः भिन्नघटाद्भकुम्भात्सकाशादम्भो जलमिव परिस्त्रवति
नी० श० १८ (वै० श०)

भ्रमयते । क्षीयते इत्यर्थः । तथापि लोको जनस्तु अहितमाचरति अनुतिष्ठतीति
चित्रमाश्रयम् । अहितमिति संसारहेतवो नरकहेतवश्च ॥ [वसन्ततिलका]

१) तु२. परितर्जयन्ति । —२) ते२. परिश्रवन्ति । प्र१. म२. °दिवाम्बु (°दिवाम्भो) ।
—४) म३. लोकस्था व्यथितम् । म४. आचरतीव ॥

५ भ. ६३२३ (२९१७); सुभाष. ३१७ । शा. ४०१३ (भर्तुं) । सुर. ४० १७.४ (भर्तुं) ।
सुभा. ४० ३६७.३२ (भर्तुं) । गरुडमहापुराणे १११.१० (पाठमेदैः सह) ॥

भोगा भङ्गरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भव-
स्तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ।
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
६ कामोत्पत्तिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्भ्रचः ॥ २९॥

भोगा इति ॥ भोगाः सुखानि भङ्गरवृत्तयो नश्वरवर्तनाः । अयं वर्तमानो
भवः संसारः तैर्नश्वरैभांगेरेव हेतुमिर्भवति यद्यसात्कारणान्नश्वरा भोगाः संसा-
रहेतवश्च तत्सात्कारणात्कस्य कृते कस्मै प्रयोजनाय । हे लोका नराः इह संसारे
परिभ्रमत पर्यटत । चेष्टितैर्व्यापारैः कृतं अलम् । आशा आयततुष्णा एव पाशा
१० बन्धनरज्जवस्तेषां शतस्यापरिमितसंख्यायाः पाशा [स्तेषा मुपशान्त्या] तज्जाशेन
विशदं निर्मलं चेतश्चित्तं निर्मलं कामोत्पत्तेरभिलाषोदयस्य (अवशेषे अपरतत्वे) स्वधा-
मनि आत्मतेजसि । 'सो ज्ञातावात्मनि ख'मित्यमरः । 'गृहदेहत्विद्वप्रभावा धामनि'
[इति] च । स्वं च तद्वाम चेति कर्मधारयः । वृहत्वाङ्महाणत्वाद्वा आत्मैव ब्रह्म ।
१५ तस्मिन्समाधीयतां एकतानीक्रियताम् । यद्यसाकं वचो वाक्यं श्रद्धेयं विश्वसनी-
२० यम् । भोगानां नश्वरत्वाद्भवेतुत्वाच्च तदर्थमुद्यमं विहाय मोक्षलक्षणस्थिरपदप्रा-
सये आशोपशान्तिविशदं चेतः परशिवे स्थाप्यतामित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्णितम्]

१) ना२. °स्तेरेव । तु. प्र२.३. भवो; ना२. विधस्; ना३-५. भ्रमस्; म४. हत्यस्; म५.
हितस् (भवस्) । —२) ना२. म३.४. तत्कस्यैव; ना३-५. तत्स्यैव; प्र१. म२. चक्षेव; प्र२.३.
यत्तत्कस्य; म१. तत्कस्यैव । तु. सु. ना१. प्र२-४. परिभ्रमत हे; प्र१. परिभ्रमते; म१. परिभ्रमथ
२५ रे; म२. परिभ्रमतदे; म४. वरब्रततरो । ते२. म४. लोकः; प्र१. म२.३. लोकैः (लोकाः) । तु.
प्र१.३.४. म२.३. चेष्टितम् । —३) म४.५. °शान्तिविशदः (म५. °विवरं इत्यपि) । —४) तु.
ना४.५. प्र४. काम्योत्पत्तिः; म३. गम्योत्पत्तिः । तु. °विश-; सु. म५. °वशं; ना१.२. -अवशेषे;
ना३. रा. ते. °वशात् (°वशे) । म३. स्वधामनु । तु.-यतं (यदि) । प्र४. अस्मद्भ्रचः ॥

भ. ४६३२ (२०७१) । सुर. ४० १३.५ (भर्तुं) ॥

५ ब्रह्मेन्द्रादिमरुद्धणांस्तुणकणान्यत्र स्थितो मन्यते
यत्स्वादाद्विरसा भवन्ति विभवाख्यैलोक्यराज्याद्यः ।

भोगः कोऽपि स एक एव परमो नित्योदितो जूम्भते
भो साधो क्षणभङ्गुरे तदितरे भोगे रति मा कृथाः ॥ ४० ॥

ब्रह्मेति ॥ यत्र परमभोगे स्थितो वर्तमानो जनो ब्रह्मन्दादिमरुद्धणान् चतुर्सु-
खाखण्डलादि देवसंघान् तुणकणांस्तुणलेशान्मन्यते । यस्य परमभोगस्य स्वादादा-
स्वादात् त्रैलोक्यराज्यादयत्थिभुवनाधिपत्यादयो विभवा अभ्युदया विरसा नीरसा ।
भवन्ति । कोऽप्यनिर्वाच्यः परमो दिव्यः नित्यं संततमुदितः प्रकाशमानो भोगः
सुखं स पूर्वोक्त एक एव जूम्भते प्रकाशते । भो साधो हे सज्जन क्षणभङ्गुरे अल्प-
कालनश्वरे तदितरे परमभोगे सुखे रतिमिच्छां मा कृथा मा कार्याः ॥ [शार्दूल-
विकीडितम्]

[अद्याद् २९ ई २. कोशे नास्ति] १) तु. मृ. प्र५. तृणलवान्; ना१.२. तृणसमान्; प्र१. १०
४. म३. तृणगणान् । तु१. ना२. मन्यसे । —२) तु. ये साक्षात्; ना१. यत्स्वादौ; ना२. यज्ञोगाद्;
प्र४. यत्साक्षात् । तु.—करुणोद्; प्र४.—करणाद् (विरसा) । तु१. वितथा; तु२. वितपा; प्र४. विर-
सास् (विभवास्) । —३) तु. प्र१.४. म३. बोधः (भोगः) । ना२. एष (एक) । —४) मृ.
प्र१. म१.२. हे (भो) । मृ. द्वृति वृथा मा कृथाः । प्र१. म१.२. मर्ति; म५. °शयी (रति) । ना१.
मा कृथाः ॥

भ. ४४९६ (१९९५) ॥

कालमहिमा ॥

सा रम्या नगरी महान्स नृपतिः सामन्तचक्रं च त-
त्याश्वें तस्य च सा विद्यधपरिषत्ताश्वन्द्रविम्बाननाः ।

उद्भृत्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथाः ॥

सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥ ४१ ॥

सेति ॥ सा तथा प्रसिद्धा रम्या मनोहरा नगरी पुरी, स तथा प्रसिद्धो महा-
नघिको नृपती राजा, तत्था प्रसिद्धं सामन्तानां समानानां राज्ञां चक्रं समूहः,
तस्य सामन्तचक्रस्य पाश्वें भागे सा तथा प्रसिद्धा विद्यधपरिषद्विद्वत्सभा, तास्तथा
प्रसिद्धाश्वन्द्रविम्बाननास्तरूप्यः, बन्दिनः स्तुतिपाठकाः, तास्तथा प्रसिद्धाः कथा
आव्यायिकाश्व, सर्वं सकलं वस्तु यस्य कालस्य वशादधीनात्स्मृतिपथं स्मरणमा-
र्गमगात् प्राप्तं तस्मै तथाविधाय कालाय समयाय (यमाय) नमः नमामि ।
तदानीं तादशः कालः इदानीमीदश इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ते २. नृपतेः । म४. °चक्रश् (चक्रं) । ना२. यत् (तत्) । —२) ना२. यस्य (तस्य) ।
म३. विद्यधपरहस्य । म४. विद्यधपहस्या । —३) तु. उत्सिक्तः (उद्भृतः) । म३. स चरन्तु
पुत्रनिवहस्तः । ते२. प्र३.४. म. बन्दिनस् । —४) तु. सर्वे; प्र१. सर्वा (सर्वं) । प्र४. वशादभूत ।
तु. म१.२. ना२. रा. प्र२.४. स्मृतिपथं (प्र४. °पथं इत्यपि); प्र१. म१-३. श्रुतिपथं । तु२.
दुभ्यं (तस्मै) ॥

म. ७०२५ (३२४६)। शा. ११६४ (भर्तुं)। सु. ३३२८ (श्रीकमलानुधस्त)।
सुभा. पू० ३७४.२०० (भर्तुं)। सुर. पू० १००.२ (भर्तुं)। सूहा. ३५.५७ (भर्तुं)॥

यत्रानेकः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
यत्राप्येकस्तदनु वहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।
इत्थं नेयौ रजनिदिवसौ लोलयन्द्वाविवाक्षौ
कालः कल्यो भुवनफलके क्रीडति प्राणिशारैः ॥ ४२ ॥

यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन्क्वचिदपि गृहे वेशमनि अनेको बहुप्राणी जन्मुरेव शारो-
(जन्मुरेधमानो)ऽक्षस्तिष्ठति । अथ अनन्तरं तत्रैको द्वितीयः प्राणिशारस्तिष्ठति ।
तदनु तदनन्तरं तत्र वहवः प्राणिशारस्तिष्ठन्ति । तत्र चान्तेवसाने एकश्च न
१० तिष्ठति । इत्थमनेन प्रकारेण कालो यमः { कल्यः कलनासमर्थः रा- } (कल्या
स्वपद्या सह) { भुवनफलके भुवनं फलकमिव शाप्रवर्तनोचितकोष्टयन्द्वामिव
तस्मिन् रा- } (वहवः कला विद्या यस्य स तादशः सन्) द्वावक्षाविव । रजनिदि-
वसौ निशावासरौ नेयौ गमनीयौ । लोलयन्द्वालयन् । प्राणिभिरेव शारैः कृतद्यूत-
केलिन नटयति । द्यूतेऽप्येवमेव लेखामये एकसिन्गृहे अनेकशारस्तिष्ठति । तत्रा-
१५ नन्तरमेकस्तिष्ठति । यत्रैकस्तिष्ठति तत्र तदनन्तरं वहवस्तिष्ठन्ति । तत्रान्ते एकोऽपि
न तिष्ठतीत्येवं द्यूतेन साम्यम् ॥ [मन्दाकान्ता]

१) ते२. यत्र (तत्र) । —२) तु. तत्र नैकोऽपि चालेत; ना१. तेषु नैकोऽपि चान्ते; ना२.
तत्र चालेत न चैकः; ग्र४. तत्र नैको विभाति (मूलवच) । —३) तु. चेमौ; ना२. चोमौ; रा. ते१.
नेयै । तु. ना१. लोलयन्द्वा०; ग्र१. म२.३. लोलयन्द्वा०; म४. लोलयन्द्वा० । ग्र१. ०विविक्षौ । —४) तु.
२० सु. म२-५. कल्या; ना२. ग्र२(मू.). कल्या । ग्र३(मू.). भुवनफलकैः; म२-५. सह बहुकलः ।
ना२. प्राणिसारैः; ते२. प्राणिशान्तैः; ग्र१. म२. प्राणिनाशैः; म३-५. प्राणिसारे ॥

म. ५०७७ (२२१४)। वाग्भटस्य काञ्चानुशासने (का० ४३, पू० ६) १ । कविकण्ठा-
भरणे (का० ४, पू० १३७) ४ (चन्द्रकल) । सुसु. १३१.५४ (चन्द्रकल) । सुभा. पू०
३७४.१९९ । सुर. पू० १००.३ (भर्तुं) । सूहा. ३५.५० (भर्तुं) ॥

२५ आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं
व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालोऽपि न ज्ञायते ।
दृष्टा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते
पीत्वा मोहमर्यां प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ ४३ ॥

आदित्यस्येति ॥ आदित्यस्य सवितुर्गतागतैर्गमनागमनैः । भावे निष्ठा । अहरहः
२० प्रतिदिनं जीवितं आयुः संक्षीयते क्षयं गच्छति । वहनि कार्याणि कर्तव्यान्येव भारा-
स्त्वैर्गुरुभिः दुर्द्वैर्व्यापारैर्गृहारामादिनिर्माणैः कालः समयो [पि] न (वि) जा-

यते न प्रतियते । जन्मोत्पत्तिः जरा वार्षकं विपत्तिरापत् मरणं नाशः । जन्म च जरा च विपत्तिश्च मरणं चेति द्वंद्वैकवद्वावः । 'सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवद्वती' ति । तदृष्ट्वा विलोक्य त्रासो भयं च नोत्पद्यते । 'समानकर्तुकयोः पूर्वकाले' इति त्रास- क्रियापेक्षया पूर्वकालत्वादर्शनत्रासक्रिययोः समानकर्तुकत्वाच दशः क्त्वाप्रत्ययः । उत्पत्तिक्रियायास्तु त्रासकर्तुकत्वेन च त्रासप्रधानक्रियापेक्षया पूर्वकालेन भवित- ५ व्यम् । अप्रधानक्रियापेक्षया विप्रयोगात् । यथा स्वरस्मृत्यनाशं निरस्ति मे तथोक्तं पौर्वकाल्यं क्रियाणां यद्वास्तवं तदुपेक्षणीयत्वं पौर्वकाल्ये किं तासां प्राधान्येतरचि- न्त्वयेति । जगल्लोकः मोहमयीमश्चानविकृतिं । विकारे मयद् । प्रमादोऽनवधानता । तासेव मदिरां सुरां पीत्वा नियेव्य उन्मत्तभूतं उन्मत्तं जातम् ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्] ।

१) तु२. जीवनं (जीवितं) । —२) तु. ना२. °कार्यभाग°; ग्र१.२(मू). म१—३. °भास- १० कार्य° । तु१. सु. ना२. ग्र१. म१—४. काले न विजायते । —४) ना२. मोहमयी— ॥

भ. १३१ (३३१); सुभाष. ७८ । ज्ञानितशतके ४.२४ (हे. प० ४२९) सु. ३३२७ ।
सुभा. प० ३६९.८० । सुहा. १९६.२५ (भर्तु) ॥

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवंसो मत्वा मुधा जन्तवो
धावन्त्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्त्विक्याः ।
व्यापारैः पुनरुक्तभूतविषयैरित्थंविधेनामुना
संसारेण कदर्थिता वयमहो मोहान्न लज्जामहे ॥ ४४ ॥

१५

रात्रिरिति ॥ पुनः भूयो रात्रिः रजनी सैव तादृश्येवेत्यर्थः । अतीतायां रात्रौ ये व्यापाराः त एव आगामि[नी]ष्वपि क्रियन्त इति तादृक्त्वम् । पुनः भूयोऽपि स एव तादृगेव दिवसो वासरः । गतेषु दिवसेषु ये व्यापाराः कृताः त एव आगामिनीष्वपि क्रियन्त इति तादृक्त्वम् । अतीतानां नक्तंदिवानामागामिनां च सदा सार्वकालं न कश्चिद्विशेष इति मत्वा ज्ञात्वापि जन्तवः शारीरिणः तथैव पूर्व- मिव निभृतं निश्चलं यथा भवति तथा प्रारब्धतत्त्विक्याः उपकारं (?) तत्तद्व्यापारं उद्यमिनः उद्योगवन्तो धावन्ति आशु परिभ्रमन्ति । पुनरुक्तभूतविषयैः द्विगुणानु- भूतैरनिद्र्यायैः व्यापारैः कर्मभिः इत्थंविधेन एवंप्रकारेण अमुना संसारेण भवेन २५ कदर्थिताः परिभूताः वयं मोहादृशानात्कथं न लज्जामहे । (प्रकाशो लज्जये वीडे लज्जते पदे इति ?) । तदेवं कृतान्येव क्रियन्ते भुक्तान्येव भुज्यन्ते इति लज्जानिमित्ते विद्यमाने ऽपि कथं न लज्जामहे इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) तु१. सु. ना२. ते२. ग्र४. मुदा; ना३.४. ग्र२.३.५. सदा (मुधा) । —२) सु. उद्य- मितास्तथैव; ना२. उद्यमिनस्त एव । ना१.२. निभृतं; ग्र१. निभृताः; म२. निभृता- । ना४. ग्र२.३. ३० प्रारम्भ° (ग्र३. प्रारब्ध° इति मूलवदपि) । तु. °तन्तुकिया; ग्र१. °दत्तकियाः । —३) ना२. °भुक्तविरसैर्; ग्र२(मू). °भुक्तविषयैर्; ग्र३. °पक्षविषयैर् °भूतविषयैर् । —४) ना२. म१. मोहान्न जानीमहे; म४. मोहो न लज्जामहे ॥

भ. ५७७८ (२६२६) । सुभा. प० ३७५.२२७ ॥

न ध्यातं पदभीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्तये
 स्वर्गद्वारकवाटपाटनपदुर्धमेऽपि नोपार्जितः ।
 नारीपीनपयोधरोरुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं
 मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ ४५ ॥

१ नेति ॥ ईश्वरस्य परब्रह्मात्मकस्य शम्भोः पदं चरणं विधिवत् शाखोककमेण
 थवणमनननिदिध्यासनलक्षणेन संसारस्य भवस्य विच्छिन्तये विच्छेदाय न ध्यातं
 न चिन्तितम् । एतेन शंकरस्य पदध्यानात्संसारविच्छिन्तिर्भवतीत्युक्तम् । तथा च
 श्रुतिवाक्यानि । तरति शोकमात्मवित् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । ब्रह्मविदामोति
 परम् । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान्कामान् । “यदा
 ॥ चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥”
 तिष्ठति[तु] तावदुत्तमः पक्षो मोक्षः । मूढाः सांसारिकाः मध्यममपि न साधयन्ती-
 त्याह । स्वर्गद्वारस्य नाकप्रतीहारस्य कवाटपाटनेऽररोद्देदने पदुर्धक्षो धर्मां ज्योतिष्ठो-
 मादिरूपोऽपि नोपार्जितो न संपादितः । सोऽपि मदोन्मत्तानां न संभवति । तर्हि-
 धमः पक्षोऽस्त्वत्याशङ्क्य सोऽपि नास्तीत्याह । नारीणामवलानां पीनयोः पीवरयोः
 ॥ [पयोधरयोः] स्तनयोरुवौः सकथ्योश्च युगलं युग्मं स्वप्ने स्वप्नावस्थायामपि नालि-
 ङ्गितं नाश्चिन्दृष्टम् । किसुत जाग्रदवस्थायाम् । तर्हि किमर्थमसदीयं जन्मेत्याशङ्क्याह ।
 मातुजनन्या यौवनं तारुण्यमेव वनमारामः । तस्य छेदे लवने वयं केवलं कुठाराः
 परशावः । अपल्येषु सुतेषु (जातेषु) जननी जीर्णा भवति हि ॥ [शार्दूलविकीर्तितम्]

१) तु१. संसारमुच्छितये; तु२. संसारनुच्छितये । —२) तु. सु. नार. °कपाट० । —३)
 २० तु२. नार. °युगुलं; म१.३. °युगली; म४. °युगले; म५. °युगलै । म१.३. नालिङ्गिता; म५. नालि-
 ङ्गिती ॥

भ. ३३१८ (१४०५) । शा. ४१५२ (भर्तुं०) । सुर. प० ९४.८ (स्फुटक्षेके) । सुभा.
 प० ३७४.२१८ (भर्तुं०) । चाणक्यनीतिदर्पणे १६.१ ॥

नाभ्यस्ता प्रतिवादिवृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता
 २५ खङ्गाग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ।
 कान्ताकोमलपङ्कवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये
 तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ४६ ॥

नाभ्यस्तेति ॥ भुवि पृथिव्यां वादिनां प्रत्यर्थिनां वौद्धजैनचार्वाकादीनां पाष-
 णडमतावलम्बिनां वृन्दस्य समूहस्य दमनी मर्दनी विनीतानां प्रथितानामुचिता
 ३० योग्या विद्या नाभ्यस्ता न शिक्षिता । खङ्गाग्रैः निश्चिन्द्रशिशुरैः साधनैः करिकुम्भ-
 पीठानां दन्तिशिरःपिण्डाग्राणां दलनैर्विपाटनैर्यशः कीर्तिः नाकं स्वर्गं न नीतं न

प्रापितम् । कान्तानां सुन्दरीणां कोमलस्य सुकुमारस्य पल्लवाधरस्य किसलयनि-
भोष्टस्य रसः स्वादः चन्द्रोदये सुधांशुप्रादुर्भावे न पीतः न स्वादितः । तारुण्यं
यौवनं शैल्यालये निर्मातुर्बृहगृहे । रिक्गृह इत्यर्थः । दीपचत्प्रदीप इव निष्फलं
ब्यर्थं गतं नष्टम् । अहो आश्वर्यम् । यौवने कर्तव्यमुत्तमं मध्यममधमं वा न कुत-
मित्याश्वर्यम् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु. सु. ना१.२. ग्र२.३.५. म३. भुवि वादिः; ते१. म२.४.५. प्रतिवादः । ग्र४. °शमनी
(°दमनी) । ग्र१. म२.३. महासंगरे (विनीतोचिता) । —२) ना२. खज्जालैः । ग्र२(मू.). करि-
कुदृ । ना२. °दमनैदृ (°दलनैदृ) । —३) ते२. प्रीतो (पीतो) । ते२. द्वैपवत् (दीपवत्) ॥

भ. ३६०३ (१५४५) सुभाष. १६८ । शा. ४१५१ (भर्तुं) । सु. ३४०० । सुभा. ४०
३७४.२१७ (भर्तुं) । सुर. ४० ९४.७ (भर्तुं) । सक. ५.५४.३ (४० ३१३) ॥ १०

विद्या नाधिगता कलङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितं
शुश्रूषापि समाहितेन मनसा पित्रोर्न संपादिता ।
आलोलायतलोचना युवतयः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः
कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेर्यते ॥ ४७ ॥

विद्येति ॥ कलङ्करहिता अपवादशून्या विद्या ब्रह्मविद्या । तथा च श्रुतिः । १५
“विद्यां चैवाविद्यां च यस्तद्रेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्रुते”
इति । वित्तं च धनं च नोपार्जितं न संपादितम् । समाहितेन नियमितेन मनसा
चेतसा उपलक्षितः । इत्यंभूतलक्षणे दृतीया । पित्रोः प्रसूजनयित्रोः शुश्रूषा
वरिवश्यापि न संपादिता । आसमन्ताल्लोलानि चलानि आयतानि दीर्घाणि लोच-
नानि नेत्राणि यासां ता युवतयः तरुण्यः स्वप्नेऽपि स्वप्नदर्शनेऽपि नालिङ्गिता न १६
परिरब्धाः । अयं कालः अनेहा परपिण्डे परान्ने लोलुपतया सस्पृहत्वेन काकैः वलि-
भुमिरिव प्रेरितो नीतः । वडवानलमेव निर्वापयितुकामैरसाभिश्चतुर्णां पुरुषार्थीनां
मध्ये एकोऽपि न निष्पादित इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

[अद्याद २२ वी. १० कोशे नालित] १) ग्र१. नाधिकृता । —२) ना१. विश्रूषा च; ग्र.३.
३.५. शुश्रूषा च । ते१. समीहितेन । —३) ग्र२(मू.). आलोलाचल० । ग्र१.४. °लोचनाः । रा. २५
ते. ग्र१.४.५. प्रियतमाः (ग्र४. युवतय इत्यपि) । —४) तु. व्यर्थं जन्म गतं मरीयमधुना शंभो
प्रसीद प्रभो । म३. पितृपिण्डः । ना२. प्रोशताः; सु. ना५. ग्र३.५. प्रेरिताः; ग्र२(मू.). प्ररिताः;
म६. प्रेरसे (प्रेरते) ॥

भ. ३०८८ (२७९६) । सुर. ४० ९४.१ (स्फुटस्लोके) । सुभा. ४० ३७५.२२५ ॥

वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते
समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः । ११

इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतना

गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ४८ ॥

वयस्मिति ॥ वयं येभ्यो जाता उत्पन्नाः । पूजायां बहुचक्षनम् । ते चिराय परिगताः स्वर्याताः खलु । यैः समं सह वृद्धा प्रथितास्तेऽपि स्मृतिविषयतां स्मरण-
गोचरत्वमेव गमिताः । इदानीमधुना प्रतिदिवसमनुदिनं आसन्नं संनिकृष्टं पतनं पातो येषां ते । एते वयं सिकतिलस्य बालुकावतो नदीतीरस्य तरङ्गिणीकूलस्य संबन्धिभिस्तुल्यमिदुमैस्तुल्यां सदृशीमवस्थां दशां गताः प्राप्ताः । यद्युत्पन्नं तत्तदवश्यं नश्यदीति विदित्वा स्थिरप्राप्तये यज्ञः कार्य इत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) तु. चिरमधु गता; ना१.५. रा. ते. प्र५. चिरपरिचिता । —२) तु. ये (यैः) । सु१.
१० ते२. संवृत्ताः । प्र४. स्मृतिविषयतां तेपि ते च गलिताः । —३) तु२. प्र१-४. एते सम; सु२. एत सम; सु३. एतेऽपि; म४.५. एतस्मिन् । तु२. म२. प्रतिदिनसमासन्नः; ना४.५. प्रतिदिवसमासन्नः । म३. °पतनं; म४. °पतनां । —४) तु२. मतास्तुल्यां । म४. तुल्यावस्था— । ना२. शिकतलः; प्र४. विकसितः; म५. असिकतलः ॥

भ. ५९३९ (२७२१); शतकावलौ १०२ । शा. ४११३ (भर्तुः) । अमितगते: सुभा-
१५ पितरखसंदेहे (का० ८२) ३३७ । सुभा. ष० ३७३.१७७ (भर्तुः) ॥

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदधं गतं

तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।

शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते

जीवे वारितरङ्गच्छलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥४९॥

२० आयुरिति ॥ नृणां मनुष्याणामायुर्जीवितकालो वर्षाणां संवत्सराणां शतं परिमितं परिच्छिन्नम् । तदधं तस्य वर्षशतस्यार्धं समांशः । ‘अर्धं समेऽशक’ इत्यमरः । रात्रौ रजन्यां गतं निद्रयेत्यर्थः । परस्यान्यस्य तस्यार्धस्य चापरमन्यदर्थं बालत्वे शौश्रवे वृद्धत्वे स्थाविरे च गतम् । शेषमवशिष्टं व्याधिभिः रोगैर्वियोगैर्विरहैश्च यानि दुःखानि तैः सहितं सत् सेवादिभिः श्ववृत्तिप्रमुखैः कर्मभिर्नीयते ।
२५ वारिणोऽभ्यस्तरङ्गवदूर्मिवच्छलतरेऽतिचपले जीवे प्राणे प्राणिनां जन्मनां सौख्यं सुखमेव कुतः । नास्तीत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

२) प्र१. तस्यार्धः (तस्यार्धस्य) । ना२. परः स (परस्य) । तु. चार्धमधिकं । —४) तु. °तुहुदसमे; ना२. °भङ्गचपले (°च्छलतरे) । ते१. सौख्यः (सौख्यं) ॥

भ. ९९६ (३०८); सुभाष. ८२ । सुभा. ष० ३७३.१८० । सुर. ७० ९४.९ (भर्तुः) ।

१० सुभापिताणीवे ३८.६ ॥

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः
 क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः ।
 जराजीर्णेरझैर्नट इव वलीमण्डिततनु-
 र्नरः संसारान्ते विशति यमधानीयवनिकाम् ॥ ५० ॥

क्षणमिति ॥ मनुष्यो न इव भरतवत् [संसारान्ते संसारावसाने] (संसार : एवाङ्गे नाटकाङ्गे) क्षणं किंचित्कालम् । अस्यन्तसंयोगे द्वितीया । बालो माणवकः [इति] यावत् । क्षणमपि काम्यत इति कामः । खीषु रसिको रागवान् युवा तद्वो मूर्त्वा । क्षणं वित्तैर्धनैर्हीनो भूत्वा । क्षणमपि च संपूर्णविभवः समग्रधनो भूत्वा । 'अर्थरैविभवा अपी'त्यमरः । क्षणं जरया वार्धकेन जीर्णः प्रशिखिलैरझैर्देहावयवै-रूपलक्षितो वलिभिः त्वग्जैः (तरङ्गैः) मण्डिततनुरलङ्घदेहो भूत्वा यमधानी ॥ [नी] यवनिकां तिरस्करिणी विशति प्रविशति । भरतोऽपि क्षणं बालवेषं विभर्ति क्षणं तहणवेषं क्षणमकिञ्चनाकल्पं क्षणं धनिकसदक्षप्रसाधनं क्षणं स्थविरजैपथ्यं च धूत्वा यवनिकां प्रविशति । नरस्य बाल्यादिदेहाः न उत्त्वेव क्षणिकाः । अवसाने चित्तेतापीत्यर्थः ॥ [चित्तरिणी]

१) तु. भूते (भूत्वा) । प्र१.४. "मपि च युवा । ना२. कामनिरतः । —३) म४. वलीमु- १५
 इडितः । —४) ना२. प्र२.३. संसाराङ्गे । प्र२.३. निविशति । तु१. ना२. ते१. प्र२.३.५. म४.५.
 यमधानी; प्र१. यमधानी । तु. सु. ना२. °जवनिकाम्; ते२. °यवनिका ॥

भ. २००४ (७७९); सुभाष. ३१७ । शा. ४०१४ (भर्तु०) । सु. ३३१९ (भर्तु०) ।
 सुर. ४० १५.१० (भर्तु०) । सुभा. ४० ३६८.३८ । सूहा. १९६.२२ ॥

यतिनृपतिसंवादः ॥

20

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः
 रुद्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।
 इत्थं मानधनाविदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं
 यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ॥ ५१ ॥

त्वमिति ॥ त्वं राजा भवान्नृपतिः । वयमप्युपासितायामभ्यस्तायां गुब्यां २५
 महत्यां प्रज्ञायां मतौ विषयेऽभिमानेन गवेणोन्नता उच्छ्रृताः । त्वं विभवैः संप-
 त्तिभिः रुद्यातः प्रथितः । नः अस्माकं यशांसि स्तोत्राणि कवयो विद्वांसो दिक्षु
 कुप्सु प्रतन्वन्ति विस्तारवन्ति । इत्थमनेन प्रकारेणावयोरप्युभयोरन्तरं मेदो माने-
 नाभिमानेन धनेन वित्तेन चाविदूरं संनिकृष्टम् । अलपमिति यावत् । मम तु विद्या-
 निमित्तमानोऽस्ति । तव तु धनमस्ति इत्येतावदेवान्तरम् । औन्नत्यं तुभयोरपि २८
 समानम् । अस्मासु यदि पराङ्मुखः पराचीनोऽसि वयमप्येकान्ततो नितान्तं
 निःस्पृहा वीतरागाः । निःस्पृहाणां राजभिः किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]
 नी० श० ११ (वै० श०)

१) ना२. वयमप्यपासितः । म३.४. °गुरुः । प्र१. °मानोजसः; म२. °मानौजसः; म४. °मानो-
जतः । —३) तु. म४. मानधनादिवूर०; ना१.२. मानधनाविवूर० । —४) प्र३(मू). यथ-
सात्स । म४. °पराह्लसुलोऽपि । तु१. निस्तृहा; तु२. ना२. निःस्तृहः; प्र४. म. निस्तृहः ॥

भ. २६५४ (१०७८); सुभाष. ३१० । शा. २०४ (भर्तुः) । सु. ३४७३ । सुभा. प२०
८०. ४२ । सक. ५.४०.५ (प२० ३०४) ॥

अर्थानामीशिषे त्वं वयमपि च गिरामीश्महे यावदर्थं
शूरस्त्वं वादिदर्पञ्जवरशमनविधावक्षयं पाटवं नः ।
सेवन्ते त्वां धनान्धा मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा
मय्यप्यास्था न ते चेत्त्वयि मम नितरामेव राजनगतोऽस्मि ॥५२॥

“ अर्थानामिति ॥ त्वमर्थानां धनानामीशिषे प्रभुर्भवति । ‘अधीगर्थदयेशा’मिति
कर्मणि वष्टी । वयमपि {यावदर्थं यावदभिषेयं यथा तथेत्यर्थः-रा-} (यावदिच्छं
यावती इच्छा तावदित्यर्थः । ‘यावदवधारण’ इत्यब्ययीभावः) । गिरां वाचामी-
श्महे खामिनो भवामः । त्वं शूरो विक्रान्तः । वादिनां प्रतिवादिनां दर्पस्य विद्या-
गवेस्य उपशमनविधौ नाशकृतौ नः अस्माकमक्षयमनविधिकं पाटवं दाक्ष्यम् । त्वां
भवन्तं धनान्धाः धनेन निमित्तेन व्यामोहं प्राप्ताः । मतिमलहतये तुद्धिमालिन्य-
नाशाय मामपि श्रोतुकामा: शूश्रूषवः सेवन्ते उपासते । मय्यपि ते तत्र आस्था
आदरो न चेत् मम मे त्वयि भवति सुतरामत्यर्थमास्था नास्ति । हे राजन् (एषोऽयं)
गतोऽस्मि यातो भवामि । राजानो यदि वीतरागान्स्वप्रीतये संभावयन्ति, तदा
वीतरागा अपि राङां सुदे राजभिः सङ्गं कुर्वन्ति न त्वात्मसंतोषाय । वीतरागाणां
नित्यसंतुष्टत्वादिति भावः ॥ [व्याघरा]

१) तु. ईश्वरस्त्वं (ईशिषे त्वं) । ना३.४. वयमतुलगि० । तु. ईश्वरा (ईश्महे) । तु. ना२.
यावदित्यं; सु. ना३-५. प्र२.३.५. म१.२. यावदिच्छं; प्र१. यावदिधीः । —२) रा. ते. °दर्पञ्जु-
पशमन०; म५. °ज्वरमयन० । तु. अक्षयः । तु१. पाटवाजः; तु२. पाटवनः । —३) ना१.३-५. रा.
ते. प्र४.५. धनाव्या; म५.५. धनार्थाः । ना२. अतिविमलधियोः; म१. म२. मतिमलगतये (म२.
०यो); म१. गतमलमतयोः; म४. सुविमलरतयोः; म५. सुविमलमतयो । तु. उस्मानपि (मामपि) ।
—४) प्र१. म१.२. मय्यप्यासा । तु. ना१.२. न चेते; प्र३(मू). न ते च । ना२. सुतराम् । तु.
सु. ते. एव (एव) । ना२. म१. नास्ति विन्तापि राजन्; ना५. रा. म३. एव राजनगास्था; म३.
एव राजनगतोस्मिन्; म५.५. एव राजनगताः सः (म४. गता सः) ॥

भ. ६०६ (२२०); शतकावलौ १०३; सुभाष. ३११ । सु. ३४७४ । सुभा. प२० ८१.४८ ॥

२० वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥ ५३ ॥

वयस्मिति ॥ इह संसारे वल्कलैस्तरक्षत्वग्निभर्वयं परितुष्टाः संतुष्टाः । त्वं च लक्ष्म्या राज्यश्रिया परितुष्टः । इह आवयोः परितोषः तुल्यः शेषः । राज्यश्रीरित्यु-
त्कषों निर्विशेषो भेदरहितः । तवापि राज्यश्रीः संतोषं जनयति ममापि वल्कलानि
संतोषजनकानि सन्ति । संतोषहेत्वोरेव भेदः न तु संतोषस्य । नन्वेवं तर्हि जगति
कोऽपि दरिद्रो नास्तीत्यादाङ्गाह । यस्य तुष्टा विशाला महती अस्ति स तु धनवा-
नपि दरिद्रो भव[ति]तु अकिञ्चनोऽस्तु । मनसि चित्ते परितुष्टे अर्थवान्धनिको दरि-
द्रोऽकिञ्चनकः [°चनो वा कः । न कोऽपीत्यर्थः ।] धनासको न संतोषेण उपयुज्यते
अपि तु मनःसंतुष्ट एवोपयुज्यते इत्यर्थः ॥ [मालिनी]

१) ना१. परितुष्टा । ना३-५. प्र२.३. च लक्ष्म्या (दुकूलः) । —२) सु२. ना३-५. रा.
ते. प्र५. इव; म४. -हित- (इह) । म३. परितोषे । तु१. निर्विशेषो; प्र४. निर्विकल्पो । —३) ॥
ते२. सति (स तु) । तु.रा. ते१. प्र४.५. म१.३-५. भवतु (भवति) ॥

भ. ५१२१ (२७२२); दशरथावलोके प२० १४३ (भर्तृ०) । शा. ३०८ (भर्तृ०) ।
सु. ३४७५ । रसराजहारे । सुर. प१० ५३.२ (भर्तृ०) । सुभा. प१० ७५.१७ (भर्तृ०) । रस-
रक्षप्रवीपिकायां । सक. ५.६४.४ (प१० ३२०; कृष्णमिथस) ॥

फलमलभशनाय स्वादु पानाय तोयं

शयनमवनिष्ठे वाससी वल्कले च ।

नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणा-

मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ ५४ ॥

फलमिति ॥ अशनाय भोजनाय फलं तिन्दुकबदरचूटामलकादि पानाय
पीतये स्वादु मधुरं तोयमुदकं जलमलम् । शयनं स्वापः अवनिष्ठे भूतले अलम् ।
वाससी अंशुके च वल्कले अलम् । नवं नूतनं धनं द्रविणमेव मधु मैरेयं तस्य पाने-
नास्तादनेन भ्रान्तान्युन्मत्तानि सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि येषां तेषां दुर्जनानां
खलानां अविनयं दुर्विनयं अनुमन्तुं नोत्सहे न व्यवस्यामि । मानिनामयं स्वभावो
यत्कण्ठगतैरपि प्राणीः खलान्मूर्खाद्वायन्ते ॥ उक्तं च ॥ “अधमा धनमिच्छन्ति
धनमानौ तु मध्यमाः । उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धन”मिति ॥ [मालिनी]

१) ना१. फलमुळः; प्र१. म२. सिलमलः । ना२. °नायालं च (°नाय स्वादु) । —२) रा.
ते. प्र४. म४.५. द्वितिरपि शयनार्थं (म४.५. °र्था); ना३-५. शयनमवनिष्ठं । तु. वल्कले वाससी;
रा. ते. प्र४.५. वाससे वल्कलं । —३) ना१. धननवं; ना२. धनलवं; प्र१. म२.३. परधनं; म१.
वरधनं (नवधनं) । ना१. °मधुपानं । प्र३(मू.). ऋाम्यं (°भ्रान्तं) । —४) तु.सु. अनुन-
यम्; प्र३(मू.). अपिनयम् । तु. अनुगन्तुं । तु (दी. पा). अविनयमभिनेतुं; प्र१. अविनयमभि-
मन्तु ॥

भ. ४३७२ (१९३४) ॥

अशीमहि वयं भिक्षाभाशावासो वसीमहि ।

शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥ ५५ ॥

अशीमहीति ॥ वयं भिक्षाभाशी(शी)महि भुजीमहि । आशा दिश एव वासो
वसनं वसीमहि परिदधीमहि । महाः पृथिव्याः पृष्ठे तले शयीमहि स्वपामः ।
ईश्वरै राजभिः किं कुर्वीमहि विदधीमहि । न किञ्चिदित्यर्थः ॥ [अनुष्टुप्]

[अडयाद् २९, इ २, कोशे नास्ति] १) तु१. आसेमहे; तु२. आशेमहे; सु. ना३. प्र३.५.
अश्रीमहि; ना१. आशीमहि; प्र२(मू.). अशीमहि । —२) ते२. यशोवासो; म३. आशावासं ।
तु१. वशीमहि । —३) तु. शयीमहे; प्र५. शयामहि । —४) तु१. कुर्वेमहि; प्र२(मू.). उर्मीमहि ।
म४.५. महीश्वरैः (किमीश्वरैः) ॥

भ. ७२६ (२७०); सुभाष. ३१९ । शा. ४१०४ (भर्तुँ) । प्रबन्धचिन्तामणी १८० ।
सुभा. पृ० ३६७.७ । चन्द्रालोकटीकायां ६.१३ ॥

न नटा न विटा न गायका न च सम्येतरवादञ्जुञ्जवः ।

नृपमीक्षितुमत्र के वयं स्तनभारानमिता न योषितः ॥ ५६ ॥

नेति ॥ वयं नटा भरता न भवामः । विटाः पल्लविकाशं न भवामः । गायकाः
गायन्तोऽपि न भवामः । सम्येतरेण सम्याग[न]हेण वादेन जल्पितेन ज्ञुञ्जवो
वित्ता: सम्येतरवादञ्जुञ्जवः । ‘तेन वित्तञ्जुञ्जुपत्त्यणा’विति ज्ञुञ्जपत्त्ययः । स्तनयोः
कुचयोर्मारेण आनमिता ईषञ्ज्ञी(चिन्नी)कृता योषितः खियो न भवामः । हे नृपते
राजन् ईक्षितुं द्रष्टुमत्र तेपां नटादीनां मध्ये वयं के । न को[के]ऽपीत्यर्थः ॥ [वैताली-
यास्वयमधेसमृतम्]

१) ना१. न विटा न नटा । —२) तु. न परदोहनिविष्टचेतसाः । रा. प्र२(मू.), न हि
(न च) । ना२. सम्यान्तरवाद० । ना१.२. प्र१.५. चञ्चवः । —३) ना१. प्र४. नृप वीक्षितुम्;
प्र२(मू.), नृपते वीक्षितुम् । —४) प्र२(मू.), स्तनभारानमिता । तु२. योषिताः ॥

भ. ३३१९ (१४०६); शतकावलौ १०३; सुभाष. ३११ । सुभा. पृ० ८०.३० । सुर.
पृ० २४६.४३ (स्फुटस्लोके) । सूहा. ४०.३७ (भर्तुँ) ॥

२५ विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा

विघृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।

इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्रुतुर्दशा भुजते

कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥ ५७ ॥

विषुलेति ॥ पुरा पूर्वसिन्काले विषुलहृदयैरुदारचित्तैः धन्यैः कृतार्थैः कैश्चिद्-
दक्षप्रभृतिभिः जगल्लोको जनितं स्थाम् । अपरैरन्यैर्विजितं पराजितम् । अन्यैरि-
तर्वैर्विजित्य जित्वा तृणं यथा यवसमिव दत्तं वितीर्णं च । इह संसारे अन्ये केचन
धीरा धृतिमन्तश्चतुर्दश भुवनानि लोकान्मुजते नुभवन्ति । पुंसां पुरुषाणां कति-
पयानां पुराणां नगराणां स्वाम्ये आधिपत्ये सति एषोऽयं मदरूपो ज्वरः कः । तुच्छ
इत्यर्थः । सर्वैरप्यात्मापेक्षया उल्लङ्घनवलोक्य गवां न कर्तव्य इति तात्पर्यम् ॥
[हरिणी]

१) ना३. प्र२ (मू). धन्यैः कैश्चिं; ना३-५. धन्यैरेत०; रा. ते. प्र३ (मू).४. ईशैरेत०;
म३. ईशैः कैश्चिं; म४.५. एकैरेत० (धन्यैः कैश्चिं) । म३. जगब्रियुं । —२) ना१. प्र२ (मू).
विजितम् (विजृतम्) । प्र५. चान्यैरू (चान्यैरू) । ना१. विनिन्द्य । तु३. म४.५. तुणा (तृणं) ॥
—३) सु. इह च; ते१. अह ह; प्र२ (मू). इह वा । तु. सु. वीराश् (धीराश्) । —४) प्र४.
पुरुखास्म्यैः ॥

भ. ६१५५ (२८२९); शान्तिशतके २.१३ (हे प० ४१७); सुभाष. ३१० । सु.
५३२ (भर्त०) । शेमेन्द्रस्य सुकृतिशिलके (का० २. प० ५२; भर्त०) । सुभा. प० ८०.३७
(भर्त०) । सक. ५.३९.१ (प० ३०३; भर्त०) । सूहा. १६७.२२ ॥

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न जातं नृपशतै-
भुवस्तस्या लाभे क इव बहुमानः क्षितिभृताम् ।
तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशोऽपि पतयो
विषादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥ ५८ ॥

अभुक्तायामिति ॥ यस्यां भुवि नृपशतैर्बहुभी राजभिरभुक्तायामपालितायां
सस्यां क्षणं त्रिशत्कलात्मकं कालमपि न जातम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तस्या
भुवो लाभे क्षितिभुजां राजां क इह[व] बहुमानः का श्लाघा । असाधारणे लाभे
श्लाघा युक्ता भवति । भूलाभस्तु सर्वैनृपसाधारणः । तस्मादयुक्तो बहुमानः । तस्या
भुवोऽशस्याप्यंशे तदवयवस्य भागस्य लेशोऽपि स्वभावावयवेऽपि पतयो बहवः
प्रभवः । इत्थमत्यल्पा जडा राजानो विषादे शोके कर्तव्ये विधेये सति प्रत्युत वैप-
रीत्येन मुदं हर्षं विदधति कुर्वन्ति ॥ [विवरिणी]

१) ना३.४. प्र४. क्षणमिव । —२) सु३ (मू). लोभे । ते२. कैव; प्र५. म४.५. क इह ।
ना१. प्र२.३. म४.५. क्षितिभुजाम् । —३) ना३. यदंशस्या० । ना२. यदवयव० । तु. लेशो रूपतयोः
सु. ना३.४. प्र५. "लेशाविपतयोः; प्र५. "देशेपि पतयो । —४) ना३. जहाः; म२. मृडाः; म५.
जनाः (जडाः) । ना२. प्रस्तुतमुदाम्; म४. प्रत्युतमिदम् ॥

भ. ५०७ (११३); सुभाष. ३१० । सु. ५३३ (भर्त०) । सुभा. प० ८०.३४ (भर्त०) ॥

मृतिपण्डो जलरेखया वलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः

स्वांशीकृत्य तमेव संयुगशतै राजां गणा भुजते ।

ते दद्युर्ददतोऽथ वा किमपरं क्षुद्रा दरिद्रा भृशं

धिगिधिक्तान्पुरुषाधमान्धनकणान्वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥५९॥

मृतिपण्ड इति ॥ जलरेखया सलिलश्रेण्या वलयितो वैष्टितः सर्वोऽप्ययं मृदो
मृतिकायाः पिण्डः कवलः अणुः स्वल्पः ननु । तमेवाणुं मृतिपण्ड { स्वांशीकृत्य
स्वभागीकृत्य-रा- } (अंशीकृत्य) भागीकृत्य भंशान्कृत्वा संयुग (संगर) शतैः
अपरिमितैः संयुगैः राजां नृपाणां गणाः समूहाः भुजते नुभवन्ति । ते नृणा दद्यु-
विंतरेणुः । अत्र काकुरनुसंधेया । न दद्युरित्यर्थः । अथ वा क्षुद्रा अत्यवपा: भृशम-
त्यर्थं दरिद्राः अकिञ्चनास्ते राजानः किं यदलपं (वि) ददते वितरन्ति । अत्रापि काकुः ।
अहो आश्र्यर्थम् । तेभ्यो दरिद्रेभ्योऽपि नृपेभ्यो धनकणान्विच्छलेशान् ये वाङ्छन्ति
अभिलयन्ति तान्पुरुषाधमान्धिकृष्टान्धिक् । ते अत्यधमा इत्यर्थः । धिग्योगे द्वितीया ।
“उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयात्रेहितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि
दद्यते” इति ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१५ १) तु२. दलयितः (वलयितः) । तु१. निर्गुणः; तु२. दुर्गुणः; प्र४. नश्वरः; प्र४. नन्वणून्
(नन्वणुः) । —२) सु. ते. येऽशीकृत्य; ना१. त्वेकीकृत्य; ना२. प्र२ (दी). भागीकृत्य; प्र१२ (मू).
तं स्वीकृत्य; प्र३. म१-३.५. त्वंशीकृत्य; प्र४. व्यजीकृत्य (स्वांशीकृत्य) । तु. स एव; प्र४. तदेव
(तमेव) । ना२-५. रा. प्र२. संगर० (संयुग०) । तु. गणै (गणा) । —३) तु२. दे-; सु. ना१.
प्र१. म१-४. नो (ते) । सु२.३. ददतोऽपि; ना१. प्र१.३-५. म१.२.४. ददतेऽपि; ना२. दय-
२० तोऽथ; ते२. धधतोऽथ; म३. धधतेऽपि (ददतोऽथ) । तु. न किमपि; सु. किमपि ते; ना१. किय-
दहो; ना४.५. प्र२.५. कियदपि; प्र१.३. म१.२.४.५. किमपि तत् (किमपरं) । —४) प्र१. विकांसान्
(धिगिधकान्) । तु. धनकणं; प्र३ (मू). धनगणान् । प्र१. म१.२. तेभ्यो हि ये ॥

भ. ४१५२ (२२४५); शतकावलौ ११०; सुभाष. ३१० । सुभा. प० ८०.४०. ॥

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्झि धवलं

कपालं यस्योच्चैर्विनिहितमलंकारविधये ।

नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना

नमद्धिः कः पुंसामयमतुलर्दर्पज्वरभरः ॥ ६० ॥

स इति ॥ मदनरिपुणा मन्मथवैरिणा यस्य धवलं अवदातं उच्चैरविकं कपालं
करोटिः मूर्झि शिरसि अलंकारविधये मण्डनकृते विनिहितं न्यस्तं स कोऽपि वर्ण-
३० नितुमशक्यः जातः उत्पन्नः आसीदभूत् । अस्य जन्म सार्वकमित्यर्थः । अधुना
इदानीं प्राणानां स्वकीयानामस्यनां त्राणे रक्षणे प्रवणा यज्ञवती मतिर्येषां तैः नमद्धिः
वन्दनकैः कैश्चित्कतिपयैर्नृभिः पुमिभिः निमित्तभूतैः पुंसां पुरुषाणामयं दद्यते ।

अतुलो निरपमः दपां गवे एव ज्वरो व्याधिविशेषः । वयं दशाननमप्यतिशेमहे
ब्रह्माणमप्यतिशेमहे एवंरूपः कः । तुच्छ इत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) तु. कोऽप्यस्मिन् । —२) प्र२ (मू). विनिहतम् । —३) तु२. °प्रणवमतिभिः । —४)
तु. नमद्रीवैः; ना१. महद्विः कः; म३. नमद्विः किः । प्र४. °ज्वरमदः (इत्यपि) ॥

भ. ३६८० (३१०६) । सुभा. पृ० ८०.३६ ॥

मनःसंबोधनम् ॥

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा
प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय क्लेशकलिलम् ।
प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगणो
विविक्तः संकल्पः किमभिलिषितं पुष्यति न ते ॥ ६१ ॥

परेषामिति ॥ हे हृदय चित्त परेषामन्येषां चेतांसि मनांसि प्रतिदिवसमनु-
दिनं बहुधा बहुविद्यैः प्रकारैराराध्य संसेव्य प्रसादं प्रसन्नतां नेतुं गमयितुं क्लेशक-
लिलं दुःखगद्वनं किं किमर्थं विशसि प्रविशसि । तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह । त्वयि
भवति अन्तरभ्यन्तरे बाह्यानुसंधानं विहाय प्रसन्ने स्वति स्वयमात्मनैव उदितम्-
त्पञ्चं चिन्तामणीनां रोहण(गण)रक्षानां गणः समूहो यत्र तादृशो विविकः पूर्तो^{१५}
विषयाभिलाषविहीनः संकल्पो मानसं कर्म ते तत्र किमभिलिषितं न पुष्यति न
पुष्णाति । सर्वेभिलिषितं पुष्णाति । सर्वेषामपि कामानां मनःसंतोषप्रयोजनक-
त्वादस्य मनः संतुष्टं तस्य सर्वे कामाः सन्तीत्यर्थः ॥ उक्तं च ॥ 'सर्वाश्च संपदस्तस्य
संतुष्टं यस्य मानसम् । उपानद्वृद्धपादस्य ननु चर्मास्तृतैव भू'रिति ॥ [शिखरिणी]

२) तु२. विशसि; म४. वहसि । सु२. हृदये; ना२. हृदवं । मु२. प्र४. क्लेशविकलम्; रा. ते.^{२०}
क्लेशकलितम्; म३. क्लेशसलिलम् । —३) प्र१. म२.३. त्वय्यर्थे (त्वय्यन्तः) । प्र३ (मू). म१-३.
स्वयमुचितं । सु. ना२. म४.५. °गुणो; ना१. °गणे । —४) प्र२ (टी). विविक्तः; प्र४. विभक्तः ।
ना१. संकल्पो । प्र२ (मू). किमभिलिष्यति । ना१. पुष्य तनुते; ना४. प्र२ (मू). पुष्यतु न ते ॥

भ. ३१७५ (१७२६); सुभाष. ३१२ । सु. ३४१० (५३४; शहुकल्प) । सुभा. पृ०
३१८.४५ (शहुकल्प) ॥

२५

परिभ्रमसि किं मुधा कचन चित्त विश्राम्यतां
स्वयं भवति यद्यथा भवति तत्था नान्यथा ।
अतीतमननुस्मरन्नपि च भाव्यसंकल्पय-
न्नतर्किंतगमागमाननुभवामि भोगानहम् ॥ ६२ ॥

परिभ्रमसीति ॥ हे चित्त हृदय मुघा वृथा किं किमयं परिभ्रमसि परिभ्रमणं करोयि । कचन कुत्रचित्प्रदेशे विश्राम्यतां विथामः कियताम् । यथथा भवति तत्तथा भवति । अन्यथा प्रकारान्तरेण न भवति । अहं अतीतं कर्म अननुस्मरन्न-ननुस्मृत्वा[त्य] भावि कर्म चाप्यसंकल्पयन् यज्ञमकुर्वेन अतर्कितगमागमान् अवान्निष्ठतगतागतान्मोगान्मुखदुःखात्मकान् अनुभवामि अनुभोक्ये ॥ [उप्ती]

१) तु१. मुदा; ना२. युधा; ग्र१. म. वृथा; ग्र४. वृथा (मुघा) । तु२. विभ्राम्यतो; म१-३. ५. विभ्रम्यतां । —२) ग्र१. म१-२. यदा; म३. यथा (स्वयं) । —३) तु. ग्र४. अतीतमनुविसर-रन्; ग्र१. अतीतमनुसंसरन् । तु. वाव्य० (भाव्य०) । तु. संकल्पवत् । —४) तु. कुर्तर्कगमनाग-माननुभवामि; ना३-५. रा. ते. ग्र४-५. अतर्कितसमागमान० । ना२. भोगाननम् ॥

" म. ३९६३ (१७१८) । सु. ३१५३ (लेमेन्द्रस्य) । सुर. पृ० ९२.९ (शुक्टश्लोके) ॥

एतस्माद्विरमेन्द्रियार्थगहनादायासकादाश्रय

श्रेयोमार्गमनेकदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ।

स्वात्मीभावमुपैहि संत्यज निजां कछ्लोललोलां गति

मा भूयो भज भङ्गुरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना ॥ ६३॥

१) एतस्मादिति ॥ हे चेतः एतस्मादसात् आयासकादायासकर्तुरिन्द्रियार्थगह-नात् विषयारुणाशात् ? । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शश्च विषया अमी । गोचरा इन्द्रियार्थश्चेति' अटव्यरणं विधिनं गहनमिति' चामरः । विरम मनिवर्तस्व । क्षणा-दृष्ट्यादेव कालादनेकेयां बहुनां दुःखानां संसारक्लेशानां शमने नाशने एव व्यापारे कर्मणि दक्षं पेशलम् । श्रेयसः मोक्षस्य । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसा-२) मृत्युमरः । मार्गं पन्थानमाश्रय भज । स्वात्मीभावं ब्रह्मभूयमुपैहि प्राप्नुहि । कछ्लो-लोलां तरङ्गचञ्चलां निजां स्वकीयां गति गमनं संत्यज सम्यग्जहीहि । भूयः पुनः पुनः भङ्गुरां नाशस्वभावां भवरतिं संसारप्रीतिं मा भज न सेवस्व । अधुनेदार्नीं प्रसीद प्रसन्नं भव । चित्तव्याजेन लोकेभ्यो बुद्धिमुपदिशति ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) म२.३. एकस्माद् । तु० मोगाभ्यः; ना२. °खेदाश्रयात्; ते१. °कादायसः; ग्र४. म२. "कादा-३ श्रयात्; म५. °कौदाश्रय । —२) ना२. श्रेणोमार्गम् । तु. सु. ना१.२.५. रा. ते. ग्र४. अशेष०; म५. —विशेष० । ना२. °दुःखशमनं; ते१. °दुःखमशन० । ना३.४. °व्यापात० । ना२. °दक्ष-; म४. °दक्षः । —३) तु२. ते१. ग्र१. उपैहि (उपैहि) । ना२. मति (गति) । —४) ते२. मुज-(भज) ॥

म. १४५० (५७१) । सुर. पृ० ९२.१९ (मतु०) ॥

मोहं मार्जय तामुपार्जय रतिं चन्द्रार्धचूडामणौ

चेतः स्वर्गतरङ्गिणीतटभुवामासङ्गमङ्गीकुरु ।

को वा वीचिषु बुद्धेषु च तडिष्ठेखासु च श्रीषु च

ज्वालाग्रेषु च पञ्चगेषु च सरिद्वर्गेषु च प्रत्ययः ॥ ६४ ॥

मोहमिति । हे चेतश्चित्त मोहमज्ञानं मार्जय अपनुद । चन्द्रस्य सुधांशोः अर्धः कला चूडामणिः शिरोरत्नं यस्य स चन्द्रार्धचूडामणिः शंभुस्तस्मिन् । तां उपनिषत्सु प्रतिपादितां रतिं उपार्जय संपादय । स्वर्गतरक्षिण्याः भागीरथ्याः तटभुवां तीरभूमीनां आसङ्गं उपाश्रययं अङ्गीकुरु स्त्रीकुरु । तत्र हेतुमाह । वीचिषु तरङ्गेषु च सरिद्वुहुदेषु जलविकारेषु च तदिलेखासु विशुच्छेणीषु च श्रीषु संपत्तिषु ज्वालाग्रेषु । वक्षिषिखाग्रेषु च पञ्चगेषु भुजंगेषु च सरिद्वगेषु नदीगेषु (सरिद्वगेषु नदीरेषु) च प्रत्ययो विश्वासः कः । नास्तीत्यर्थः । वीच्यादिकमिदमखिलं श्रियामुपमानं, यथा वीच्यादिकमस्थिरं तथा श्रियोऽप्यस्थिराः । तस्मान्मोहपहृत्य शिवे रतिमुपार्ज्य गङ्गाकूलं सेवेत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) प्र२ (मू). उपाश्रय (उपार्जय) । —२) ना२. °तटभुवामासं समाजीकुरु । —३) प्र१. १८ म४. को वीचीषु च; प्र४. 'को वा विद्विषु' (इत्यपि) । ना१. प्र४. म१.३. तटिलेखासु; प्र२ (मू). तटिलोलासु; प्र३. तटिद्वलीषु; म४.५. तटिद्वलीषु । प्र१. म२. तटिं (प्र१. °टि)लोलामतलीषु च । तु. वलीषु; सु. ते२. म२. च लीषु; ना१. योषित्सु (च श्रीषु) । —४) ते२. ज्वालाशेषु । तु. सरि-सपेषु; सु. सरीसपेषु (च पञ्चगेषु) । तु. प्र३ (मू). सरित्पूरेषु; सु. ना१.२. प्र२. सरिदेषु; रा. ते. ना५. प्र५. सुहृदगेषु; म४.५. सरित्पूरेषु ॥

भ. ४९८२ (१२५६) ॥

चेतश्चिन्तय मा रमां सकुदिमामस्यायिनीमास्यथा

भूपालभ्रुकुटीकुटीविहरणव्यापारपण्याङ्गनाम् ।

कन्थाकञ्चुकिनः प्रविश्य भवनद्वाराणि वाराणसी-

रथ्यापङ्किषु पाणिपात्रपतितां भिक्षामपेक्षामहे ॥ ६५ ॥

चेत इति ॥ हे चेतश्चित्त अस्यायिनीमस्थिरमिमां परिवद्यमानां रमां लक्ष्मीं आस्यथा तात्पर्येण भूपालानां नृपाणां भ्रुकुट्यः भ्रुभङ्गा एव कुट्यः कुटीराणि तासु विहरणं व्यापारः विहरणे व्यासङ्गो यस्याः सा तथाविधां पण्याङ्गनां वेद्यां नृपालभ्रुकुटीरविहारवेद्याङ्गामित्यर्थः । सकुदेकवारं चिन्तय विचारय । आस्यथा यलेन मा अलम् । कन्थाकञ्चुकिनः जीर्णवसनखण्डप्रोतवारवाणवन्तः सन्तः । वयमिति शेषः । वाराणस्यां काश्यां रथ्यापङ्किषु वीथिश्वेणीषु भवनानां गृहाणां द्वाराणि प्रतीहारान्प्रविश्य समागत्य पाणौ हस्ते पात्रममत्रं तस्मिन्पतितां विनिहितां भिक्षां भिक्षाङ्गमपेक्षामहे इच्छामहे ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु. प्र४. मा श्रियं; ना३. मा रसां; ते२. मा रमा (मा रमां) । ना१. ते. प्र१.३. आस्यायिनीम् । ना२. आश्रय (आस्यथा) । —२) ना२. ते. °भ्रुकुटी०; प्र१. °भ्रुकुटी० । प्र२ (मू). °वितरण०; म४. °विरहिण० । —३) ना२. कम्बां । तु. °कञ्चुकिन-१ । तु२. ना२. भुवन० । —४) ना२. रथ्यावीथिषु । तु२. वाणिपात्र० । म२. अवेक्षामहे ॥

भ. २३०४ (१२०); शतकावलौ १०५ ।
नी० श० २० (व० श०)

अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वयोर्दाक्षिणात्याः
पश्चाल्लीलावलयरणितं चामरग्राहिणीनाम् ।

यद्यस्त्येवं कुरु भवरसास्वादने लम्पटत्वं
नो चेचेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥ ६६ ॥

अग्रे इति ॥ अग्रे पुरस्ताद्वीतं गानम् । पार्श्वयोर्वामदक्षिणपार्श्वयोः सरसाः
शृङ्खारादिना संयुक्ताः कवयः । दक्षिणदिग्भाग एव प्रायेण चतुराः कवयो भव-
न्तीति दाक्षिणात्याः इति कविविशेषणमुक्तम् । 'दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यग्नि' ति त्यक् ।
पश्चाच्चरमभागे चामरग्राहिणीनां प्रकीर्णकधारिणीनां रुद्राणां लीलावलयरणितं
क्रीडाकनकवलयशिखितम् । यद्यप्येवमस्ति तदा हे चेतश्चित्त भवस्य संसारस्य
रसो गुणः तस्यास्वादने अनुभवे त्वं लम्पटत्वं लौलयं कुरु विधेहि । नोचेत् सहसा-
शीघ्रं निर्विकल्पे मेदकल्पनाशून्ये समाधौ ब्रह्मध्यानोत्कर्षे ध्यानोत्कर्षाऽपि (?) निवाता-
चलप्रदीपावस्थानमिव एकत्र चेतसोऽवस्थानं समाधिरभिधीयते । तत्र प्रविश
तिष्ठेत्यर्थः । यदि गीतश्चवणादिसुखमस्ति तदानीं संसारमपि कथंचिदङ्गीकुर्मः ।
अस्माकं सुखमात्रद्वयो नास्ति अपि तु दुःखसंवलिते । यदि चेदुःखरहितं सुखं संभ-
वति तथा[दा] भवमप्यनुभव । नो चेत्समाधिं प्रविशेत्यर्थः ॥ [मन्दाकान्ता]

१) प्र१. म२. पक्षयोद् (पार्श्वयोद्) । तु१. दक्षिणात्याः । —२) तु. ना२. पृष्ठे लीला० ।
—३) ना१. यद्यस्त्येवं; ना२. यद्यस्त्येवं; ना३-५. म१. यद्यप्येवं ॥

भ. ७७ (२३) । शा. ४१७६ (भर्त०) । सु. ३४६७ । सुर. १०१२.१० (भर्त०) । सुभा.
१०० ३७५.३४५ (भर्त०) । अलंकारताकरे ४७४ । सक. ५.५५.५ (१०० ३१६; उत्पकराजस) ॥

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुधास्ततः किं
न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

संपादिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पस्थितास्तनुभृतां तनवस्ततः किम् ॥ ६७ ॥

प्राप्ता इति ॥ सकलकामदुधाः सर्वाभिलवितस्त्राविष्यः श्रियः संपदः प्राप्ता
लज्जाः ततः किम् । विद्विषतां वैरिणां शिरसि मस्तके पदं चरणं न्यस्तं निहितं ततः
किम् । प्रणयिनः सुहृदः विभवैरेत्यर्थः { संपादिताः संगृहीताः-रा- } (संभाविताः
संमानिताः) ततः किम् । तनुभृतां शरीरिणां [तनवो देहाः कल्पस्थिताः कल्प-
कालपर्यन्तस्थायिनः] (तनुभिर्देहैः कल्पं कल्पपरिमितं कालं स्थितमुषितं) ततः
किम् । संपदादीनामपि नश्वरत्वान्मनोरथसिद्धिर्नास्ति । यदा नित्यं मोक्षसुखं
साध्यते तदा काङ्क्षितसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलक]

१) प्र१. प्राप्ताः श्रियः; म२. प्राप्ताश्रियः । प्र१. म२. °दुधां ततः किं । —३) तु. सु.
संतोषिताः; ना१. प्र४. म५. संमानिताः; ना५. प्र१-३. म२. संभाविताः; म४. सन्मानिताः ।

—४) तु१. कल्पैः स्थितास्; ना२. कल्पं स्थितं; ना३.४. कल्पस्थितं; प्र२.३. कल्पं स्थितां; प्र५. कल्पस्थिरं । ना२. प्र२.३. तत्त्वभिस्; म३. असवस् (तनवस्) ॥

भ. ४३२७ (१९०३); शतकावलौ १०५; सुभाष. ३१४; नीतिसङ्कृ ८१ । शान्तिशतके ४.२ । काव्यप्रकाशे ७.२७१; काव्यप्रदीपे (का० २४. प० २८१) । दशरूपावलोके ४० १४० । शा. ४११२ (भर्तृ०) । सु. ३४५१ (भर्तृ०) । उदाहरणचन्द्रिकायाम् । रसरत्नहारे (?) । अलंकारमहोदयो ४०४ । सुभा. प० १७६.१४९ (भर्तृ०) । रसरत्नप्रदीपिकायां । चन्द्रालोक-
टीकायां २.३४ ॥

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थं

स्नेहो न बन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ।

संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता

वैराग्यमस्ति किमतः परमर्थनीयम् ॥ ६८ ॥

१०

भक्तिरिति ॥ भवे परमेश्वरे भक्तिर्विश्वासो यद्यस्ति । हृदिस्थं मनःस्थितं मर-
णजन्मभयां नाशोत्पत्तिभ्यां सकाशाद्वयं साध्वसं यद्यस्ति बन्धुषु देहः प्रेमा यदि-
नास्ति । मन्मथजा कामोद्भूता विकारा विकृतयो यदि न सन्ति । संसर्गदोषरहिताः;
सङ्गदोषविवर्जिताः विजना विविका वनान्ता वनमध्यप्रदेशा यदि सन्ति । वैराग्यं^{१५}
वीतरागता यद्यस्ति । अस्तीति काकुः । तर्हीतः परं असात्परमुत्कृष्टं किमर्थनीयम् ।
काञ्छितव्यं न किञ्चिदित्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

१) प्र१. म२. भवेन (भवे) । प्र४. विनाशिनी स्यात् (°भयं हृदिस्थं) । —२) म३. देहो
(देहो) । तु. ना२. मान्मथजा । प्र१.४. म१-४. मन्मथजो विकारः । —३) तु१. °रहितो; ना१.
°रहिते; म३. °रहितं । ना१. म३. विजने । तु२. बन्मेता; ना१. प्र१. म३. वनान्ते । —४) ना३-५.
रा२. प्र५. किमितः ॥

भ. ४५२० (२००६); सुभाष. ३१४ ॥

तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि

तद्वाह चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः ।

यस्यानुषङ्गिण इमे भुवनाधिपत्य-

भोगादयः कृपणलोकमता भवन्ति ॥ ६९ ॥

११

तस्मादिति ॥ यस्मादतः परमर्थनीयं नास्ति इदमेवोत्कृष्टं भवति । तस्मात्कार-
णादनन्तं नाशारहितमजरं वार्धकविहीनं परममुत्कृष्टं विकासि विश्वव्यापि तत् तत्प-
दवाच्यं ब्रह्म परमेश्वराच्यं परमात्मानं चिन्तय ध्याय । एभिर्वक्यमाणैरसद्विकल्पैः
कुत्सितपक्षैः किम् । न किञ्चिदस्ति । इमे भुवनस्य लोकस्याधिपत्यं स्वाम्यं भोगः ॥

सुखादादियेंवां ते भुवनाधिपत्यभोगाः कृपणानां लुभ्धानां जनानामभिमता यस्य
ब्रह्मणोऽनुयक्षिणः आनुयक्षिकफलानि । महत्फलमुहिश्य प्रवर्तमानस्यायत्सिद्धा-
न्यल्पानि फलानि आनुयक्षिकफलान्युच्यन्ते । एतेषु यद्यासको भवेत् तदार्थं तन्म-
हतः फलस्यान्तरायो भवति ॥ [वसन्ततिलका]

१) तु. विशोकं; सु. ना॒. विकाशि; म४.५. विभाति । —२) ना॒. रे ब्रह्म; प्र१. म१३-३.
तमित (तद्वा) । ना॒. किमेभिरसिद्धकल्पैः; प्र१. म२. किमस्त्यसकुद्धिकल्पैः । —३) प्र२ (स).
म४.५. °विपलं । —४) सु. ना३-५. °राज्यादवः; ते. प्र४. °लोकादवः (°भोगादयः) ॥

भ. २५२२ (१०१२); शतकावलौ ३५; नीतिसङ्क. ८१; काण्ड्यकल्पैः; सुभाष. ३१४ ।
शान्तिशतके ३.२४ (हे. ४२४) । सु. ३४५२ (भर्तु०) ॥

पातालमाविशसि यासि नभो विलङ्घ्य
दिङ्गण्डलं भ्रमसि मानस चापलेन ।
भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मलीनं
न ब्रह्म संसरसि निर्वृतिमेषि येन ॥ ७० ॥

पातालमिति ॥ हे मानस हृदय चापलेन चपलतया पातालमधोभुवनं आवि-
शासि प्रविशसि । नभः गगनं विलङ्घ्यातिकम्य यासि गच्छासि । दिशां हरितां
मण्डलं चक्रवालं भ्रमसि पर्यटसि । भ्रान्त्वा परिभ्रम्यापि जातु कदाचिदपि आत्म-
न्येव लीनं निगृहं विमलं मलरहितं ब्रह्म परमात्मरूपं परं ज्योतिः कथं न संसरसि ।
येन चिन्तनेन निर्वृतिं सुखमेषि ब्रह्मानन्दमनुभवतीत्यर्थः ॥ [वसन्ततिलका]

१) ना॒. वासि (यासि) । —२) तु२. दिग्मण्डलं; प्र२ (स). दृग्मण्डलं । ना॒. मानसि
२) (मानस) । —३) प्र२.३. भ्रान्त्वापि । तु२. सु. विमले । ना॒. रा. ते. प्र१. आत्मलीनं । —४)
तु. तद्वा न सरसि; ना॒. तद्वा न स्पृशसि; प्र१. न ब्रह्म संसृशसि । ना॒. म३. एष (एषि) ॥

भ. ४०२६ (१७५६); नीतिसङ्कै ७९; शतकावलौ ३५ (१०५); सुभाष. ३१४ । सु.
३४४७ (अर्गटस) । सुभाषितार्थे ३८.२ ॥

वैराग्यशतके सप्तमपद्धत्यन्ते अधिकौ ।

२५ कचिद्रम्या रामा कचिदपि गलत्कुष्ठरुधिरा
कचिद्दीणावाणी कचिदपि च हा हेति रुदितम् ।
कचिद्दिद्दोष्टी कचिदपि हतासानमतुलं (?)
न जाने संसारः किमसृतमयः किं विषमयः ॥ १ ॥

[तु. वैराग्य. ६६] [भ. ११४९ (३११) । सुभाष. २८ (३१३) । सु. २१४१ । सुभा.
२१ पू० ८९.५ । सुर. पू० ९९.५ (भर्तु०)]

अहिरिव जनयोगं सर्वदा वर्जयेद्यः
कुणमिव वसु नारीं त्यक्तकामो विरागी ।
विषमिव विषयार्थान्मन्यमानो दुरन्ता-
ज्ञयति परमहंसो मुक्तिभावं समेति ॥ २ ॥

[तु. वैराग्य. ६१]

नित्यानित्यविचारः ।

कि वैदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
मुक्त्वैकं भवदुःखभाररचनाविध्वंसकालानलं
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषैर्विग्रहत्तिभिः ॥ ७१ ॥ "

किमिति ॥ वैदैः क्रगादिभिः किम् । स्मृतिभिर्मन्वादिभिः किम् । धर्मशास्त्रैः किम् । स्मृतयस्तु, “मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनाङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्तकात्यायनवृहस्पतिः । पराशारव्यासशङ्कुलिखिता दक्षगौतमाः । शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रवर्तका” इति । पुराणानां ब्राह्मदीनां पठनैः किम् । पुराणानि “ब्राह्म पादं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा । भविष्यं नारदीयं च मार्कण्डेयमतः परम् । आग्रेयं ब्रह्मकै[वै?]वर्तं लैङ्गं वाराहमेव च । स्कान्दं च वामनं चैव कौमं मात्यं च गारुडम् । ब्रह्माण्डं च पुराणानि” इत्येवमिति । शास्त्रैर्व्याकरणप्रमुखैः किम् । शास्त्राणि तु ग्रागेवोक्तानि । महाविस्तरैरधिकव्याख्यैः । इदंवादिनां सर्वेषां विशेषाणां स्वर्गां द्यौरेव ग्रामः संवसयः । तत्र कुटी निवासोऽल्पपृहृत्वस्तिरेव फलं साध्यं तद्वति प्रयच्छन्ति यानि तैः । कर्माणां ज्योतिष्ट्रोमादीनां क्रिया; करणानि । तेषां विभ्रमैर्विलसितैः विशेषैरित्यर्थः । तैः किम् । सर्वत्र किमित्याक्षेपः । भवदुःखानि संसारपीडा एव भारात्मेषां रचना निर्माणं तस्य विध्वंसने नाशने कालानलः प्रलयाण्मिः । स्वात्मानन्दो ब्रह्मानन्द एव पदं स्थानं तत्र प्रवेशो लयनं तस्य { कलनं स्वीकारं-सु- } (कथनमुपदेशः । तदेकं) मुक्त्वा विहाय शेषा अवशिष्य वेदाभ्ययनव्यापारा वैश्यानां वृत्तयो जीवनानि । ब्रह्मशानविहीनं वेदस्मृतिशास्त्रं पुराणपठनं योगाद्यतुष्टानं च व्यर्थमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) म३. पुराणकथनैः । —२) म३. स्वर्गद्वारकुटीनिवासफलकैः । म१. धर्म० (क्रम०) ।
—३) दृ१. मुक्तेकं; दृ२. मुक्तोकं; सु. प्र२.३. मुक्त्वैवं । तु. °दुःखभाव० । ना३. °विध्वंसिं । —४)
तु. °सुख०; ते१. °पथ० (°पद०) । प्र२.३.५. °कथनं (°कलनं) । तु. ते. प्र१-३. म३. शेषा वैष्णवमृतयः; सु. ना३-५. प्र४. शेषैर्विग्रहत्तिभिः (प्र४. मूलवदपि) ॥

यतो मेरुः श्रीमान्निपतति युगान्ताग्निदलितः
समुद्राः शुष्यन्ति प्रचुरमकरग्राहनिलयाः ।
धरा गच्छत्यन्तं धरणिधरपादैरपि धृता
शरीरे का वार्ता करिकलभकर्णग्रिचपले ॥ ७२ ॥

यत इति ॥ श्रीमान्सर्वोल्कष्टो मेरुः सुरालयो युगान्ताग्निना प्रलयकालवद्विना
दलितश्चर्णांकुतो भूत्वा निष्पतति भ्रश्यति । प्रचुरैरेहुलैर्मर्मतस्यविशेषैः आहैः
नकैर्यादोविशेषैश्च कलिला गहनाः समुद्राः सागराश्च शुष्यन्ति शोयं प्राप्नुवन्ति ।
धरणिधराणां पादैः पर्यन्तपर्वतैर्धृता ऊढापि धरा भूमिः अन्तं नाशं गच्छति
प्राप्नोति । एवं सति करिकलभस्य गजशिशोः कर्णग्रवत् श्रवणान्त इव चपले
चञ्चले । शृणिक इत्यर्थः । शरीरे । शीर्यत इति शरीरं तस्मिन् वपुषि का वार्ता ।
किं कथनीयमित्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) म३-५. यदा (यतो) । ना३-५. रा. ते. °वलितः (°दलितः) । —२) तु. शुष्यन्ते ।
तु१. न करग्राह० । ना२. °विलवाः; प्र२.३. °कलिताः; प्र५. °कलिलाः (°निलयाः) । —३) ना२.
घना (धरा) । तु२. प्र५. गच्छत्यन्ते; सु. गच्छत्यन्तह०; ना५. गच्छत्यन्तं । म३. धृतं (धृता) ।
—४) तु२. किरिकलभ०; सु३. करिकरभ० । म४. °कण्ठाग्रचपले ॥

भ. ५१९७ (२३५५); सुभाष. ३१३ । सूहा. १९७.३४ (भर्तु) ॥

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि-
र्दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्रं च लालायते ।
वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते
हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥ ७३ ॥

गात्रमिति ॥ गात्रं शरीरं संकुचितं खर्वांकुतम् । गतिर्गमनं विगलिता नष्टा ।
दन्तानां रदनानामावलिः पङ्क्षिः भ्रष्टा विगलिता । दृष्टिर्नश्यति नश्यति नष्टा जाता ।
बधिरता बधिरत्वं वर्धते प्रवृद्धा । वक्रं वदनं लालायते सृणिकायुक्तं जातम् । बान्ध-
वजनो बन्धुसमूहः वाक्यं खोक्कवचनं नाद्रियते न स्वीकरोति । भार्या गृहिणी न
शुश्रूषते न सेवते । पुत्रोऽपत्यमपि अमित्रायते शत्रुविराचरति । जीर्णवयसो बुद्धस्य
पुरुषस्य । नरस्येति सर्वत्रान्वयः । हा कष्टम् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) प्र२ (मू.). संकुचिता । म४. गतिर्विलिता; म५. गतिर्विदलिता । म४.५. दन्ताव नाशं
गता । प्र१.४. म१.३. दन्तावली । —२) ना२. हृष्टिर्दृष्टिर्नश्यति । तु. ना२. नस्यति । प्र५. च
बधिरे (बधिरता) । —३) म४.५. वाक्यं नैव करोति । म१.३. बान्धवजनैदृ. ते१. भार्यापि
भार्या न) । ना१. शिश्रूषते । —४) तु. जरयाभिभूतपुरुषः; म४.५. जरसाभिभूतवपुषः (पुरु-
यसः) । म४.५. पुत्रोऽप्यवज्ञायते ॥

भ. २१०३ (८३१); पञ्चतंत्रे ३.१९५ (४.७८); प्रसङ्गाभ्य १७। शा. ४१६। सुभा,
पू० ९६.१६। सुर. पू० ९७.५ (समावरण)। सुभायिताण्वे ३८.६७॥

*वर्णं सितं झटिति वीक्ष्य शिरोरुहाणां
स्थानं जरापरिभवस्य तदा पुमांसम् ।
आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति
चण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ ७४ ॥

वर्णमिति । तरुण्यो युवतयः (पुंसां नरणां) जराया वृद्धत्वात्परिभवस्य
तिरस्कारस्य स्थानं पदं [पुमांसं] शिरोरुहाणां केशानां सितं धबलं वर्णं रूपं
वीक्ष्यावलोक्य झटिति सहसा (जगति लोके) तदा तसिन्काले आरोपितास्थि-
शकलं निक्षिप्तकीकसखण्डं चण्डालानामन्यजानां जनानां कूपमन्धुमिव दूरतरम् ॥
तिदूरं परिहृत्य विसृज्य यान्ति गच्छन्ति । यथा लोके सज्जनाः अस्थिशकलाङ्कित-
चण्डालकूपं दूरतस्यजन्ति तथा तरुण्यश्च निजपुरुषमपि वृद्धं त्यजन्तीत्यर्थः ॥
[वसन्ततिलका]

॥ [म४.५. कोशयोर्नास्ति] १) तु. वेतं पदं; नार. वर्णं शितं; नाप. वर्णान्वितं (वर्णं सितं) ।
तु. शिरसि; नार.२. झटिति; नार.५. प्र२.३. जगति; ते२. झटिति (झटिति) । —२) तु. प्र५.
परे (जरा-) । तु. नार. तदेव पुंसाम्; नार. प्र२.३. म१.२. तथैव पुंसाम्; प्र४. तथा पुमांसम् ।
—३) नार.५. रा. ते. म३. °तास्थिशकलं; प्र५. °ताण्डशकलं । —४) तु. सु. नार. चाण्डालः ॥

भ. ६५९९ (३०५९); शतकावलौ १०६; सुभाष. ३१८। पञ्चतंत्रे ३.१९३ (४.७७) ।
शा. ४१४६ (भर्तु) । सुभा. पू० ९५.१४। सुर. पू० ९७.६ (भर्तु) । सुभायिताण्वे
३८.६८ ॥ २०

यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महा-
न्संदीपे भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ७५ ॥

यावदिति ॥ यावत् इदं शरीरं देहः अरुजं रोगरहितं सत्स्वस्थम् सुखेन स्थितं ॥
भवति । यावज्जरा वार्धक्यं दूरतो द्वीयसि काले भविष्यति । यावदिन्द्रियाणां
चञ्चुरादीनां शक्तिः स्वविषयग्रहणपाटवं अप्रतिहता अविहता भवति । यावदेवायुषो
जीवितकालस्य क्षयो नाशश्च न भवति । तावदेव विदुषा धीमता आत्मनः स्वस्य
श्रेयसि कैवल्ये महानपि प्रयत्नः श्रवणाद्युद्योगः कार्यः कर्तव्यः । यदा तु नैवं तदा
श्रवणोद्योगो न सिद्ध्यति । एतदेव हष्टान्तमुखेन समर्थयति । भवने गृहे संदीपे ॥
दग्धे (दह्माने) कूपस्यान्धोः खननमवदारणं प्रत्युद्दिश्य उद्यम उद्योगः कीदृशः ।
द्वर्थं इत्यर्थः । यावत्तावच्छब्दाववधौ । गृहे चहिना दह्माने कूपं निर्मास्यामि

तद्वैतेन जलेन वर्हिं निर्वापयिष्यामीति यज्ञो निरथंक इत्यर्थः । साधनचतुष्टयं नाम
नित्यानित्यवस्तुविवेकः इहासुत्रार्थफलभोगविरागः शमद्मादिसाधनसंपत्तिर्मुमु-
क्षुत्वं चेति ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ना१. यावत्स्वत्तमिदं । म४.५. यावच दूरे जरा । —२) म४.५. °गुप्तिर० (°शक्ति०) ।
—३) तु२. खात्मधेयसि; ते२. अत्र धेयसि । प्र५. म२.५. विदुषां । —४) म४.५. आर्हीसे
(संहीसे) । तु१. हि (तु) । तु२. प्र५. कूपवनन्-; ते२. कूपवनन् ॥

भ. ५४७५ (२४८३); सुभाष. १२० । शा. ६७९ (भर्तुं) । विक्रमचरिते २१८ ।
सम्प. ९८.४० । सुर. प४० ३७.२ (स्कुटशोके) । सुभा. प४० १७८.१००० । सुभापितार्णवे
१५.२ ॥

१० तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनदीं
गुणोदारान्दारानुत परिचरामः सविनयम् ।
पिवामः शाल्वौधानुत विविधकाव्यामृतरसा-
ञ्ज विद्धः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥ ७६ ॥

११ तपस्यन्त इति ॥ तपस्यन्तस्तपश्चरन्तः । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरो'-
१२ रिति कथ्य । सन्तो भवन्तः सुरनदीं भागीरथीं अधिनिवसामः । भागीरथ्यां निव-
साम इत्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्गवस' इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञायां द्वितीया । गुणैरानु-
कूल्यप्रतिपत्त्यादिभिरुदारान्महतो दारान्पत्तीः । 'पुंभूम्नि दारा' इत्यमरः । उत
अथ वा सविनयं विनयेन सह परिचरामः सेवामः [महे] । शाल्वाणां व्याकरण-
न्यायवैशेषिकवेदान्तभाष्यप्राभाकराणामोधान्प्रवाहान्पिवामो धयामः । उत विवि-
१३ धानि काव्यान्येवामृतरसान्पिवामः । जने लोके कतिपयनिमेषायुषि अहपाक्षिपक्षम-
परिस्पन्दा आयुर्यस्य तादृशि सति किं कुर्मो न विद्धः न जानीमः । ग्राजिनां क्षणि-
कत्वं विचारयतां मनसि स्थिरकार्यारम्भो न रोचत इत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) प्र१. म२. किमिति; म१. किमपि (किमधि-) । —२) ना१. गुणोदारान्दारान् । ना१.
परिचरामः खविषयान्; म४.५. परिसरामः सकुतुकम् । —३) सु. ना३-५. शाल्वार्थानुत; म४.५.
४) शाल्वामून्युत । प्र१. वदत (विविध-) । —४) तु२. विद्धः (विद्धः) ॥

भ. २४९३ (३००१) ॥

१५ दुराराघ्याश्रामी तुरगचलचित्ताः क्षितिमुजो
वयं च स्थूलेच्छाः सुमहति पदे वद्धमनसः ।
जरा देहं मृत्युर्हरति दयितं जीवितमिदं
सखे नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः ॥ ७७ ॥

दुराराध्या इति ॥ तुरगवत् अश्व इव चलं लोलं चित्तं मनो येषां ते पते क्षिति-
भुजो राजानो दुराराध्या दुरुपासाः । 'ईषहुः सुपु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु खल्' । स्थूला
महती इच्छा वाङ्छा येषां ते तथाविधाः वयं च सुमहत्यधिके मोक्षलक्षणे फले
वद्धमनसः आसक्तचित्ताः । जरा विज्ञसा देहं शरीरं हरत्यपहरति । सृत्युर्मरणं
दियितं वल्लभं जीवितं प्राणं हरति । हे सखे मित्र विदुषः सुधियः संकल्परहितात् ।
तपसः कृच्छ्राचान्द्रायणादिरूपादन्यत्र श्रेयोलाभो जगत्यन्यज्ञास्ति न विद्यते (अभावे
विरक्तिः ?) [विवरणी]

१) तु. क्षितिसूतो । —२) ना१. महति च; प्र३ (मृ), स महति (सुमहति) । ना१.३-५.
रा. ते२. प्र२.३.५. म३. फले; त१. भवे (पदे) । ना२. दग्धमनसः । —३) ना२. देहे । ना१.
सकलं (दियितं) । —४) प्र४. सुखे (सखे) । प्र२ (मृ). जगति (जगति) ॥

भ. २३८९ (११७५) ॥

माने म्लायिनि खण्डिते च वसुनि व्यर्थे प्रयातेऽर्थिनि

क्षीणे वन्धुजने गते परिजने नष्टे शनैर्यौवने ।

युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जहुकन्यापयः-

पूतग्रावगिरीन्द्रकन्द्रतटीकुञ्जे निवासः कवित् ॥ ७८ ॥

मान इति ॥ माने चित्तसमुद्धतौ म्लायति नश्यति वसुन्यर्थे च खण्डिते
विच्छिन्ने सति अर्थिनि याचके व्यर्थे निष्प्रयोजने प्रयाते गते सति वन्धुजने
वान्धवसमूहे क्षीणे कुशे सति परिजने सेवके गते व्यपयाते सति यौवने [शनैः]
(पुनः) स्तावण्ये नष्टे नाशं गते सति केवलमिदं वश्यमाणमेव सुधियां विदुषां युक्तं
न्याय्यम् । किं तदित्याह । यज्जहुकन्याया भागीरथ्याः पयसा जलेन पूता ग्रावाणः ॥
शिला यस्य तस्य गिरीन्द्रस्य हिमवतः यः कन्दरो गुहा तस्य दर्या विवरस्य कुञ्जे
लतादिपिहितोदरे कविदेकदेशे निवासो वसतिः । यदा मानस्य भङ्गो नास्ति वस्तु
च प्रचुरतरमस्ति अर्थिनश्च याच्चाभङ्गभावात्संतुष्यन्ति परिजनाश्च संभाविताः
कापि न गच्छन्ति यौवनं च न नश्यति तदानीं संसारोऽसि वरम् । अन्यथा सर्वे-
सङ्गत्याग पव न्याय इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीर्तिम्]

१) तु२. म्लाने मानिनि । तु. ना२. व्यर्थं (व्यर्थे) । प्र१. प्रयातेऽर्थिनि । —२) ना२.
सविजने (परिजने) । तु. भ्रष्टे (नष्टे) । तु२. शनैर्यौवने; प्र२ (मृ). पुनैर्यौवने । —३) प्र३ (मृ).
सुधियाः प्र४. विदुषाः (सुधियां) । —४) म४.५. पूरे वाश (पूतग्रावः) । ना२. °करीन्द्र° (°गिरीन्द्र°) ।
म४.५. °मन्दर° (°कन्दर°) । तु. ना२. प्र२.३.५. °दरी°; मृ. °कुटी°; प्र४. °नटी° (°तटी°) ।
तु. °कुशी (°कुञ्जे) ॥

भ. ४८२५ (२३८३); प्रसङ्गाभ० १०; सुभाष. ३१२ । शा. ४१७८ (भर्त०) । सुभा.
षु० ३७६.२५४ (भर्त०) ॥
नी० शा० २१ (वै० शा०)

रम्याश्रन्द्रमरीचयस्तुणवती रम्या वनान्तस्थली

रम्यं साधुसमागमागमसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ।

कोपोपाहितबाष्पविन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं

सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किंचित्पुनः ॥ ७९ ॥

५ रम्या इति ॥ चन्द्रस्य सुधांशोर्मरीचयो रश्मयो रम्या मनोजाः । तुणवती यवसवती वनान्तस्थली काननमध्यस्थलं रम्या । साधूनां सज्जनानां समागमः संगमो { साधूनां समागमस्य य आगमः प्राप्तिस्तेन यत्सुखं तदपि रम्यम्-सुख् } रम्यः । काव्येषु कविकृतिषु कथाः प्रबन्धकल्पाः सुखतरं अतिशयेन शर्म यथा तथा रम्याः । कोपेन कोधेनोपाहिता निहिता बाष्पस्याश्रुणो विन्दवः पृष्ठन्ति यस्मिन् १० स्तत्तरलं चञ्चलं प्रियाया वल्लभाया मुखं बदनं रम्यम् । इदं सर्वं नित्यानित्यवस्तु-विवेकरहितानां रम्यम् । अनित्यत्वान्नश्वरत्वं अभ्युपगते अङ्गीकृतवति । कर्तरि निष्ठा । 'आदिकर्मणि कः कर्तरि च' । चित्ते पुनः चेतसि तु किंचिदल्पमपि न रम्यम् ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु. कुसुमिता (तुणवती) । — २) ना२. प्र२.३. म१. रम्यः (रम्यं) । ना१.५. रा. ते. ११ प्र१. म२. °गमागतसुखं; ना२. °गमोद्भवरसः; ना३.४. °गमोत्सवसुखं; प्र२.३. °गमः सुखतरं; प्र५. °गमोचितसुखं; म१. °गमोत्सवरसः; म३. °गमोन्नतसुखं (°गमागमसुखं) । ना१. काल्येषु (काव्येषु) । तु. गिरः (कथाः) । — ३) प्र१. कोपोल्लोहितं; म१-४. कोपोदाहितं । म३. °कलितं (°तरलं) । — ४) ना१. रम्यं सर्वम् । सु. प्र२.३. °ताभ्युपगते; ना१. °तामुपगतं; प्र४. °ताभ्युपगमे; म२. °तामुपगमे (°तामुपगते) । तु. निलं; ना१. चित्रं; ना२. सर्वं; म३. विते (चित्ते) ॥

२० म. ५७१७ (२५१०); सुभाष. ३१५ ॥

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गेयादिकं

किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकं प्रीतये ।

किं तु भ्रान्तपतंगपक्षपवनव्यालोलदीपाङ्कुर-

च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ ८० ॥

२५ रम्यमिति ॥ रम्यं रमणीयं हर्म्यतलं सौधपृष्ठं वसतये वासाय न किं, वासाय भवत्येव । गेयादिकं गानवाद्यप्रभृति श्राव्यं अवणयोग्यं न किं, भवत्येव । प्राणसमानानामसुतुल्यानां समागमः संगमः तेन सुखं शर्म अधिकप्रीतये उत्पन्नप्रमोदाय न वा किं भवति । एवंविधं सुखं किमिति त्यज्यमित्यत आह । किं तु उद्ग्रान्त-शास्त्रोपतंगश्चान्तपतंगः तस्योद्ग्रान्तपतंगस्य शलभस्य पक्षपवनेन गरुदायुना ३० व्यालोलस्य चञ्चलस्य दीपाङ्कुरस्य प्रदीपशिखायाइछाया कान्तिरिव चञ्चलमस्थिरं सकलं सर्वं हर्म्यतलप्रभृत्याकलय्य विदित्वा सन्तो धीमन्तो वनान्तं काननमध्यं गताः प्राप्ताः । नान्ये ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ना५. रा. ते. श्रव्यं (थाव्यं) । म२. गेवादि कि । —२) प्र२(मू). नैवा प्राणसमं ।
सु२. म१.४.५. °गमागम°; ना१. °गमागत° (°समागम°) । ते२. °सुतं (°सुखं) । ना३-५. रा.
ते. प्र२.५. नैवाधिक-। तु१. प्रीयते । —३) सु. म३. किं तद्रान्तं; ना१. किं भूत्रान्तं; प्र२(मू).
किं तद्रान्तं; प्र३(मू). किंचिद्रान्तं; प्र४. किं तु भ्रान्तं । म४.५. पततपतपवनं । प्र५.
°व्याधूतं (°व्यालोलं) । —४) प्र१. म१.२. °ज्वाला° (°च्छाया°) ॥

भ. ५७१४ (२५८९); काव्यकल्प° २६; नीतिसङ्क° ६७ । शान्तिशतके २.१४ । शा.
४११४ (भर्तूं) । सु. ३३२६ । सु. १३१.५१ (विज्ञानात्मनः) । सुभा. ष० ३७३.१८१ ।
सक. ५०६५.२ (ष० ३२०; विज्ञानात्मनः) । सहा. १९७.३६ (भर्तूं) ॥

वैराग्यशतके अष्टमपद्धतौ अधिकः ।

यथा सग्नी तूर्येऽर्जनपरिवृतो वध्यपुरुषः
प्रयन्वध्यस्थानं निपतति विषादे प्रतिपदम् ।
तथा हे भोगस्था दिवसदिवसे मृत्युनिकटं
ब्रजन्तो मा यूयं भवत विभवैर्दसमनसः ॥ १ ॥

[म ४.५. वैराग्य. ८.४]

शिवार्चनम् ।

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात ताह-
द्वैवास्माकं नयनपद्वीं श्रोत्रमागं गतो वा ।
योऽयं धत्ते विषयकरिणीगाढगूढाभिमान-
क्षीवस्यान्तःकरणकरिणः संयमालानलीलाम् ॥ ८१ ॥

आसंसारमिति ॥ हे तात(जनक) इति लोकं संबोधयति । (आ संसारात् ॥
संसारः संसरणं जन्म आरभ्य आ संसारात् जन्मप्रभूतीत्यर्थः । 'आङ्गर्यादाभिवि-
ध्यो'रिति मर्यादायां अव्ययीभावः) । आसंसारं इति पाठे अभिविधावव्ययीभावः ।
आसंसारं सर्वेस्मिन्संसारं इत्यर्थः । त्रयाणां भुवनानां समाहारत्विभुवनम् । 'अका-
रान्तोत्तरपदो द्विगुः ख्यायां भाव्यते' इत्यस्य 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति
प्रतिषेधात्मलीलिङ्गत्वं नास्ति । 'न स पात्रयुगादिभिरित्यमरः । इदमेतत्रिभुवनं ॥
चिन्वतां सुग्रामाणानां असाकं नयनयोः पदवीं मार्गं वा श्रोत्रवर्त्मं श्रवणपथं वा
ताढकं तथाविधः पुरुषो नागतो न प्राप्तः । (पीवर?) तथाविधं पुरुषं कापि न
पद्यामो न च श्रुणुम इत्यर्थः । ताढगिति कीढगित्याकाङ्क्षायामाह । योऽयमीढक्षु-
रुषो विषयः शब्दादय एव करिण्यः करेणवस्तासु गाढं नितान्तं गृहेन लीनेनाभि-
मानेन प्रणयेन । 'अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयो'रित्यमरः । तेन क्षीवस्य ॥
मत्तस्यान्तःकरणस्य चित्तस्यैव करिणो वारणस्य संयमाय बन्धनायालानलीलां
स्तम्भोपमां धत्ते विभर्ति । विषयेषु स्वेच्छया वर्तमानं मनोमातङ्गं निरोद्धुं केनापि न
शक्यत इत्यर्थः ॥ [मन्दाकान्ता]

१) ना२. रा. ते२. प्र२.३. म२.५. आ संसारात् ; ते१. आसेसा—। तु. तात तावन; प्र४. म४.५. ताहशानोः; म३. चान्विताद्व. । —२) प्र२.३. मैवास्माकं । तु१. प्र१. म१.२.४.५. ओव्र-वर्त्माणतो वा; तु२. ओव्रवर्त्मी गतो वा । —३) प्र१. म१.२. विषमकरिणी; म३. विनयकरिणी० । तु. म३.५. गाढ़लडा०; ना२. प्र४. गृहगाढा० । —४) प्र३ (मू). °क्लीबसान्तः०; म३. °कीड-५ स्थनः०; म५. °क्लीणसान्तः० । तु. °करिणां; प्र२ (मू). °किरणः । तु. संयमालानलीनमू; रा. ते. संयमानायलीलामू; म५. संयमालानलीला ॥

म. १०६० (४०१) । शा. ४१०५ (भर्त०) । सुभा. पृ० ३६९.६१ ॥

यदेतत्स्वच्छन्दं विहरणमकार्पण्यमशनं

सहायैः संवासः श्रुतमुपशमैकव्रतफलम् ।

१० मनो मन्दस्पन्दन्दं बहिरपि चिरस्यापि विमृश-

न जाने कस्यैषा परिणतिरुदारस्य तपसः ॥ ८२ ॥

यदिति ॥ यदेतत् स्वच्छन्दं निरवग्रहं विहरणं परिभ्रमः । अकार्पण्यं दैन्यरहितं अशानमन्नम् । आयैः सज्जानैः सह संवासो वसतिः । उपशमः शान्तिरेकं व्रतमेव फलम् । यस्य तत्त्वाद्वशं श्रुतं शाखं वहिः शरीरादौ वाह्ये । आत्मव्यतिरिक्त इत्यर्थः । १५ मन्दस्पन्दन्दं मलयसंचारं मनो मानसमिति यत् सर्वं एवा उदारस्य महतः कस्य तपसः परिणतिः फलमिति चिरस्य चिरकालं विमृशन्विचारयन्नपि न जाने न वेच्छि । स्वच्छन्दविहरणादिकमुक्तं पञ्चविधं सर्वेषां तपःफलानामुत्कृष्टमित्यर्थः ॥ [विवरिणी]

१६ १) तु२. विहरणमू (विहरणमू) । ना२. अपायस्य शमनं; प्र२(मू). अकार्पण्यशमनं । —२) २० तु. सहाय्ये; मू. ना१. प्र४. म१.३-५. सहाय्यैः; प्र१. सहाय्यैः; म२. सहायः (सहायैः) । तु. चारण्ये; म५. संवादः (संवासः) । —३) प्र१. म२. बहिरति- । ना२. च कस्यापि (चिरस्यापि) ॥

म. ५२५६ (४८२१) । सुभा. पृ० ३६८.४६ ॥

जीर्णा एव मनोरथाश्च हृदये यातं च तद्यौवनं

हन्ताङ्गेषु गुणाश्च वन्ध्यफलतां याता गुणज्ञैर्विना ।

२५ किं युक्तं सहसाभ्युपैति बलवान्कालः कृतान्तोऽक्षमी
हा ज्ञातं मदनान्तकाङ्गियुगलं मुक्त्वास्ति नान्या गतिः ॥ ८३ ॥

जीर्णा इति ॥ हृदये मनसि मनोरथा अभिलापाश्च जीर्णा विशिथिलाः । तत्तथा प्रसिद्धं यौवनं तारुण्यं च यातं गतम् । च अङ्गेष्ववयवेषु गुणा रूपादयश्च गुणज्ञैर्गुणविद्धिः विना वन्ध्यफलतां व्यर्थफलत्वं याता गताः । बलवान्महान्कालः समयः २८ सहसा शीघ्रमभ्युपैति समागतः । कृतान्तो यमः अक्षमी असहनः । हन्त खेदे । युक्तं किम् । मदनान्तकस्य परमेश्वरस्याङ्गियुगलं पादयुग्मं मुक्त्वा त्यक्त्वा अन्या अपरा गतिः शरणं नास्ति ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु. ना२. स्वाहदये (व हृदये)। प्र१. म१२. यातं तु । —२) तु. प्र१. म१-४. मे विफलता० (वन्यफलता०) —३) तु. व्यक्तं ततः; प्र५. युक्तं ततः। ना२. प्र३ (मू). म२. °भ्युपेति; म३. °प्युपेति । तु. कुतेऽर्थेऽक्षमी॑; ना२. हि लोकान्तरहृत॑ (कृतान्तोऽक्षमी॑)। —४) तु१. हा॒ सातं; सु. प्र३. लाज्ञातं॑; ना१. लाज्ञातं॑; ना२. भो ज्ञातं॑; प्र२. लाज्ञानान्॑; म४५. हा॒ ज्ञातं॑। ना२. त्रिपुरान्तकाङ्गि॑ । सु. ना२. °युगुलं॑ ॥

म. २४२५ (१७६) ॥

*महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भावस्तरुणेन्दुशेखरे ॥८४॥

महेश्वर इति ॥ जगतां लोकानामधीश्वरे प्रभौ महेश्वरे शंभौ वा जगतां
लोकानामन्तरात्मन्यन्तर्यामिनि जनार्दने विष्णो वा { वस्तुभेदप्रतिपत्तिः अयं महे- १०
श्वरोऽयं जनार्दन इति वस्तुगोचरभेदबुद्धिर्नास्ति-रा- } वस्तुतः परमार्थंतः भेद-
प्रतिपत्तिः पृथक्त्वबुद्धिर्में मम यथापि नास्ति तथापि तरुणेन्दुशेखरे वालचन्द्रमौलौ
भावो भक्तिः । 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य' इति श्रुतिरेव रुद्रस्यैक्यं समर्थं-
यति । संरक्षित वहुस्यां ये ये(?) इति च तस्य लीलाविग्रहान्वकि । तस्माद्विग्रहाणा-
मेव भेदो न तु वास्तवः ॥ [वंशस्वम्]

[तु. म४५. कोशेषु नास्ति] १) प्र१.४. म१-३. पिनाकिनि प्राणमृतां प्रणायके (प्र५.
मूल्यदपि) । —२) प्र२ (मू), °पतिरस्तु मे । —४) ना३-५. रा. ते. प्र५. तथापि भक्तिसू;
म१-३. तथा विभावस् ॥

म. ४७७५ (२१५९); प्रसङ्गाम० ९. । दण्डकृतकाव्यादर्शस्य टीकायां १.७३ (पृ०
७९) ॥

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले कापि पुलिने
सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ।
भवाभोगोद्विग्नाः शिव शिव शिवेत्युच्चवचसः;
कदा यास्यामोऽन्तर्गतवहुलवाण्याकुलदशः ॥ ८५ ॥

स्फुरदिति ॥ स्फुरन्त्या उज्ज्वलया स्फारया महत्या ज्योत्स्नया चन्द्रिकया २५
ध्ववलितं पाण्डरीकृतं तलं स्वरूपं यस्य तस्मिन् द्युसरितः सुरनिष्ठगायाः कापि कुञ्च-
चित् पुलिने सैकते शान्तध्वनिषु निःशब्दासु रजनीषु निशासु सुखेन आसीना
उपविष्टाः भवस्य संसारस्य आभोगाद्विस्तारादुद्विज्ञाः शिव शिव इति { उच्चवचसः:
उच्चतरणि वचांसि आकन्दनवचनानि येषां ते तयोक्ता॒-रा- } (आत्तं उक्तं वचो
वाक्यं येषां ते तादशाः) [अन्तर्गतवहुलवाण्याकुलदशः अन्तःस्तम्भितप्रभूतवाण्या- २८
भिव्यासदशः] (आनन्देन हयेषोद्रतो यो वाण्योऽश्रु तेन मुते क्लिच्छे दशौ नयने येषां
तादशाः) कदा कस्मिन्काले [यास्यामः गमिष्यामः] (स्याम भवाम । अस्तेलिं-
इरूपम्) [शिखरिणी]

१) तु. स्फुरचन्द्रः; प्र२(मू). स्फुरत्स्फुरः । — २) ना२. ते२. म४. सुखासीनः । ते१.
शान्ता । — ३) ते२. °दिग्ग्राः । सु३. शिवेत्युच्छः; ना२. ते. प्र२.३. म४. शिवेलार्तः; म३. शिवे-
त्युक्तः; म५. शिवेलात् । — ४) तु. कदा स्यामोऽनन्दामृतः; सु. ना १.२. प्र२.३. म४.५. कदा
स्यामानन्दोऽन्नतः; प्र१. म१.२. कदा तु स्यामोन्नर्तगतः; म३. कदा स्यामोन्नर्तगतः । ना२. म. °बहल० ।
५ प्र२.३. म४. °बाष्याहुतः । ना३—५. ते२. °दशाम्; रा. ते१. °दशाम्; रा(टी. पा.) °दशाम् ॥

भ. ७२५४ (३३१७) ॥

वितीर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः
स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामां विधिगतिम् ।
कदा पुण्यारण्ये परिणतशरचन्द्रकिरणा-
स्थियामा नेष्यामो हरचरणचिन्तैकशरणाः ॥ ८६ ॥

वितीर्ण इति ॥ सर्वस्मिन्स्वधने वितीर्ण॑र्थिभ्यः प्रतिपादिते सति । तरुण-
करुणापूर्णहृदयाः कोमलदयापूरितचित्ताः संसारे भवे विगुणो विरसः परिणामः
[परिपाको यस्यास्तां विधिगतिं दैवप्रवृत्तिं] (परिपाकोऽवधिर्मर्यादा यासां ता
गतीवृत्तीः) स्मरन्तः चिन्तयन्तः । कदा कस्मिन्काले पुण्ये पवित्रेऽरण्ये वने हरस्य
१३ परब्रह्मा तस्य शंभोश्चरणयोः चिन्ता स्मरणमेकमेव शरणं रक्षितु येषां ते सन्तो वयं
परिणताः शरत्संवन्धिनश्चन्द्रस्य सुधांशोः किरणा मयूखा यासु ताखियामाः
क्षणदा: नेष्यामो गमि [गमयि] यामः । यदा धनसंचयोऽस्ति यदा प्राणिषु दया
नोदेति यदा संसारे विरसावसाना गतीश्च न सरति तदानीं पुण्यारण्ये विव-
चिन्तै(त्तै)कपरा न भवन्तीत्यर्थः ॥ उक्तं च ॥ “यावतः कुरुते जन्तुः संवन्धान्म-
२४ नसः प्रियान् । तावन्तोऽस्य निहन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः” इति । सर्वेषां शोक-
शङ्कानां भव्ये धनसंबन्धः प्रथमः शोकशङ्कः । तदायाः पुत्रमित्रकलत्राद्यः शोक-
शङ्कौ यदा न सन्ति तदानीमीश्वरचिन्तालक्षणे धर्मे मतिरूपद्यते । दयापि
(यदापि) तावग्निवेद्यधर्मे मतिरूपद्यते तथा च “अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमि-
न्द्रियनिग्रहः । दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधन”मिति । सांसारिकाणां
२५ व्यापाराणां दुरन्ततां ये विजानन्ति तेषामपि तावग्निवेद्यधर्मवुद्दिरूपद्यते । सर्व-
सिद्धिपि कर्मणि दोषदर्शनादेव जिहासा जायत इत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) प्र१.४. म४.५. विशीर्णः; म२. दशार्णे (वितीर्णे) । म३.३. करुण० (तरुण०) । प्र१. म१.२.
°करुणार्दीर्द०; म३. °तरुणापूर्ण० । ते२. °हृदयः । — २) ते२. सरन्तत-; प्र१. म३. तरन्तः (स्मरन्तः) ।
प्र१. म२. संसारे । ना२. त्रिगुण० (विगुण०) । तु. ना ३—५. प्र२—४. °परिणामावधि; प्र१. °परि-
णामावधिदूः; म१. °परिणामा विधिं; म२. परिणामा विधिं । ना ३—५. प्र २.३. वयः; प्र१. म२. इति;
म१. °गतीः (°गतिम्) । — ३) रा. ते. प्र५. वयं (कदा) । प्र १—४. म. पुण्येऽरण्ये । ना२. परि-
णित-; ना ४.५. परिगत- (परिणत-) । तु. °किरणे; ना १.२. प्र३. °किरणा; प्र१. म १.२.५.
°वदनास्; म३. °विशिरास्; म४. °वदनां (°किरणास्) । प्र४. म.२.४.५. वियामां । तु. न्येष्यामो;
म२. एष्यामो । — ४) ना२. प्र१. म२. हरि- (हर-) । तु. सु१. ना३—५. ते. प्र३(मू). °चितैकं,
५ सु३.३. °वितैकं (°चिन्तैकं) ॥

भ. ६०६८ (२७८९) ॥

कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वस-
 न्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽजलिपुटम् ।
 अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शंभो त्रिनयन
 प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ८७ ॥

कदेति ॥ वाराणस्यां काशीक्षेत्रे अमरतटिनीरोधसि भागीरथीकूले वसन्
 कौपीनं कक्षपटं वसानः परिदधानः सन् शिरसि मूर्ध्नि अजलिपुटं अजलिमेव पुटं
 निदधानो निक्षिपन् अये गौरीनाथ पार्वतीपते त्रिपुरहर पुररिपो शंभो सुखजन्म-
 भूमे त्रिनयन विषमलोचन प्रसीद प्रसन्नो भव इति क्रोशान्कन्दन्दिवसान्वासराज्ञि-
 मिषमिव क्षणमिव अक्षिपरिस्पन्दपरिमितकालमिव कदा नेष्यामि । वीतरागस्य ॥
 भागीरथीकूलमाश्रितस्य शंभावासकचित्तस्य मम कालः कदा सुखेन गमिष्यतीति
 कविराशास्ते ॥ [शिवरीणी]

१) ना२. °ममरतटनी०; प्र५. मरतक्तटिनी० । म५. °तटिनीतीरनिवसन् । —२) म३. विनि-
 धायाजलिं० । —३) प्र३ (नू). त्रिनयन । —४) तु. ना२. रा२. प्रसीदेत्याकोशन् ॥

भ. १५२५ (५१४); कुवलयानन्दे १८९ । सुभा. पृ० ३६९. ५९ । सुर. पृ० २९७. १५
 ९८ (भर्तु०) । साहित्यदर्पणे ३ (पृ० १९४) । सक. ५. ६०. ४ (पृ० ३१७; विषेषस्त्व) ॥

स्नात्वा गाङ्गैः पयोभिः शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो त्वां
 ध्येये ध्यानं निवेश्य क्षितिघरकुहरग्रावपर्यङ्गमूले ।
 आत्मारामः फलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात्स्मरारे
 दुःखं मोक्ष्ये कदाहं समकरचरणे पुंसि सेवासमुत्थम् ॥८८॥ २०

ज्ञात्वेति ॥ गाङ्गैर्गङ्गासंबन्धिभिः । तस्येदमित्यण् । पयोभिर्वारिभिः ज्ञात्वा
 आपुत्य शुचिभिः पवित्रैः कुसुमैः करवीरकमलादिभिः फलैः बदरादिभिः । हे विभो
 स्वामिन् स्मरारे मदनरिपो त्वां भवन्तमर्चयित्वा संपूज्य । क्षितिघरस्य पर्वतस्य
 कुहरं गुहा तस्य ग्रावा शिलैव पर्यङ्गः शयनं तस्य मूले तले आत्मारामः सन्
 फलाशी सन् गुरोः देशिकस्य वचने वाक्ये रतः सन्धर्हं ध्येये ब्रह्मणि परमेश्वरं ॥
 ध्यानं चिन्तां निवेश्य निधाय त्वत्प्रसादात् समकरचरणे समानहस्तपादे { मकरेण
 मकराकाररेखया सह वर्तत इति समकरचरणो यस्य तर्सिस्तथोके-रा- } पुंसि
 पुरुषे सेवासमुत्थं श्ववृत्तिसमुद्भृतं दुःखं पीडां कदा कसिन्काले मोक्ष्ये त्यक्ष्यामि ।
 सांसारिकदुःखत्यागे ईश्वरप्रसादः कारणम् ॥ [लग्नधरा]

१) तु. °चर्यैर्; प्र४. °शतैर् (°फलैर्) । प्र१. म४.५. निवेश्य (विभो त्वां) । —२) तु. २०
 ध्यायन् चित्ते; सु. ना१. प्र४. ध्याये ध्यानं; म४.५. ध्यायं ध्यायं । ना१. निविश्य; ना२. विशेष्य;

म३. निवेद्य; म४.५. भवन्तं (निवेद्य) । म. °ग्राम- (°ग्राव-) । —३) तु. आत्मारामोपलीनो;
ग्र२.३. आत्मारामो फलाशी । प्र१. °वचनपरस्; म३. °वचनगतस् । तु१. कृत्यरस्तात्; तु२. त्वयु-
रत्तात् (त्वयसादात्) । तु. सु. म३. पुरारे; ना३.४. मुरारे (स्मरारे) । —४) ग्र२(मू).
मोक्षे । तु१. कदा हे । तु. सरहरचरणे; ग्र४. करचरणसमे । ना२. °समुद्रम्; प्र१. °समर्थः
४ (°समुत्थम्) ॥

भ. ७२३८ (३३१३) ॥

एकाकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
कदा शंभो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ८९ ॥

एकाकीति ॥ शं सुखं असाद्वतीति शंभुः तस्य संबोधनं हे शंभो । एकाकी
११ सहायरहितः निःस्पृहो वाञ्छारहितः शान्तः फोधादिरहितः पाणिर्हस्तं एव पात्रं
भिक्षाभाजनं यस्य तथाभूतो दिगम्बरः काष्ठावसनः । नम्न इत्यर्थः । एवंविद्यो भूत्वा
कर्मणां विहितनिषिद्धकाम्यानां निर्मूलने नाशने क्षमः शक्तः कदा कस्मिन्काले
भविष्यामि भवितास्मि । ईद्विद्यवो ज्ञानपरिपाकः कदा मे सुखं भविष्यतीत्यर्थः ॥
[अनुष्टुप्]

१२ १) तु. सु. ग्र३.४. म. निस्पृहः; प्र५. निर्मीमः । तु. शान्तो ॥

भ. ३३१९ (५४१); सुभाष. ३१४ । सु. ३४०४ ॥

पाणि पात्रयतां निसर्गशुचिना भैक्षेण संतुष्यतां

यत्र कापि निषीदतां बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

अत्यागेऽपि तनोरखण्डपरमानन्दावबोधस्पृशा—

२४ मध्वा कोऽपि शिवप्रसादसुलभः संपत्स्यते योगिनाम् ॥ ९० ॥

पाणिमिति ॥ पाणिर्हस्तः [तं] पात्रयतां पात्रं कुर्वतां निसर्गेण स्वभावेन शुचिना
शुद्धेन भैक्षेण (श्वेये) अभिक्षासमूहेन संतुष्यतां परितोषयतां [परितुष्यतां] यत्र कापि
यत्र कुत्रचित्प्रदेशे निषीदतां निषणानां मुहुः पुनः विश्वं प्रपञ्चं बहुतृणं तृणकल्पं
यथा भवति तथा पश्यतां द्रष्टृणां तनोः शरीरस्यात्यागेऽपि सर्वज्ञेऽपि योगिनां
२५ महात्मनां { अखण्डोऽपरिचिछको यः परमानन्दो ब्रह्मानन्दस्त्यावबोधमनुभवं
स्पृशन्तीति तथोक्तानां शिवप्रसादेन सुलभः कोऽप्यनिर्वाच्योऽध्वा संपत्स्यते
संपत्तो भवति-रा- } (स्पृहामिच्छां भत्वा स्मृत्वा) कोऽप्यनिर्वाच्यः शिवप्रसाद-
सुलभः शिवानुग्रहसुलभः अखण्डपरमानन्दावबोधः निरन्तरपरमानन्दज्ञानं संप-
त्स्यते उत्पत्स्यते ॥ [शार्दलविकीडितम्]

२६ १) तु२. ग्र३(मू). पाणिः; म५. पाणी । ना१.२. °शुचिनां; ते२. °सुचिना । सु. ना१.३.
ते. ग्र१.२. भैक्षेण । —२) तु१. निषादतां; ना२. निषेचतां (निषीदतां) । —३) तु१. आत्मा-

गेऽपि; नार. आयोगेऽपि । नान्-४. प्र३.५. °स्पृहाम्; ते२. °सृशो (°सृशाम्) । —४) तु १.
लब्ध्वा; तु२. लब्ध्वा; सु. मध्ये; नार. प्र२.३.५. मत्वा; ते२. मद्वा; प्र१. अदा (अथा) । तु.
°सुलभे; प्र१.२. °सुलभा । प्र२ (मू). संपदते ॥

म. ४०२१ (१७५४) । सक. ५. ६७. १ (पृ० ३२१; नंगाचार्यस्य) ॥

वैराग्यशतके नवमपद्धत्यन्ते अधिकः ।

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा

मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा दृष्टिं वा ।

तृणे वा खेणे वा मम समदशो यान्तु दिवसाः

क्षचित्पुण्येऽरण्ये शिव शिवेति प्रलपतः ॥ १ ॥

[म. ४.५. वैराग्य. ९.४] [म. ४४४ (३०९) । शा. ४१०२ (भर्तुं) । क्षेमेन्द्रस्यौचित्य- १०
विचारचर्चायां (का० १. पृ० १३१. उत्पलराजस्य) । उदाहरणचन्द्रिकायां । दण्डिनः काव्यादर्शे
२. २९१ टीकायाम् । सु. ३४१३ (श्रीहर्षदेवामजवाक्पते:) । अलंकारशोखरे २० (का० ५०.
पृ० ७५) । काव्यप्रदीपे (का० २४. पृ० १०५) । काव्यप्रकाशे ४. ४४ । सुभा. पृ० ३६८. ४०
(भर्तुं) । रसरत्नप्रदीपिकायाम् । वाग्भटस्य काव्यानुशासने ५ (का० ४३. पृ० ५७) । सक. ५.
६०. ५ (पृ० ३१७, सुखस्य) । पद्धरचनायां (का० ८९. पृ० ९२. ६२, भर्तुं)] १५

अवधृतचर्या ।

कौपीनं शतखण्डजर्जरतरं कन्था पुनस्तादशी

नैश्चिन्त्यं निरपेक्षमैक्षमशनं निद्रा शमशाने वने ।

स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशं विहरणं स्वान्तं प्रशान्तं सदा

स्थैर्यं योगमहोत्सवेऽपि च यदि त्रैलोक्यराज्येन किम् ॥९१॥ २०

कौपीनमिति ॥ शतखण्डजर्जर[र्ज]रतरं अनेकखण्डैरतिशयेन जर्जरं कौपीनं
खण्डवसनं यद्यस्ति । कन्था पुनः कन्था तु तादशी तथा जर्जरतरा यदि । नैश्चिन्त्यं
चिन्तारहितं निरपेक्षमयेक्षारहितं भैक्षं भिक्षासंबन्ध्यशनमन्नं यदि । इमशाने पितृ-
वने अरण्ये वा निद्रा स्वापो यदि । स्वातन्त्र्येण स्वतन्त्रतया निरङ्कुशं निर्गंलं यथा
तथा विहरणं विहारो यदि । प्रशान्तं प्रकृष्टशमयुक्तं स्वान्तं चित्तं यदि । सदा २५
संततं योगमहोत्सवे योगमहामहे स्थैर्यं स्थिरता यदि । त्रैलोक्यस्य भूर्भुवः-
सुवर्लोकरूपस्य राज्येन किं, किं फलमित्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) तु२. नान्. प्र२-५. °जर्जरतरं; ते. °जर्जरतरं । —२) ते२. प्र२ (मू). नैश्चिन्त्यं; म४.५.
संशुद्धं (नैश्चिन्त्यं) । नार. प्र२ (मू). निरपेक्ष्य० । नार. प्र२. °भैक्षम् । तु. सु. नान्.२.
सुशासने । —३) नान्.२. स्वातन्त्र्येण । म३. यदा (सदा) । —४) प्र१. म. वैर्यं (स्थैर्यं) । प्र५. २०
°त्सवेषु । प्र५. न (इलपि); म४. च (ऽपि) । तु. च यता; म४.५. यदिदं (च यदि) ॥

नी० श० २२ (वै० श०)

भ. १९५६ (७५७); प्रसङ्गाभ० ९ । सुभा. पृ० ३७१. १११ ॥

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः ।
शकरीस्फुरितेनाविधः क्षुब्धो न खलु जायते ॥ ९२ ॥

ब्रह्माण्डेति ॥ मनस्विनो विरकस्य ब्रह्माण्डमण्डली ब्रह्माण्डस्य वलयं, तस्य
५ मात्रे मात्रा परिमाणं यस्य तद्ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं तदपि लोभायाभिलाषाय किम् ।
मनस्वी जनो ब्रह्माण्डमण्डलपरिमितमपि वस्तु नाभिलभ्यति । एतदेव दृष्टान्तमु-
खेन समर्थयति । अविधः समुद्रः शब्दाः प्रोष्ठाः स्फुरितैरुत्पातनैः । 'प्रोष्ठी' तु
शब्दरी द्रव्यो'रित्यमरः । क्षुब्ध आविलः जातु कदाचिदपि न जायते न भवति ॥
[अनुष्टुप्]

१० १) ना ३-५. रा. ते. ग्र५. म१.४. ब्रह्माण्डः; म३.५. ब्रह्माण्ड० । —२) तु. ना१.२. म३.
भोगाय; सु. लाभाय; ग्र२(मू). लोकाय (लोभाय) । म३. मनस्विना; म४. मनस्विनाम । —३) तु१.
०स्फुरितेनावधेः; तु२. ना२. ०स्फुरितेनावधेः; ग्र१. म१.२. ०क्षुभितेनावधेः; ग्र२(मू). ०स्फुरितैरविधेः;
म४. ०स्फुरितेनावधीः; म५. ०क्षुभितेनावधी । —४) तु १. क्षुब्धतां जातु; तु२. म४.५. क्षुब्धता जातु;
ना२. ग्र५. क्षुब्धता नैव; ग्र१. क्षुब्धता किं न; ग्र२.३. क्षुब्धो जातु न; म१.२. क्षुब्धता किं तु
१५ (क्षुब्धो न खलु) ॥

भ. ४४९६ (१९५३) । शा. २६३ (भर्त०) । सु. ४९५ (भर्त०) । समु. ७. १ (भर्त०) ।
सुभा. पृ० ३९. ३ (भर्त०) । समावरके ४८२. २२ (भर्त०) ॥

मातर्लक्ष्मि भजस्व कंचिदपरं मत्काङ्क्षिणी मा स्म भृ-
भोगेषु स्पृहयालवस्त्व वशो का निःस्पृहाणामसि ।
२० सद्यःस्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृतै-
र्भिक्षासक्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्ति समीहामहे ॥ ९३ ॥

मातरिति ॥ हे मातर्जननि लक्ष्मि हे श्रीः त्वमपरमन्यं कंचित्कंचन पुरुषं
भजस्व प्राप्नुहि । मत्काङ्क्षिणी मामपेक्षिणी मामपेक्षमाणा मा स्म भूर्मा भवः ।
भोगेभ्यः सुखेभ्यः स्पृहयालवः । 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच' ।
२५ स्पृहयन्त इत्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सित' इति संप्रदानसंज्ञायां भोगेभ्य इति चतुर्थी ।
तत्र वशो { त्वदायत्ततायां वर्तन्त इति शेषः-रा- } (तत्र वशास्त्वद्वीना इत्यर्थः) ।
वशः कान्तिरिच्छेति यावत् । निःस्पृहाणां भोगस्पृहारहितानां त्वं कासि । तुच्छे-
त्यर्थः । सद्यः सपदि स्यूते प्रसेविते पलाशपत्राणां किञ्चुकपर्णानां पुटिकायां पुट
एव पात्रे भाजने पवित्रीकृतैः । 'अभूततद्वावे कृभवस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्छिः' ।
३० 'अस्य च्वा'वितीत्वम् ॥ तथा च स्मृतिः । कारु हस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं
तथा इति । भिक्षासक्तुभिः भिक्षाभूतयवचूर्णैरेव संप्रतीदानीं वयं वृत्ति जीवनं
समीहामहे इच्छामः । सद्यःस्यूतशब्देन कस्यचिदपि वस्तुनः संप्रहो नास्तीति
सूचितम् । संग्रहरहिता वीतरागा लक्ष्मीं नाद्रियन्त इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविक्रीडितम्]

१) ते२. मातुर्लिम; ग्र१. म२. लक्ष्मीरम्ब । सु. ते. कं चिदपरं; म४. किनिदपरे । ना१. मल्काङ्गणी । —२) तु. ग्र१-३. म१-३. भोगेभ्यः । ना२. °सत्विवशे । सु. ना३.४. ग्र२-४. वशः (वशे) । ग्र४. के (का) । म. निस्तुहाणाम् । सु. ग्र४.५. अपि (असि) । —३) ना१. ग्र४. सत्यवृत्तः; ते१. सत्यः स्वृतः; ग्र२(नू). यथःस्वृतः । ना२. °पलाशपत्रः; ते२. °फलाशपत्रः । ते१. ग्रुटकापात्रैः; म४. °पुटिकापात्रौ । तु. सु. ग्र१.३. °पवित्रीकृते । —४) ना३-५. रा. ते. भिक्षा-५ वस्तुभिरेव । ना२. समीहाम ये; म४. समीक्षामहे ॥

भ. ४७८७ (२१६४); काव्यक० ३३; नीतिसङ्क० ८५; सुभाष. ३१२ । शान्तिशतके ४.११ (हे. ४२७) । सुर. पृ. ८७. ११ (भर्तै) । सुभा. पृ० ३७०. १०२ (भर्तै) ॥

महीशय्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता

वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।

स्फुरदीपश्चन्द्रो विरतिवनितासङ्गमुदितः

सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ ९४ ॥

महीति ॥ विरतिः संसारान्निवृत्तिः सैव वनिता वधूः तस्याः सङ्गेन संपर्केण मुदितो हृष्टो मुनिर्वाच्यमः शान्तः कामक्रोधादिविहीनः सन् अतनुभूतिरविकलै-^{१५} श्वर्यो नृप इव राजवत् सुखं यथा भवति तथा शेते स्वपिति । ननु राज्ञः शय्यो-^{१६} पधानादयः सन्ति । मुनेः शय्योपधानादयः कथं सन्तीत्यत आह । महीशय्या भुव-नमेव शय्या शयनम् । (अथ वा गुर्वी महती भूमिरेव) शय्या शयनार्हा । 'अचो यत्' । विपुलं विस्तृतमुपधानमुपवहां भुजलता भुजवल्लिरेव । वितानमुखोचश्च आकाशं गगनमेव । व्यजनं तालवृन्तकं अनुकूलः शैत्यमान्द्यसौरभैर्मनोरमोऽयम-निलः मारुत एव । स्फुरन्प्रकाशमानो द्रीपः प्रदीपोऽपि चन्द्रः सुधाकर एव । महा-^{१७} विभवानां राज्ञां यत्सुखमस्ति तद्वीतरागाणाम[प्य]स्तीत्यर्थः ॥ [शिखरिणी]

१) तु१. मही गुर्वी शय्या; तु२. मही शय्या वर्या; सु. ग्र२-४. मही शय्या गुर्वी; ना१. मही शय्या स्त्रीवा; ना२. मही शय्या शिष्टा; ना३-५. रा. ते. महाशय्या पृथ्वी । ना२. ग्र१. मुदुलम्; म. वितम् (विपुलम्) । ग्र४. भुजतलं । —२) सु. ग्र४. चाकाशोः; ग्र४. म१.२.४.५. त्वाकाशं । ना२. व्यजनयमकूलो । —३) तु१. स्फुरदीपश्चन्द्रो; ना५. रा. ते. शरवन्दो दीपो । —४) ना२-५. रा. ते. ग्र५. मुखी (मुखं) । तु२. शान्तशेतो । तु२. मुनिरतनुभूतो; ना२. युतिरतनुभूतिर्द; म१.२.४.५. तनुविभवभूमिरु; म३. यतिरतनुभूतिरु ॥

भ. ४७७२ (२१५६); नीतिसङ्क० ८४; शतकावलौ ३६; सुभाष. ३१४ । शान्तिशतके ४.८ (हे. ४२६) । सुर. पृ० २९६. १७ (भ.) । सुभा. पृ० ३६८. ५४ । सक. ५.६२. ४ (पृ० ३१८; भवभीतस्व) ॥

भिक्षाशी जनमध्यसङ्गरहितः स्वायत्तचेष्टः सदा

हानादानविविक्तमार्गनिरतः कश्चित्पस्त्री स्थितः ।

रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनः संप्राप्तकन्थासनो

निर्मानो निरहंकृतिः शमसुखाभोगैकवद्वस्थृदः ॥ ९५ ॥

भिक्षाशीति ॥ भिक्षाशनव्रतः । 'व्रते' इति णिनिः । जनानां लोकानां मध्ये अन्तः सहस्रहितो निःसङ्गः [स्वायत्तचेष्टः स्वाधीनव्यापारः] (स्वायत्तवेषः आत्माधीनाकल्पः) [सदा सर्वदा] हा(दा)नं त्यागः उपादानं ग्रहणं ताभ्यां विविके विरहिते मार्गे पथि निरत आसक्तः रथ्यासु प्रतोलीषु [कीर्णानि विक्षिपानि विशीर्णानि विशाकालितानि जीर्णवसनानि पुरातनवस्थाणि यस्य स तथा] (कीर्णानि जीर्णानि कैश्चिद्दत्तानि च चीराणि वासःखण्डा एव वसनानि यस्य सः) संप्राप्तं कन्थामयमासनं पीठं यस्य सः निर्मानो मानात्प्रेरणो निष्कान्तः निरहंकृतिरहंकाररहितः । शामः शान्तिरेव सुखं शर्म तस्या भोगो विस्तारः तत्रैकसिन्नेव वद्धा संदानिता स्पृहा ईहा येन सः । एवंविधो भूत्वा स्थितो यः कश्चिच्छण्डालो वा शूद्रो वा द्विजो ॥ वा भवतु स एव तपस्वी तापसः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) त्र॒. भिक्षासी । ना॒. स्वायत्तचित्तस्पृहा; प्र॒.३. स्वायत्तवेषः सदा । —२) तु. हानाहान०; ना॒. म१.३. नानारूप०; म४. हारादान० (हानादान०) । सु. °विरक्तिं; ना १.३—५. रा. °विरक्त०; ना॒. °विवक्त० । तु. ना१. °मार्गरहितः; ना॒. °मार्गनिहतः । तु. ना१.२. म३. तपस्वी जनः । —३) प्र॒.३. रथ्याक्षीण० । तु. ना१. प्र१.३. म४.५. °विकीर्ण०; प्र२. °विजीर्ण० । प्र॒.३. °चीर० १५ (°जीर्ण०) । तु. ना१.२. प्र५. म१.३. °वसनैः; ते२. °वसनं (°वसनः) । —४) म३. निर्मानी । ना१. शमसुखे; ना॒. म३. शमसुखो । तु. °भोगैकदत्त०; प्र१. म१.२.४.५. °भोगैकलब्ध०; प्र२ (मू). °भोगैरबद्ध०; म३. °योगैकबद्ध० ॥

भ. ४५८५ (२०४५) ॥

चण्डालः किमयं द्विजातिरथ वा शूद्रोऽथ वा तापसः
२८ किं वा तत्त्वनिवेशपेशलमतिर्योगीश्वरः कोऽपि किम् ।
इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैराभाष्यमाणा जनै-
र्न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः ॥ १६ ॥

चण्डाल इति ॥ अयं पुरुषश्चण्डालो वा जनाधमः किम् । किं विकल्पे । अथ वा द्विजातिर्योगीश्वरः यैश्यानामन्यतमः । अथ वा शूद्रो वृष्टलजातिः । तापसस्तपस्वी किम् । किं वा तत्त्वनिवेशो ब्रह्मणोऽनुप्रवेशो पेशलमतिः पदुबुद्धिः कोऽपि योगीश्वरः योगीन्द्र इत्येवमुत्पन्ना जाता विकल्पा नानापक्षा येषां जलपैये मुखरा दुर्मुखाः । 'दुर्मुखे मुखरा वद्धमुखा' इत्यमरः । पतैर्जनैराभाष्यमाणा आलप्यमानाः सन्तः न क्रुद्धा नातुष्टाः नैव तुष्टमनसः संतुष्टचेतसः । योगिनः । स्वयं पथि मार्गे यान्ति गच्छन्ति । आत्मानं निन्दत्सु परेषु ये न कुर्यन्ति स्तुवत्सु च न तुष्टन्ति २८ त एव योगीश्वरा इत्यर्थः ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ना॒. रा. चाण्डालः । प्र३(मू). किमयं (किमयं) । ना॒. शूद्रो न किं । सु. ना३—५. रा. ते. प्र४. किं (वा) । प्र५. वा कोऽपि वा; म३. वैश्योऽथ वा (किं तापसः) । —२) प्र५. कं (किं) । सु. ना. रा॒. तत्त्वविवेक० । सु२. °पेशलपद्म० । प्र२. म १.२. कथनः; म३.५. कोऽपि वा (कोऽपि किं) । —३) प्र२(मू). °पक्ष० (°जल्प०) । ना१. आकीर्यमाणो; ना॒. ते१. आभाष्य-

माणो; ते२. अभाव्यमाणं; प्र१. म४.५. संभाव्यमाणा; प्र४. आकृष्यमाणा; म१.२. संभाव्यमाणो ।
—४) ना१. नोकुद्धाः; ना२. संकुद्धाः। म४. पथिकैः सुहुष्ट०। ना२. याति (यान्ति) ॥

भ. २२२५ (६८९); सुभाष. २८४ ॥

हिंसाशून्यमयबलभ्यमशनं धात्रा मरुत्कल्पितं
व्यालानां पशवस्तुणाङ्कुरभुजः सृष्टाः स्थलीशायिनः ।
संसारार्णवलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां
यामन्वेषयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समासि गुणाः ॥ ९७ ॥

हिंसेति ॥ धात्रा वेधसा व्यालानां भूजंगानां हिंसया प्राणद्रोहेण शून्यं रहितं
अयज्ञेन कृषिसेवा याच्जादुप्रतिग्रहादियज्ञाभावेन लभ्यं प्राप्तं शक्यं मरुदूपमशनं
कल्पितं सृष्टम् । पशवो गोमहिष्यादयः तृणस्य यवसस्याङ्कुरभुजः प्रवालभोजिनः ॥
स्थल्यां भूतले शायिनः शयनशीलाः सृष्टा निर्मिताः । संसारस्यैवार्णवस्य लङ्घने
तरणे क्षमा समर्थी बुद्धियेषां तेषां नृणां मनुष्याणां सा तादशी वृत्तिः जीवनं कृता
निर्मिता । यां वृत्तिमन्वेषयतां सृग्यमाणानां सततं सार्वकालं सर्वे गुणाः श्रुतशी-
लवृत्तादयः समासि नाशं प्रयान्ति गच्छन्ति । सर्वेषां पशूनां च यादशी वृत्तिः
सा यद्वच्छया लब्धया वृत्त्या संतुष्टः संसारार्णवलङ्घने यत्रं कुर्यादित्यर्थः ॥ [शार्दूल- ॥
विकीडितम्]

१) सु. ना१.३-५. ते. °लब्धमशनं; ना२. °लाभमशन । ना२. मरुत्कल्पितो । —२) प्र१.
म२. व्यालानाभितरे । ना१.२. म५. सृष्टाः; ना३.५. रा. ते. प्र४. तुष्टाः; म३. स्वस्थाः (याता) ।
—३) सु. °लङ्घनस्थिरधियां; ना२. °लङ्घने क्षमधियां; म४. °लङ्घनक्षमधिया । ते. युक्तिः (वृत्तिः) ।
—४) ना४.५. रा. प्र४. ताम् (याम्) । ना२. सहसा (सततं) । प्र१. गताः (गुणाः) ॥ २१

भ. ५४३७ (२४६०); काव्यक०; काव्यस० २३ । शान्तिशतके १.१३ (ह० ४१२) ।
सु. ३१३९ (भर्त०) । सुभा. पृ० १७. १३१ (भर्त०) ॥

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलावद्धपद्मासनस्य
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्येषु ते निर्विशङ्काः
कण्ठूयन्ते जरठहरिणाः स्वाङ्गमङ्गे मदीये ॥ ९८ ॥

गङ्गातीर इति ॥ गङ्गाया भागीरथ्यातीरे रोधसि हिमगिरे: प्रालेयाद्रेः शिलायां
द्वपदि वद्धं पद्माल्यमासनं येन तस्य । ब्रह्मणः परमात्मनो ध्यानं चिन्तनं तस्याभ्य-
सनमावृत्तिरेव विधिर्व्यापारः । तेन योगनिद्रां योगरूपं स्वायं गतस्य प्राप्तस्य मम
तैस्तादशौः सुदिवसैः पुण्यदिवसैर्भाव्यं भवितव्यं किम् । तादशाः सुदिवसा मम ॥

भविष्यन्ति किमित्यर्थः । कीदौरैरित्याकाङ्क्षायामाह । येषु दिवसेषु ते हिमगिरिवस-
तयो जरठहरिणः प्रवृद्धकृष्णसाराः निर्विशङ्काः मामयं ताडयिष्यति हनिष्यति
वेति शङ्कारहिताः सन्तः मदीये मामकेऽङ्के तनौ [स्वाङ्कं स्वशरीरं] (शङ्कं) कण्ठ-
यन्ते धर्षयन्ति । दयालूनां मुनीनां अद्यातुकत्वं विज्ञाय वा निश्चलत्वात्स्थाणुशङ्क्या
वा मृगास्तेषु विश्वासं प्राप्नुवन्ति ॥ [मन्दाकान्ता]

१) प्र१. म१-५, गाहे तीरे । —२) तु. सु. ना२. ब्रह्मज्ञानां । —३) सु. भाव्यं; प्र५. साध्यं
(भाव्यं) । सु२. हृदि (मम) । तु. ना. रा. प्र४.५. यत्र; ते. एषु (येषु) । —४) तु२. सु२.
ना२. प्र१. म१.३-५. जठर०; प्र२.३. म२. जरठ० (जरठ०) । सु. ना२. प्र२.३. शङ्कमहो; प्र५.
खाङ्कमङ्के ॥

१० भ. २०५४ (८०८) । शान्तिशतके. ४.१७ (हे. ४२८) । अलंकारमहोदौ १३० ।
सुभा. पृ. ३६९. द५ । हेमचन्द्रस्य काव्यानुशासने २ (का० ७१. पृ० ८०) । सक. ५.६०.२
(पृ० ३१७; कृष्णस्य) ॥

पाणिः पात्रं पवित्रं ऋमणपरिगतं भैक्षमक्षयमज्जं

विस्तीर्णं वस्त्रमाशादशकमपमलं तल्पमस्वल्पमुर्वी ।

१५ येषां निःसङ्गताङ्गीकरणपरिणतस्वान्तसंतोषिणस्ते
धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति ॥१९॥

पाणिरिति ॥ येषां पाणिर्हस्त एव पवित्रमनुपहतं पात्रं भिक्षाभाजनम् । मृत्या-
त्रस्य ताम्रादिपात्रस्य वोपहतस्य परित्याग एव विहितः । पाणेस्तूपहतस्य मृज्जलाभ्यां
क्षालनेन शुद्धिः स्यात् । कनकादिपात्रस्य तु बन्धहेतुत्वादेव त्यागः । ऋमणेनाटनेन
२० परिगतं लब्धं भैक्षं भिक्षाकदम्बकमेव अक्षयमनश्वरमन्नमशनम् । गृहे संगृहीता-
ज्ञस्य चोराद्विराजादिभिर्नाशः संभवति । आशानां दिशां दशकमेव अपमलं मल-
रहितं विस्तीर्णं विशालं वर्खं वसनम् । तन्त्वादैन्यस्य वाससो मूत्रपुरीयशुद्धशोणि-
तादीनां मलसंभवः । तथा च स्मृतिः । “मूत्रस्य रक्तस्य पुरीषरेतसोलेपोऽशुके
याति न चेत्स्वशोधनैः । छिन्नादत्प्रदेशं तमथापि वा दहेद्यद्वा तदेतद्वसनं परित्य-
२५ जेत्” ॥ [इति] । ककुभां तु मला एतेन संभवन्ति । उर्वा भूमिरेव अस्वल्पं विशालं
तल्पं शयनम् । निःसङ्गतायाः असङ्गस्याङ्गीकरणात्परिणते परिपक्वे स्वान्ते चेतसि
संतोषिणः प्रीतिमन्तो धन्याः कृतार्थाः संन्यस्तः परित्यको दैन्यैः वर्णाः (सर्वेषुण्यैः)
व्यतिकराणां मेलनानां निकरः समूहः यैस्तैः । कर्म पुण्यापुण्यात्मकं निर्मूलयन्ति
नाशयन्ति । उभयोरपि कर्मणोः संसारहेतुत्वात् ॥ [सम्बरा]

३० १) तु१. पाणीः । म३. ऋमणपतगता । ना१.२. प्र१.२. भैक्षमज्जं; म३.
अक्षयमज्जं । —२) प्र५. अध्वलम् (दशकम्) । तु. अपतुलं; ना१. अविक्लं; ना५. रा. प्र४.
अचपलं; ते. अपरायं; म४.५. अलमलं (अपमलं) । ना१. तल्पमाकल्पम्; ना२. तव्यमस्वल्पम् ।
म३. अल्पस्वमुर्वी । —३) तु. सु२. वे२. म३. एषां; ना२. योषा (येषां) । तु१. निःसङ्गिता० ।

म.४.५. °संगतालिङ्गनसुखमतुलं । तु °परिणता; ना१. °परिगतः; ना२. °परिणतिः; ते. प्र१.२. °परिणतः । तु१. स्वात्म° (°स्वान्त°) । —४) ना२. कर्ममन्मूल°; म३. कर्ममन्मूल° । ते१. निर्मलयन्तः; ते२. निर्मलयन्ती ॥

भ. ४०१६ (१७५३); नीतिसंक° ८३ । शान्तिशतके ४.७ । सुभा. पृ० ३७१. ११३ ॥

मातर्मेदिनि तात मारुत सखे तेजः सुवन्धो जल

आतव्योम निवद्ध एष भवतामन्त्यः प्रणामाङ्गलिः ।

युष्मत्सङ्गवशोपजातसुकृतस्फारस्फुरन्निर्मल-

ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परब्रह्मणि ॥ १०० ॥

मातरिति ॥ हे मातर्जनयित्रि भेदिनि वसुंधरे हे तात जनक मारुत वायो हे सखे हे वयस्य तेजः हे अनल हे सुवन्धो दायाद हे जल उदक हे भ्रातः सहोदर^{१०} सोदर्य व्योम भवतां युष्माकं एष निवद्धः मया कृतः अन्त्यश्चरमोऽञ्जलिः संहता-हुलिः पाणिविशेषः (भवति वर्तते) । युष्मत्सङ्गवशेन युष्मत्संसर्गेण हेतुना [उत्प-ज्ञन स्फारेण विस्तृतेन स्फुरता प्रकाशमानेन च ज्ञानेन] उपजातस्योत्पन्नस्य सुकृतस्य संकलिप्तफलस्य पुण्यस्योद्रेकेणाधिकयेन स्फुरता प्रकाशमानेन निर्मलेन शुद्धेन ज्ञानेन तत्त्वावबोधेन अपास्तो निराकृतः समस्तः सर्वः मोहस्य मिथ्याज्ञानस्य महत्त्वं यस्य स तादशोऽहं परब्रह्मणि परमशिवे लीये सायुज्यं गच्छामि । पञ्चभूतारब्धेऽसिङ्गशरीरे विद्यमान एव धर्मः सिध्यति नान्यथा । तथा वेश्वरभाषितं वर्तते ‘शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनं’मिति । धर्मादेव ज्ञानोत्पत्तिः ज्ञानान्निःश्रेयसं भवति । तथा च काव्यप्रपादसूत्राणि ‘अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः’ यतोऽभ्युदयेन निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः तद्वदनावाङ्मायस्य प्रामाण्यं इति ज्ञान-^{२०} संपादनद्वारा धर्मा अपि मुक्ताद्युपयुज्यन्ते इत्युक्तम् । ‘बोधादेव तु कैवल्य’मिति वदन्ति । अन्ये तु कर्मण एव मुक्तिरिति । अपरे तु ज्ञानकर्मभ्यां समुचिताभ्यां कैवल्यमिति । तत्त्वमतानुसारेण तत्र तात्पर्यं वाक्यस्य ॥ [शार्दूलविकीडितम्]

१) ना२. सुवन्धो जल; ते१. सुवन्धो जवल; ग्र५. सुवन्धोजवलं । —२) रा. प्र३-५. एष (एष) । तु१. आन्त्य—; तु२. आन्ते; ते१. मर्त्यः; ग्र२.३. अन्त्ये; म३. अय (अन्त्यः) । ग्र२.३. अन्त्यश्चलिः; म३. प्रमाणाङ्गलिः । —३) तु. °वशोपि जातः । तु१. °सुकृते स्फार—; तु२. सुकृतो स्फार°; ग्र२.३. °सुकृतोद्रेक° । तु. निर्मलः । —४) तु. °ज्ञानोपातः । ना१. परे ब्रह्मणि ॥

भ. ४०८६ (२१६३); काव्यक° ३५; प्रसङ्गाभ° ७ । शान्तिशतके ४.२५ (हे. ४२९) । शा. ४०९५ (मर्त्य°) । सुर. पृ० २९६. १६ (भ.) । सुभा. पृ० ३६९. ७५ (मर्त्य°) । सहा. २०१.३ (मर्त्य°) ॥

(वैराग्यशतके दशमपद्धत्यन्ते अधिकः)

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिः प्रिया गेहिनी
सत्यं मित्रमिदं दया च भगिनी ऋता तपःसंगमः ।

शश्या भूमितलं दिशोऽपि वसनं ज्ञानामृतं भोजनं
हेते सन्ति कुटुम्बिनो मम सखे कसाङ्क्षयं योगिनः ॥ १ ॥

[ना२. वैराग्य. १०. ११; ग्र३. टीकायां पुष्पिकायां दृश्यते; म. वैराग्य. १०. ११.]

[म. ३१६९ (१३३९); शान्तिशतके ४.१ (हे ४२६); नीतिस० ६४; सुभाष. ७
५ (९७)। सुभा. पृ० ३७०. १०३। सुर. पृ० ३८. १४ (सभातरङ्गे)]

इति श्रीभर्तुहरियोगीन्द्रविरचितवैराग्यशतकं सटीकं समाप्तम् । शुभमस्तु । शुभम्यो नमः ।
अविग्रहमस्तु । सरस्वत्यं नमः । [ततश्चात्र 'एको वासः पट्टणं वा' इति, 'धैर्यं यस्य पिता' इति श्लोकद्वयं
दृश्यते] शुभमस्तु । ९८७ [=खिलाच्छ्रे १८१२] प्रजोत्पत्ति तै मासे ११ तेदि शुक्रपक्षस्तु नवनी
शुभयोगशुभकरणसुं कृडिन दिनतिल् सीतारामशाखियल पुत्रन् रामकृष्णन् एलुदिनदु । ग्रन्थं भर्तुहरिणी
१० नीतिशतक श्लोकारशतक वैराग्यशतकमेवं शतकत्रयस्य सब्याख्यानं रामकृष्णेन लिखितम् । भैरवाय
नमः । अपीतकुचनायक्यम्बायै नमः । कृष्णो रक्षतु । यादृशं पुस्तकं हङ्का तादृशं लिखितं मया ।
अवदं वा सुवदं वा मम दोषो न विद्यते ॥ १ ॥ करकृतमपराधं क्षन्तुर्महान्ति सन्तः ॥ पनसाभ्रपाटल
सद्वशा उत्तमाधममध्यमाः । फलैः पुष्पफलैः पुष्पैः कर्मवाक्मं वागेवा (?) ॥

श्लोकानामकारादिक्रमेण सूची ।

* चिह्नितः श्लोकः कविन्मातृकासु नोपलभ्यन्ते । † चिह्नितास्तु अधिकतया प्रक्षिप्तः ॥

	श्लो०	पृ०		श्लो०	पृ०		
अकरणत्वमका ...	...	४१	२४	आवासः किल०	...	८३	१०५
अग्रे गीतं सरस	...	६६	१५४	आवासः क्रियतो	...	३८	८१
अच्छाच्छचन्दन	...	८७	१०७	आशा नाम नदी	...	९०	१२०
अजानन्दाहात्म्यं	...	१८	१२४	†आशा नाम मनु०	...	१	१२०
†अङ्गं कर्मणि ...	...	१	६१	आसंसारे विभु०	...	८१	१६३
अहः सुखमारा०	...	३	२	आसारेण न ह०	...	९५	१११
अदर्शने दर्शन०	...	२२	७२	इतः स्वप्निति ...	...	६७	३३
अधिगतपरमा ...	...	१३	८	इतो विशुद्धली ...	...	९३	१०३
*अपसर सखे ...	...	५२	८८	इदमनुचितमक०	...	२७	७४
†अपेक्षन्ते न ...	...	३	४८	इमे ताराष्यथ्री ...	...	१९	७०
अभिमतमहा० ...	...	२२	१२७	इयं बाला मां प्र०	...	६३	९४
अमुकायां वस्यां	...	५८	१४९	इह हि मधुर० ...	...	५६	९०
अमीयां प्राणानां	...	५	११७	†उडुगणपरि० ...	...	३	५४
अम्भोजिनीवन	...	१४	८	उत्खातं निविश०	...	३	११६
†अयमगृह०	...	१	५३	उद्धसिताखिल०	...	४८	२६
अर्थानामीशिषे ...	...	५२	१४६	उदृतः स्तनभार	...	१५	६८
†अर्था हसन्तुचि०	...	१	२४	उन्मत्तप्रेमसं०	...	७५	१००
अर्थं सुखा निशा०	...	१६	१११	उन्मीलित्रिवली ...	...	४९	८६
†अवचनं वचनं	...	१	८२	उपरि घनं घन०	...	९२	१०९
अवश्यं यातारः	...	१२	१२१	उरति निपति०	...	२५	७३
†अविदितशष्प ...	...	२	६	एकाकी निःस्फुहः	...	८९	१६८
†अव्याधि गात्रम०	...	३	१२	एको रागिषु राज०	...	१७	१३४
अशीमहि वयं ...	...	५५	१४८	†एको वासः पट०	...	२	४७
असारा॒ सन्वेते	...	३५	७९	एतस्माद्विरमे०	...	६३	१५२
असूचीसंचारे ...	...	५४	११०	एताक्षलद्वल० ...	...	८	६५
†अहिरिव जन०	...	२	१५७	*एते सत्युर्याः	...	६४	३७
†अहीं वा हारे वा	...	१	१६९	ऐश्वर्यस विभु०	...	८०	४६
आकान्तं मरणेन	...	३२	१३३	कदर्धितस्यापि ...	...	७७	४५
आज्ञा कीर्तिः पाल०	...	३९	२३	कदा वाराणसां	...	८७	१६७
आदिलस्य नदा०	...	४३	१४०	करे श्लाघ्यस्त्वा०	...	५३	३०
आविव्याधिशतै०	...	३३	१३४	†कर्मायतं फलं	...	२	६१
†आपन्मूलं खलु	...	२	१२	*कदुम्बति कु०	...	६०	१२
*आमीलितनय०	...	२६	७४	†काचिन्मृगाशी	...	२	८२
आतुर्वेष्यशतै०	...	४९	१४४	कान्ताकटाक्षिपि०	...	७६	४४
आयुः कलोल० ...	...	३६	१३६	*कान्तेत्युपल०	...	४९	८२
आरम्भुवी० ...	...	४९	२८	कामिनीकाय० ...	...	५४	८१
†आलसं हि मनु०	...	३	६१	कि कन्दर्पे शरं...	...	६४	१४
आवर्तः संशया०	...	४५	८४	कि कन्दा॒ कन्द०	...	२५	१२३

	ख्लो०	पृ०		ख्लो०	पृ०		
†कि कूर्मस्य भर	...	१	४१	जात्यन्धाय च	...	५८	९१
कि गतेन यदि...	...	६६	९६	जीर्णा एव मनो	...	८३	१६४
†किञ्चिदन्तहिंते	...	१	९२	†जीर्यनित जीर्यतः	...	२	१२६
कि वेदैः स्मृतिः	...	७१	१५७	तपस्यन्तः सन्तः	...	७६	१६०
किमिह वहुभिः	...	३९	८१	तरुणीवेषोदीपि...	...	९०	१०८
उक्तुमपहुक०	...	९	६६	तस्मादनन्त० ...	...	६९	१५५
कुसुमस्तवक०	...	२५	१५	तस्याः स्तानौ यदि	...	१८	७०
कुचल्लेणामेष्य०	...	३७	१३७	तावदेव कृतिना	...	७०	९८
कृमिकुलचितं	...	९	५	तावदेवामृत	...	४३	८३
कृशः काणः खङ्गः	...	७८	१०१	तावन्महर्षं ...	...	७६	१०१
कंयूराणि न भू०	...	१५	९	तुङ्गे वेशम् ...	...	२०	१२६
केशानाकुलयन् ...	...	१००	११४	तृष्णा शृष्ट्यत्वास्ये	...	१९	१२५
केशाः संयमिनः	...	१२	६७	तृष्णां छिन्निष्ठ ...	...	६९	४०
क्षीपीनं शत्रुघ्न०	...	११	१६९	त्वं राजा वय ...	...	५१	१४५
क्षचित्संध्रभूजैः ...	...	४	६३	दक्षिण्यं स्वजने	...	९८	११
क्षचिद्ग्रूमौ शायी	...	७४	४३	दानं भोगो नाश	...	३४	२०
†क्षचिदप्या रामा	...	१	१५६	दिक्कालायनव ...	...	१	१
क्षणं बालो भूत्वा	...	५०	१४५	दिशा वनहरिणी	...	३४	७८
क्षान्तं न क्षमया	...	६	११८	दीना दीनमु ...	...	२१	१२७
क्षान्तिश्चेत्कवचे०	...	१७	१०	दुराराध्याथा ...	...	७७	१६०
क्षीरेणात्मगतो०	...	६६	३८	दुर्जनः परि ...	...	४२	२४
क्षुत्क्षामोऽपि जरा०	...	२१	१३	दैवात्कन्दुक ...	...	८३	४३
खलालापाः सोदाः	...	४	११७	दैवेन प्रसुणा ...	...	१०	५२
खलवाटो दिवसे०	...	८४	५०	दौर्मष्याकृप ...	...	३३	११
गङ्गातरङ्गकण ...	...	२४	१२९	द्रष्टव्येषु किमु ...	...	७	६५
गङ्गातीरे हिम०	...	१८	१७३	धन्यानो गिरि ...	...	१४	१२२
गजसुजंगविं०	...	८५	५०	†धन्यानान् नव ...	...	२	११४
गात्रं संकुचितं	...	७३	१५८	धन्यास्त एव ...	...	६९	९३
गुणवदगुणव	...	९५	५७	†धैर्यं यस्य पिता	...	१	१७५
गुरुणा स्तनभा०	...	१७	६९	न कथिच्छण्ड ...	...	४६	२७
चण्डालः किमयं	...	९६	१७२	न गम्यो मत्रा ...	...	५७	९०
†चिन्तायाथ चिता	...	१	१०३	न ध्यातं पद ...	...	४५	१४२
†चीराणि कि पथि	...	१	१२६	न नटा न विटा	...	५६	१४८
*चुम्बन्तो गण्ड०	...	९९	११३	†न भोगहार्या ...	...	१	१२
चूडोत्तंसित० ...	...	१	११५	नमस्यामो दे ...	...	९९	५१
चेतत्विन्तय० ...	...	६५	१५३	नम्रत्वेनोच्च ...	...	६०	३४
†छिक्षोऽपि रोहति	...	१	४७	*न संसारो ...	...	११	१२०
जयन्ति ते सुक०	...	२०	१२	नाभ्यस्ता प्रति ...	...	४६	१४२
जल्पन्ति सार्धम०	...	५०	८७	नामृतं न विषं ...	...	४४	८४
जाय्यं धियो हर०	...	१९	११	*निन्दन्तु नीति	...	७५	४४
जाय्यं हीमति ...	...	४३	२५	निवृत्ता भोगे ...	...	१	११९
जातः कूर्मः स...	...	६८	३९	नूनं हि ते कवि	...	१०	६६
जातिर्यातु रसा०	...	३१	१८	नूतमाशाकर ...	...	११	६७

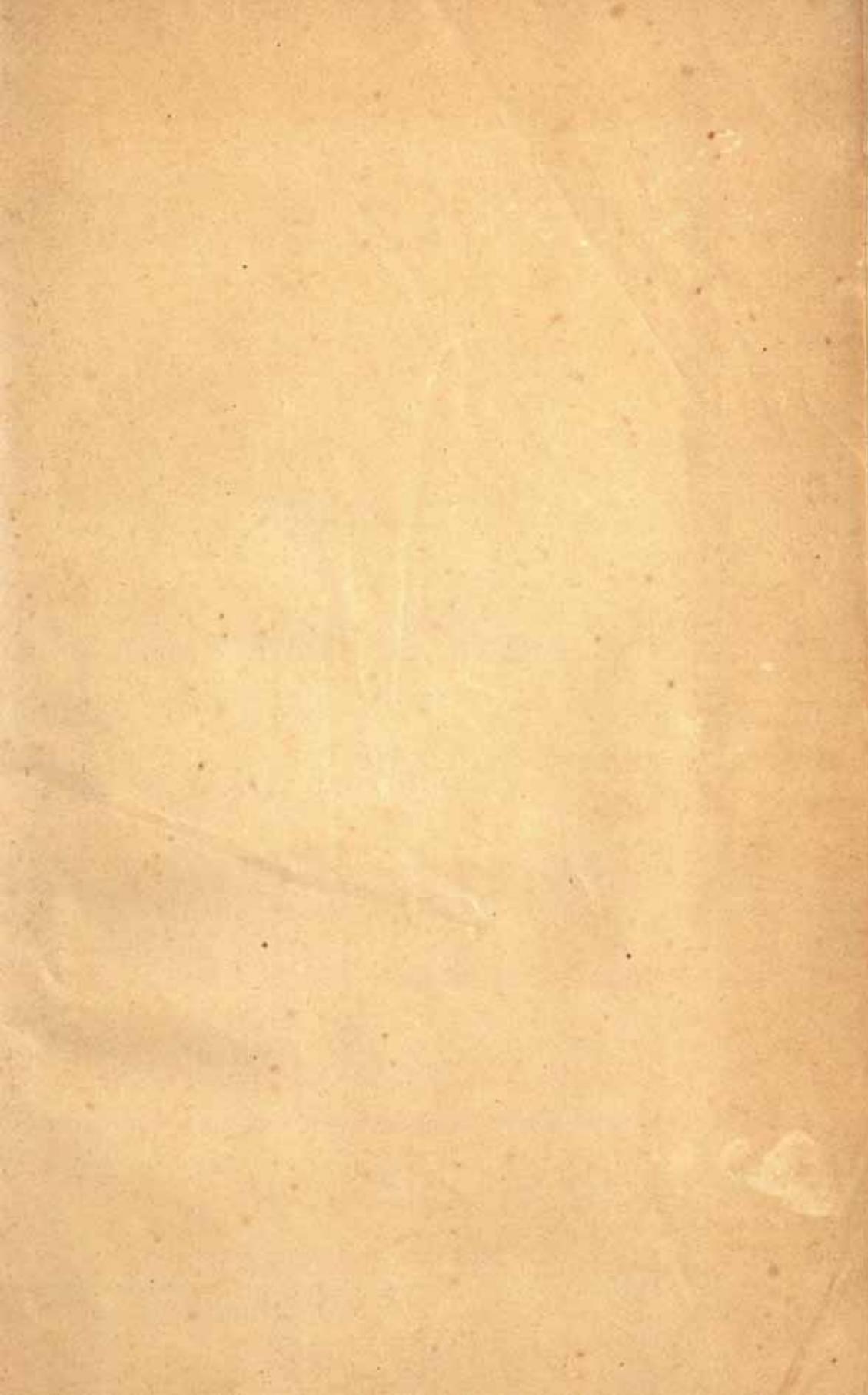
	શો.	પૃષ્ઠ		શો.	પૃષ્ઠ	
નેતા યસ્ય વુ ...	...	૮૧	૪૮	મોગા ભદ્રર ...	...	૩૯ ૧૩૬
નેવાહુતિ: ફળતિ	...	૧૭	૫૮	મોગા મેઘ ...	...	૩૫ ૧૩૫
નો સલેણ મૂગા	...	૪૬	૮૧	મોગાસ્તુજ્જ ...	...	૩૪ ૧૩૫
પદ્માકરણ દિન ...	...	૬૩	૩૬	મોગે રોગમ ...	...	૩૧ ૧૩૩
*પરદારપર ...	...	૩	૩૫	ભ્રાન્ત દેશ ...	...	૨ ૧૧૫
પરિકીણ: કથિ	...	૩૬	૨૧	ભૂચાતુર્યી ...	...	૩ ૬૨
પરિનમતિ કિ ...	...	૬૨	૧૫૧	મંજુલ્વમભ ...	...	૧૮ ૫૯
પરિમલમૂતો ...	...	૮૧	૧૦૪	મણિ: શાણો ...	...	૩૫ ૨૧
પરિવર્તિનિ ...	...	૨૪	૧૪	મતેમભકુભ્ર ...	...	૭૩ ૧૧
પરેણા ચેતાંસિ	...	૬૧	૧૫૧	મધુ તિથિતિ ...	...	૫૩ ૮૭
પાર્ણિ પાત્રયતી ...	...	૧૦	૧૬૮	*મધુરમધુર ...	...	૨ ૭૨
પારિઃ પાત્ર પવિ	...	૯૯	૧૦૪	મધુરય મધુ ...	...	૮૩ ૧૦૪
પાતાલમાવિ	...	૭૦	૧૫૬	મનતિ વચસિ ...	...	૫૦ ૮૧
*પાતિતોડપિ	...	૨	૫૪	મહી શય્યા ...	...	૧૪ ૧૩૧
પાન્ધુલીવિર	...	૮૪	૧૦૫	*મહેશ્વરે વા ...	...	૮૪ ૧૬૧
પાપાચિવાર	...	૬૫	૩૭	માતર્મેદિનિ ...	...	૧૦૦ ૧૩૫
પુષ્ટે ગ્રામે વને ...	...	૨૩	૧૨૮	માતર્લકિમ ...	...	૧૩ ૧૩૦
પુષ્ટેમૂલફલૈ: ...	...	૨૬	૧૩૦	*માતેવ રક્ષ ...	...	૨ ૧૨
પ્રગણમધુરા: ...	...	૨૦	૭૧	માત્રસ્યમુલા ...	...	૩૬ ૮૦
પ્રથિત: પ્રણય	...	૮૫	૧૦૬	માને મ્લાયિનિ ...	...	૭૮ ૧૬૧
*પ્રદાનં પ્રચ્છલ	...	૫૭	૩૩	માલતી યિર ...	...	૨૩ ૭૨
પ્રસ્તાવ મણિ	...	૪	૨	મુખેન ચન્દ ...	...	૧૬ ૬૯
પ્રાણા મેતિ	...	૨૪	૭૩	સુખે ધાનુષ્ણ ...	...	૧૩ ૬૮
પ્રાસા: ત્રિય:	...	૬૭	૧૫૪	મૃગમીનસ ...	...	૫૦ ૨૯
પ્રારભ્યતે ન	...	૭૨	૪૨	મૃત્પિષ્ઠો જલ ...	...	૫૯ ૧૫૦
પ્રાણાધાતાચિ	...	૫૪	૩૧	મોહં માર્જય ...	...	૬૪ ૧૫૨
*પ્રિયસખ	...	૮૮	૫૧	મૌનાન્મૂકઃ ...	...	૪૭ ૨૭
પ્રિયા ન્યાયા	...	૫૬	૩૨	યતો મેહુ: ...	...	૭૨ ૧૫૬
પ્રોણાટપ્રોઢ	...	૧૮	૧૧૨	યત્રાનેક: ક ...	...	૪૨ ૧૪૦
ફલ સેચછા	...	૨૭	૧૦૩	*યથા સ્વર્વી ...	...	૧ ૧૬૩
ફલમલમશ	...	૫૪	૧૪૭	યદેતનો ...	...	૨૯ ૧૭
વાલે લીલા	...	૬૩	૫૨	યદા કિનિજ્ઞો ...	...	૬ ૪
વોદ્ધરો મત્સ	...	૨	૧	યદાસીદશા ...	...	૬૧ ૧૭
વ્રાદ્યજાનવિ	...	૧૩	૧૨૨	*યદિ નામ દૈવ ...	...	૨ ૧૬
વ્રાદ્યાણ્ડમણ્ડ	...	૧૩	૧૭૦	યદેતર્ણેન્દુ ...	...	૪૮ ૮૬
*વ્રદ્ધા યેન કુ ...	...	૧૨	૫૬	યદેતતસ્ત્રચ્છ ...	...	૮૨ ૧૬૪
વ્રદ્ધેન્દ્રાદિ	...	૪૦	૧૩૮	યદાત્રા નિજ ...	...	૪૦ ૨૩
મહિમંબે	...	૬૮	૧૫૫	*યસ્માચ યેન ...	...	૭ ૫૫
*મહગવન્તી જગ	...	૫	૫૪	*યસ્મિલીવતિ ...	...	૧ ૧૬
મહાશાસ્ય	...	૮૨	૪૯	યસ્યાસ્તિ વિત્ત ...	...	૩૨ ૧૧
મહવન્તિ નજા	...	૬૧	૩૫	*ય: પ્રીણયેત ...	...	૫૯ ૩૪
મિક્ષાશનં	...	૧૧	૧૨૩	*યા: ચિન્તયામિ	...	૧ ૬
મિક્ષાદી જન	...	૧૫	૧૭૧	*યાવતે ત્રિચ ...	...	૩ ૧૮
મિક્ષાહારમ	...	૩૦	૧૩૨	યાવત્સસ્ય ...	...	૭૫ ૧૫૧
ભીમં વન	...	૧૦૦	૬૦	યા સાધુંબ ...	...	૧૩ ૫૬
મોગા ન ભુકા ...	...	૮	૧૧૮	*યુનામનજાં ...	...	૧ ૫૧

	શો.	પૃષ્ઠ		શો.	પૃષ્ઠ		
વૈન યત્ર ચ ...	...	૬	૫૪	દ્વાયોદ્ધેકાન્ત ...	...	૮	૫૫
*યેનેવામ્વર ...	...	૮૭	૫૧	ઘંમુલ્યાંસુ ...	...	૧	૬૨
યે વર્ધન્તે ધન ...	...	૨૮	૧૩૧	દ્વાક્યો વારયિ	...	૩	૬
યે સંતોષનિર ...	...	૨૯	૧૩૧	દાઢી દિવસ ...	...	૪૫	૨૬
રાખેર્મહાબ્દે ...	...	૭૧	૪૨	શાખ્લોડપિ પ્ર ...	...	૭૭	૧૦૧
રમ્ય હર્મયેતલ ...	...	૮૦	૧૬૨	શાખ્લોપ્સ્કૃત ...	...	૧૧	૮
રમ્યાધન્દ્રમ ...	...	૭૧	૧૬૨	શિર: શાર્વ ખ ...	...	૧૦	૫
રાગસ્થાગાર ...	...	૨૯	૭૫	ચુંબ સદ્ગ સ ...	...	૧૪	૫૦
રાજસ્લાણ્યામ્બુ ...	...	૨૮	૭૫	શાખારદ્વમની ...	...	૩૦	૭૬
રાજન્દુધુસ ...	...	૩૭	૨૨	ધોત્ર શુરેનૈ ...	...	૬૨	૩૬
રાત્રિ: સેવ ...	...	૪૪	૧૪૧	સંતસાયસિ ...	...	૫૮	૩૩
*રામસ ડ્વસ ...	...	૪	૫૪	સંપત્તસુ મહ ...	...	૫૫	૩૨
*લાઙ્ગો ગુણૌષ ...	...	૭૩	૪૩	સંસાર તવ ...	...	૩૩	૭૮
લમેત સિકતા ...	...	૫	૩	સંસારેસ્પિચ ...	...	૩૧	૭૭
લાઙ્ગુલચાલ ...	...	૨૩	૧૪	સંસારે ખાળ ...	...	૩૭	૮૦
લીલોવાતીનાં ...	...	૪૭	૮૫	સ જાત: કોડ્પા ...	...	૬૦	૧૫૦
લોભવેદગુ ...	...	૪૪	૨૫	સતિ પ્રદીપે ...	...	૧૪	૬૮
વંક ચન્દ્રવિ ...	...	૫	૬૩	સલં જના બચિમ ...	...	૪૦	૮૨
વચસ ભવતિ ...	...	૭૧	૧૮	સલ્યાન્તા ચ ...	...	૩૮	૨૨
વને રોણ શાનુ ...	...	૯૯	૬૦	સદા યોગાભ્યા ...	...	૬૮	૧૭
વધ્ય યેભ્યો જા ...	...	૪૮	૧૪૩	સન્યાન્યેડપિ વૃ ...	...	૨૬	૧૫
વધમિહ પરિ ...	...	૫૩	૧૪૬	*સન્યાન્યેવાત્ર ...	...	૨	૪૧
વરે પ્રાણચોદ: ...	...	૨૮	૧૬	સન્માર્ગે તાવ ...	...	૭૪	૧૦૦
વરે શૃંગોત્સ ...	...	૭૮	૪૫	*સર્પ: ક્રૂર: ...	...	૧	૨૩
*વર્ણ સિતં ...	...	૭૪	૧૫૯	સહકારક ...	...	૮૬	૧૦૬
વલિમિર્સુખ ...	...	૮	૧૧૧	સા રમ્યા નગ ...	...	૪૧	૧૩૯
વહતિ ભુવન ...	...	૨૭	૧૬	સિહ: શિશુર ...	...	૩૦	૧૭
વહિસ્સસ ...	...	૭૧	૪૬	સિદ્ધાધ્યાસિત ...	...	૩૨	૭૭
વાન્ધા સજન ...	...	૫૧	૨૧	*સુજનં કુજન ...	...	૧	૩૫
વિતીંગ સવેસે ...	...	૮૬	૧૬૬	સુધાશુંભ ઘામ ...	...	૮૯	૧૦૮
વિદ્યા નાથિગ ...	...	૪૭	૧૪૩	સજતિ તાવદ ...	...	૮૬	૫૧
વિદ્યા નામ ...	...	૧૬	૯	સ્તાની માંસ ...	...	૧૬	૧૨૩
વિપદિ ધૈર્ય ...	...	૫૨	૩૦	સ્ત્રીમુર્ખ કુસુ ...	...	૭૭	૧૦૨
વિપુલહૃદ ...	...	૫૭	૧૪૮	સ્થાલ્યા વૈદૂર્ય ...	...	૧૬	૫૮
વિયદુપવિત ...	...	૯૧	૧૦૩	સ્ત્રાત્વા ગ્રાહી: ...	...	૮૮	૧૬૭
વિરમત બુધા ...	...	૬૭	૧૬	સ્કુરસ્પાર ...	...	૮૫	૧૬૫
*વિરમ વિરમા ...	...	૮૯	૫૨	સિતં કિચિ ...	...	૬	૬૪
વિરહેડપિ સં ...	...	૬૫	૩૫	સિતેન ભાવેન ...	...	૨	૬૨
વિશ્રમ્ય વિ ...	...	૨૧	૭૨	સ્મૃતા ભવતિ ...	...	૪૨	૮૩
વિશ્વામિત્રપ ...	...	૮૦	૧૦૩	સંજો હૃદામો ...	...	૮૮	૧૦૮
વિસ્તારિત મ ...	...	૫૩	૮૮	સ્વપ્રત્રતા ...	...	૭૨	૧૧
વેદ્યાસી મ ...	...	૫૧	૧૧	સ્વલ્પનાયુ ...	...	૨૨	૧૩
*વૈરાગ્ય સંભ્ર ...	...	૧	૧૧૪	સ્વાયત્તમેકા ...	...	૭	૪
વ્યાપ્ત્રોવ તિષ્ઠ ...	...	૩૮	૧૩૭	હંતુર્યોતિ ન ...	...	૧૨	૭
વ્યાદીધેણ ચલે ...	...	૫૫	૮૧	હિસાશ્ન્યમ ...	...	૯૭	૧૭૩
વ્યાલ બાલમુ ...	...	૬	૩	હેમન્તે દવિ ...	...	૯૭	૧૧૨

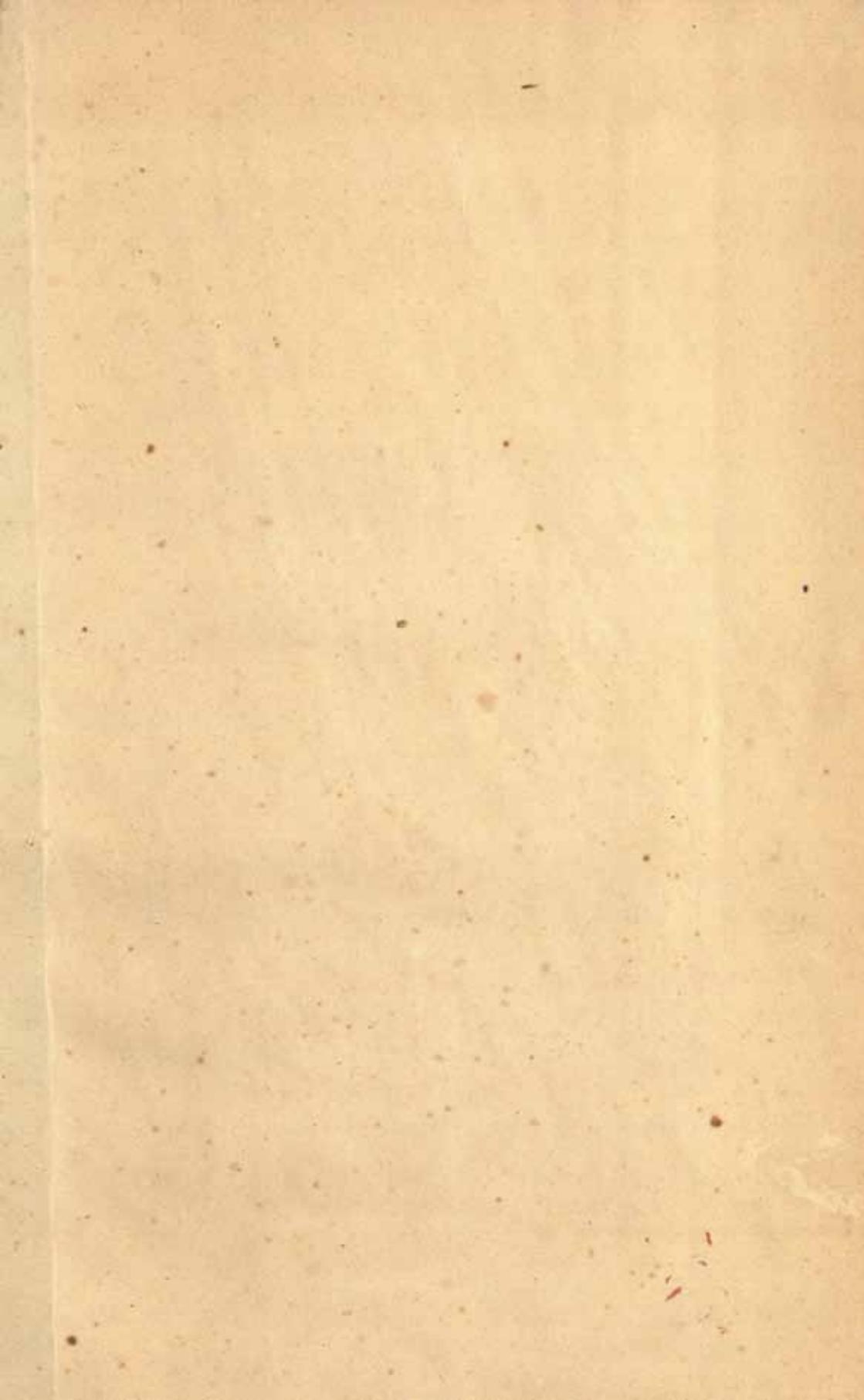

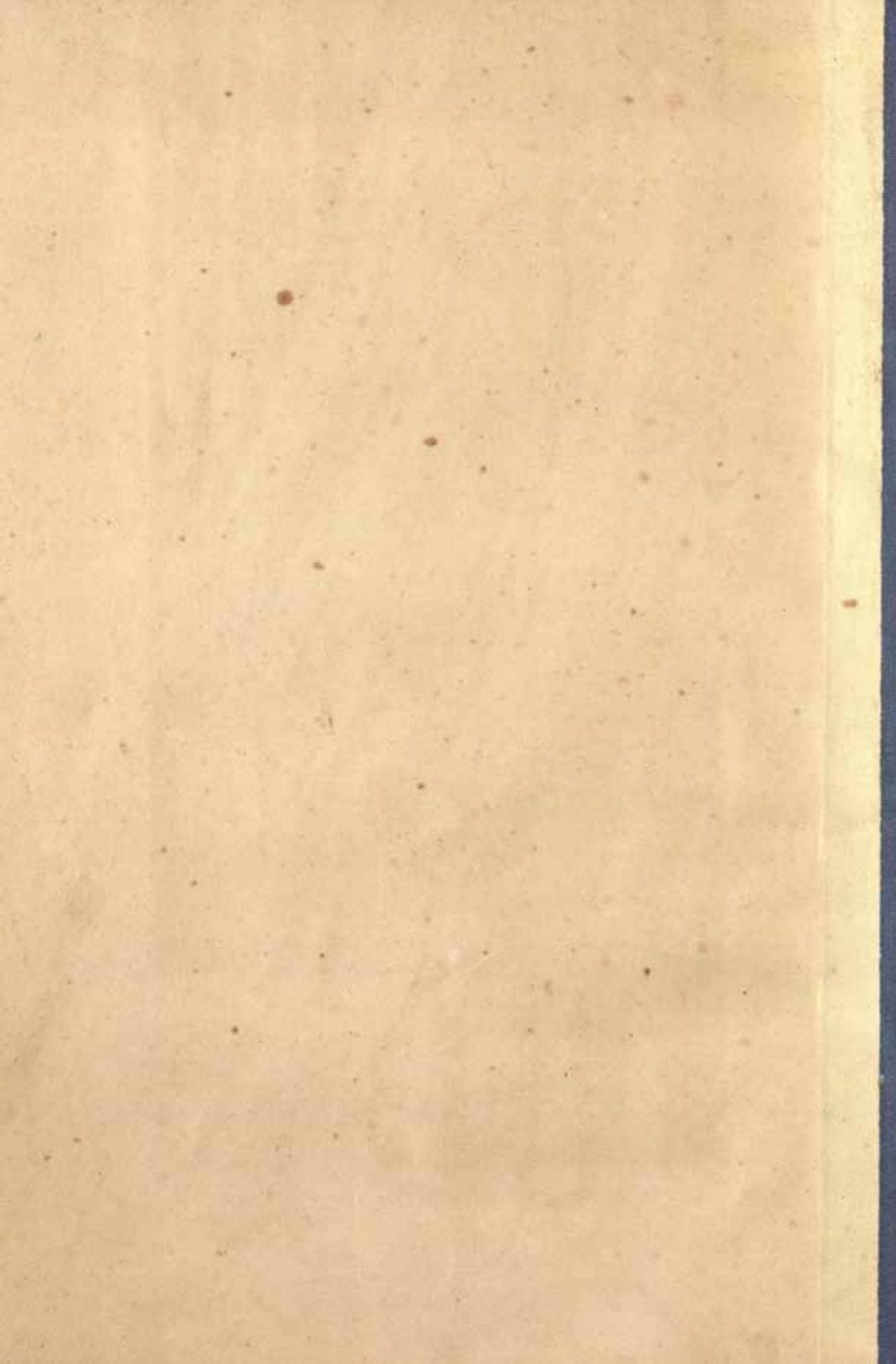

१८

*See
Brim*

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

8223

Call No. Sa8S/bha/ko²

Author—Kosambi D. D. Ed.

Title—Sataka-Trayam of
Bhartṛhari.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
11	29/1/84	
Subrahmanian		16/3/84

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.